Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İNNOVASİYALI İQTİSADİYYAT
VƏ
MENECMENT

№2 2022

Baş redaktor:

Süleymanov Akif Şamil oğlu t.e.d., professor

Redaksiya heyəti

Baş redaktorun müavini:
Gülalıyev Mayıs Gülalı oğlu i.e.d., dos.,

Məsul katib:
Həmzəyeva Jalə

Hacıyeva Nüşabə, i.f.d., dosent
Qurbanova Xatirə, i.f.d, dosent
Qarayev Maarif , f.f.d., dosent
Hümbətov Yusif, i.f.d., dosent
Əhmədova Mətanət, t.f.d., dosent

GƏNCƏ – 2022

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyata alınıb: Reyestr №4155

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Jurnal aşağıdaki Beynəlxalq elmi məlumat bazalarına daxildi:

International Scientific Indexing (ISI), International Institute of Organized Research (I2OR), Journal factor, Cite factor, Academic Scientific Journals, Scientific Indexing Services

Print – 2616-8626

Innovasiyali iqtisadiyyat və menecment №2, 2022, - 180 səh.

©Azərbaycan Texnologiya Universiteti

MÜNDƏRİCAT

Cəfərova Rumella Telman qızı
Tikinti sektorunda istehsal edilən məhsulların iqtisadi artıma təsirlərinin qiymətləndirilməsi metodları (Granger causality method) …………………………….... 5

Cümşüdov Sabir Qəmbər oğlu, Məmmədova Günel Vaqif, Kəngərli Həsən Rauf oğlu
Aqrosənaye kompleksinin resursları və onların səmərəli istifadəsinin planlaşdırılması……..... 13

Росс Тим Расимович
Оценка влияния прав собственности на экономический рост: на примере постсоветских стран (панельный анализ)……………………………………………… 19

Ağabəyova Akifə Akif qızı
Azərbaycanda miqrasiyayanın dövlət tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi …………… 28

Hətəmov Firudin Eldar oğlu
Neft qiymətləri şokunun Yaxın Şərq ölkələrində məcmu istehlaka təsirinin qiymətləndirilməsi... 38

Abbasov Səbuhi Mübariz oğlu
Antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin nəzəri aspektləri…………….……………. 47

Mirzəyev Qurban Rauf oğlu
MHBS əsaslı uçotun aparılmasında lizinq əməliyyatlarının uçotunun xüsusiyyətləri......... 57

Qasımova Yetər İsrail qız, Rzayeva Leyla Yusif qız, Əliyeva Şəhla Yasin Qızı, Abdiyeva Gülgün Zeynal qızı, Mehdiyeva Aysel Xasay qızı
Respublikanın iqtisadi regionlarında qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf strategiyası.... 64

Mammadli Aynur Hasan
Analysis and assessment of financial inclusion in financial institutions............................. 73

Алекперова Шабнам Видади
Влияние удаленной занятости на эффективность деятельности организации при пандемии COVID-19……………………………………………………………….. 79

Ибрагимова Алия Тогрул
Оценка влияния коронавируса COVID -19 на содержание и структуру финансовой отчетности……………………………………………………………………………... 87

Bəndiyeva Gülgün Elşən
Koronavirus pandemiyasının insan resurslarının idarə edilməsinə təsirləri......................... 94

Mirzəyev Zakir İlyas oğlu, Əhmədova Günay Azər qızı
Azərbaycanda koronovirus (COVID-19) pandemiyasının xidmət sektorunda yaratdığı problemlər və onların həlli yolları.. 100

Rzayeva İnara Rza, Mustafazada Narmin Vuqar
Perspectives increasing attractiveness of tourism industry in Azerbaijan after the restoration of the country’s territorial integrity……………………………………… 107

Bağırov Elnur Eldəniz oğlu
Müəsisənin maliyyə resurslarının təşkilinin əsas metodoloji prinsipləri………………… 113

Abasova Samirə Hüseyn qızı, Əlizadə Aynurə Fizuli qızı
Koronavirus (COVİD-19) pandemiyası və e-ticarət: iqtisadi mənfəət və problemlərin azərbaycanda səmərəli idarə edilməsi.. 119

Qurbanova Tünzalə Tofiq qızı, Allahverdiyeva Amalya İlqar qızı
Koronavirus pandemiyası və postpandemiya dövründə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri……………………………………………………………………….. 126

Mustafayeva Ərəbiyə Ənvər qızı, İsayeva Leyla Xəqan qızı
İşğaldan azad olunmuş ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və onların azərbaycanda əmək bazarına təsiri... 134

Рафиев Айдын Агаали оглу, Теймурова Лала Ильгар гызы
Пути повышения инвестиционной привлекательности Карабахского экономического района……………………………………………………………….. 141

Əkbərov Şahin Şükür, Məmmədli İlkin Elmar
Ünsiyyətin istehlakçının rasional və irrasional davranışına təsiri: COVİD-19 qavrayışının moderator rolu…………………………………………….. 148

Gasimzade Nail Ibrahim
Restoration of economic released areas and issues of economic zoning…………………. 154

Aghayeva Konul Asaf, Zahra Mirzayeva Rovshan
The ways of investment attraction to the regions liberated as a result of the patriotic war. 158

Kərimova Minurə Hacı qızı
Maddi-texniki resurslar bazarının tənzimlənməsində dövlətin rolu............................. 166

Əkbərov Şahin Şükür oğlu, Ələkbərova Şərəfnisə Faiq qızı
Dijital istehlakçı profili və yaşam tərzi: covid 19 qavrayışının moderator rolü…………. 173

Rumella Telman qızı CƏFƏROVA, PhD
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

TİKİNTİ SEKTORUNDA İSTEHSAL EDİLƏN MƏHSULLARIN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI (GRANGER CAUSALİTY METHOD)

XÜLASƏ

Məqalədə tikinti sektorunun infrastruktur layihələrinin yerinə yetirilməsindəki rolu ilə yanaşı, həm də bu sektorda istehsal edilən məhsulların iqtisadi artıma təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatda təklif edilən metodların meqayisəli analizi aparılıb. Müqayisəli analiz deməyə əsas verir ki, tikinti sektorunun iqtisadi artıma əsas təsir kanalı əsas fondların inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bura binalar, zavod və fabriklər, müxtəlif istehsal müəssisələrinin tikintisi, mənzil tikintisi və sair daxildir. Bu məhsulların iqtisadi artıma təsirlərinin səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi üçün Granger səbəbiyyət metodunun tətbiqi təklif edilir.

Açar sözlər: *tikinti sektoru, infrastruktur layihələri, iqtisadi artım, əsas fondlar, səbəbiyyət əlaqələri*

UOT: 338
JEL: L 74

Giriş

Tikinti sektorunda istehsal edilən məhsulların iqtisadi inkişafa və rifah halına təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün aparılan tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinir. Xüsusilə son 30 ildə belə tədqiqatların sayı artmaqdadır. Müxtəlif ölkələrin timsalında tikinti sektoru məhsullarının, məsələn, mənzil tikintisinin, infrastruktur layihələrinin iqtisadi inkişafa və rifah halına təsirlərini öyrənən tədqiqatlarda daha çox belə məhsulların iqtisadi artıma təsirlərinin öyrənilməsinə diqqət yetirilir. Qeyd edək ki, bu problemə həsr edilən tədqiqatlar üçün bəzi fərqləndirici xüsusiyyətlər var. Birincisi, tikinti sektorunun məhsulu deyiləndə nələr nəzərdə tutulmalıdır və belə məhsulların təsnifləşdirilməsi necə aparılmalıdır? İkincisi, tikinti sektorunun bu və ya digər məhsulunun ölçü vahidi necə seçilməlidir? Belə ki, belə məhsulların bəziləri üçün bazar qiymətləri mövcud deyil. Məsələn, infrastruktur layihələrininbazar qiymətləri mövcud olmadığından onların ölçü vahidini kəmiyyətcə müəyyən etmək və müqayisəli analiz aparmaq çətindir. Üçüncüsü, tikinti sektorunun iqtisadi artıma və ya rifah səviyyəsinə təsirlərini qiymətləndirmək üçün hansı metodologiya seçilməlidir? Bu və ya digər sualların cavablandırılması tikinti sektorunun məhsullarının iqtisadi artıma və rifah halına təsirlərinin qiymətləndirilməsinin etibarlılığı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyata baxış

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, Musarat və digərlərinin (2020) [1], Müller və Veser (2020) [2] tərəfindən aparılan araşdırmalarda əsaslandırılır ki, ölkənin rifah halı iqtisadi artım əsasında dayanan ilkin, ikinci, üçüncü və sair səviyyəli iqtisadi sektorların inkişafından asılıdır. Bu sektorlardan biri də tikinti sektorudur. Musarat və digərlərinin (2020) araşdırmasına əsasən iqtisadi sektorlar, o cümlədən tikinti sektoru çoxlu sayda determinantlardan, o cümlədən, ölkədə inflyasiya səviyyəsindən asılıdır. Lakin bu asılılığın

bütün ölkələr üçün universal olduğunu, məsələn, pozitiv və ya neqativ olduğunu iddia etmək olmaz. Lean (2001) [3], Alaloul və digərləri (2021) [4] tikinti sektorunun rifah səviyyəsinin, səhiyyə sisteminin, həyat keyfiyyətinin yüksəlməsində rolunu analiz edərək belə nəticəyə gəlirlər ki, tikinti sektorunun bəzi məhsullarının, məsələn, yol tikintisinin ciddi ekoloji təsirləri mövcuddur. Tikinti fəaliyyətinin layihələndirilməsi və reallaşdırılması zamanı ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji tələblərin nəzərə alınması zəruridir.

Tikinti sektorunun məhsulu, onun ölçü vahidləri, determinantları

Tikinti sektorunun məhsulları müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür təsnifləşdirilir. Məsələn, Böyük Britaniyada tikinti sektorunun məhsulları bu sektordakı işlərin xarakterinə uyğun olaraq təsnifləşdirilir. Belə təsnifləşdirmə 1)ictimai mənzil tikintisi, 2)özəl mənzil tikintisi; 3) İnfrastruktur tikintisi; 4) İnfrastrukturdan başqa qeyri-yaşayış tikintiləri kimi 4 qrupa ayrılır. Bu qrupların da hər biri sub-qruplardan ibarətdir. Məsələn, infrastruktur tikintisinə 1) su xəttləri; 2) kanalizasiya; 3)elektrik xəttləri; 4)qaz boru xətləri; 5) rabitə xəttləri; 6) hava nəqliyyatı tikintisi; 7) dəmir yolu; 8) limanların tikintisi; 9) yolların çəkilişi daxildir. İnfrastrukturdan başqa qeyri-yaşayış binalarının tikintisi məhsullarına isə 1) zavod və fabriklər; 2) su anbarları; 3)neft emalı müəssisələrinin, neft boru kəmərlərinin və sair tikintisi; 4) polad istehsalı və onula bağlı tikintilər; 5) kömür mədənlərinin və onula bağlı tikintilər; 6) məktəb və kolleclər; 7) universitetlər; 8) səhiyyə sistemləri tikintisi; 9) ifislərin tikintisi; 10) əyləncə mərkəzlərinin tikintisi; 11) qaracların tikintisi; 12) mağazaların tikintisi; 13) kənd təsərrüfatı sektorunun fəaliyyəti üçün zəruri tikililər və 14) digər növ tikililər daxildir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlar bazasında tikinti sektorunda yaradılan məhsullar 1) binaların tikintisində; 2) mülki təyinatlı tikinti işlərində; 3) ixtisaslaşmış tikinti işlərində yaranan məhsullar bir-birindən fərqləndirilir. Birinci qrup tikinti işləri a) təcrübə-tikinti işlərindən; b) yaşayış və qeyri-yaşayış binaların tikintisindən ibarətdir. İkinci qrup, yəni mülki təyinatlı tikinti işləri a) Yollar və küçələrin salınması, dəmir yollarının tikintisi; b) Avtomobil yolları, yollar və küçələrin salınması; c) Dəmir yolları və yeraltı dəmir yollarının tikintisi; d) Körpü və tunellərin tikintisi; e) Mülki təyinatlı digər obyektlərin tikintisi; f) Boru kəmərlərinin tikintisi; h) Rabitə və elektrik xətlərinin çəkilməsi; g) Digər mülki tikinti obyektlərinin tikintisi; j) Su qurğularının tikintisi; k) Digər mülkü tikililərdən ibarətdir.

Üçüncü qrup tikinti işlərinə, yəni İxtisaslaşdırılmış tikinti işlərinə a) Binaların sökülməsi və tikinti sahəsinin hazırlanması; b) Binaların sökülməsi; c) Tikinti sahəsinin hazırlanması; ç) Kəşfiyyat qazıntısı; d) Elektrik və su kəməri sistemlərinin və sair mühəndis avadanlıqlarının quraşdırılması; e) Elektrik quraşdırma işləri; f) Sanitar-texniki işləri, istilik və havanın kondisiyalandırılma sısistemlərinin quraşdırılması; g) Sair mühəndis avadanlıqlarının quraşdırılması; h) Bəzək və tamamlayıcı işlər; j) Suvaq işləri; k) Xarratlıq və dülgərlik işləri; l) Döşəmə örtüyünün qurulması və divara örtüyün çəkilməsi; m) Rəngləmə və şüşə salma işləri; n) Sair bəzək və tamamlayıcı tikinti işləri; o) İxtisaslaşdırılmış tikinti işləri; p) Bina və tikililərin örtüklərinin quraşdırılması; r) Digər qruplara daxil edilməyən ixtisaslaşdırılmış tikinti işləri daxildir.

Biz öz təqdiqatımızda ARDSK-nin klassifikasiyasını əsas götürərək hesablamalar aparacağıq. Bu zaman tikinti sektorunun

məhsullarının əsas ölçü vahidi kimi bu məhsulların cari və hər hansı baza ilinə əsasən real qiymətləri götürüləcək. İqtisadi ədəbiyyatda belə ölçü vahidindən tikinti sektorunu qiymətləndirmək üçün daha çox istifadə edilir. Məsələn, *Fan və digərləri (2010)* [5], *Ramachandra və digərləri (2013)* [6], *Mu'awiya və digərləri (2018)* [7] və başqalarının tədqiqatlarında tikinti sektorunun məhsulları ümumi dəyəri onu xarakterizə etmək üçün əsas göstərici olaraq qəbul edilib. Digər ölçü vahidi kimi tikinti sektorunda yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də payı da götürülə bilər. İqtisadi ədəbiyyatda tikinti sektorunda istehsal olunan məhsul həcminin iqtisadi artıma təsirləri tədqiq edilən zaman ən çox istifadə edilən ölçü vahidi yaradılan əlavə dəyər və ya məhsulun cəmi dəyəri götürülür (məsələn, *Ofori (1990)* [8], *Akintoye və Sommerville (1995)* [9], *Tanratanawong və Scott (2000)* [10], *Jiang və Liu (2011)* [11], *Jiang və digərləri (2013)* [12], *Jiang və Liu (2014)* [13]) . Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tikinti sektorunda yaranan əlavə dəyər və ya istehsal olunan son məhsulun dəyəri haqqında məlumatın əldə edilməsi ölkədən ölkəyə dəyişir. Lakin, demək olar ki, bütün ölkələrdə tikinti sektorunun məhsulunun ölçü vahidi kimi müəyyən dövr ərzində, məsələn, bir kvartal və ya il ərzində istehsal olunan məhsulun yerli valyuta ilə və ya ABŞ dolları ilə dəyəri nəzərdə tutulur. Məsələn, ABŞ-da tikinti sektorunun ÜDM həcmində payı 2005-ci ildə 5.1% olub. 2011-ci ildə isə bu göstərici 3.3% qədər azalıb. Sonrakı illərdə isə müəyyən qədər artaraq, 2020-ci ildə 4.4%-ə qədər artıb. Tikinti sektorunun məhsul istehsalı həcminin bu ölçülərlə deyil, cari ABŞ dolları ilə ifadə etsək, uyğun olaraq, 665 mlrd, 513 mlrd və 921mlrd ABŞ dolları olub.

Qeyd edək ki, "tikinti sektorunda yaradılan əlavə dəyər" və ya "tikinti sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də payı" göstəriciləri ölkə üzrə tikinti sektorunu qiymətləndirməyə imkan versə də ölkələrarası müqayisənin aparılması üçün tam yararlı hesab edilə bilməz. Ona görə ki, hər bir ölkə üçün milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti müxtəlifdir və ona görə də ÜDM-in daşıdığı çatışmazlıqlar elə onun tərkib hissələrinə, o cümlədən, tikinti sektorundakı əlavə dəyərə də aiddir. Ona görə də tikinti sektorunda yaradılan məhsulun dəyəri ilə yanaşı, bəzi məhsullar üzrə naturada ifadə edilən göstəricilərdən istifadə etmək daha doğrudur. Biz tədqiqatın real vəziyyəti daha yaxçı ifadə etməsi məqsədilə bəzi hallarda real qiymətlərdən istifadə edəcəyik.

Tikinti sektorunun istehsal olunan hər çür məhsulların məcmu həcmi ilə xarakterizə olunması makrosəviyyədə bu sektoru müəyyən qədər qiymətləndirməyə imkan versə də onun ayrı-ayrı sahələri üzrə aparılan analizlər hansı məhsula xüsusi diqqətin ayrılması üçün mühüm informasiya verə bilir. Məsələn, mənzil tikintisinin, yoxsa infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsinin iqtisadiyyata verdiyi töhvəni müəyyən etmək üçün əlbəttə bu sahələrin ayrə-ayrılıqda qiymətləndirilməsinə ehtiyac var. Biz tədqiqat çərçivəsində tikinti sektoruna daxil olan yuxarıda qeyd etdiyimiz qruplar üzrə tədqiqatın genişləndirilməsini vacib hesab edirik.

Mənzil tikintisinin əsas göstəriciləri və onunla iqtisadi artım arasında əlaqənin qiymətləndirilməsi metodları

İqtisadi ədəbiyyatda tikinti sektorunun məhsullarından biri olan mənzil tikintisi ilə iqtisadi artım arasında əlaqənin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi zamanı mənzil tikintisinin ölçü vahidi kimi əsasən onun müəyyən dövr ərzində ümumi dəyəri, yaxud natura ifadəsində ölçüsü, məsələn, tikilən mənzilin

ümumi sahəsi istifadə edilir. ARDSK-nin məlumatlarında da hər iki göstəricidən istifadə edilir. Mənzil tikintisinin iqtisadi artıma təsir kanalları tikinti sektorunun digər məhsul qruplarından fərqlənir. Belə ki, mənzillər əmtəə ola bilir və onlar üçün azad bazar formalaşa bilir. Mənzillərin tikintisi üçün layihələndirmə, tikintinin reallaşması üçün fizki kapitaldan və əməkdən istifadə ilə yanaşı, həm də onların alqı-satğı prosesi də müəyyən transaksiya xərcləri yaradır və bu xərclər dolayısı ilə iqtisadiyyata təsir göstərir. Biz yalnız tikilən mənzillərin cəmi dəyərini xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə edərək onun iqtisadi artıma təsirlərini öyrənməyə cəhd edəcəyik. Qeyd edək ki, belə tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif ölkələrin timsalında rast gəlinir. Məsələn, *Bormpotsialou və Antonios (2019)* [14] tərəfindən aparılan qiymətləndirmədə mənzillərin qiymətindən, *Mahalia Jackman (2010)* [15] mənzillərin sayından istifadə edib.

Müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrinin, o cümlədən tikinti sektorunun və onun altsektorlarının iqtisadi inkişafa təsirini qiymətləndirmək üçün ən geniş yayılan metod Granger mahiyyətli səbəb-nəticə testinin tətbiq edilməsidir. Qeyd edək ki, bu metod Granger (1969) [16] və Granger və Neubold (1986) [17] tərəfindən işlənmişdir və son onilliklərdə iqtisadi göstəricilər arasında səbəbiyyət əlaqəsinin qiymətləndirilməsi üçün geniş istifadə edilir. “Granger səbəbiyyət testi” (Granger causality) kimi ekonometrikada istifadə edilən bu metod hər hansı iki göstəriciyə, məsələn, X və Y göstəricilərinə aid zaman sıralarının bir-birindən asılılığını və bir-birinin proqnozlaşdırılması üçün nə dərəcədə istifadə edilə biləcəyini müəyyən edir. Granger səbəbiyyət testi üçün nəzərdə tutulan tənliklər aşağıdakı formadadır:

$$y_t = a_0 + \sum_{i=1}^{n} a_i * y_{t-i} + \sum_{j=1}^{m} b_j * x_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$x_t = c_0 + \sum_{i=1}^{n} c_i * y_{t-i} + \sum_{j=1}^{m} d_j * x_{t-j} + \mu_t \quad (2)$$

Burada həm y_t, həm də x_t- nin bir birindən və bir-birinin zaman sürüşmələrindən asılılığı nəzərdə tutulur. Bu zaman y_t və x_t arasındakı Granger nahiyyətli səbəbiyyət əlaqəsi heç də bu göstəricilərdən hər hansı birinin digəri üçün səbəb olması anlamına gəlmir. Lakin belə “səbəb-nəticə” əlaqəsi uyğun göstəriciləri xarakterizə edən zaman sıraları arasındakı səbəbiyyəti bildirir. Belə əlaqənin mövcudluğu “nəticə” rolunda olan göstəricinin proqnozlaşdırılmasında “səbəb”-dən istifadə imkanını verir. Clive Granger Nobel mükafatı alması münasibətilə etdiyi çıxışında qeyd edirdi ki, bu metod əsasən iqtisadiyyata tətbiq edilə bilər. Çünki onun digər sahələrə tətbiqi zamanı o qədər də uğurlu olmayan nəticələr əldə edilib [18].

Granger səbəbiyyət testi dörd mümkün variantda əlaqələri üzə çıxarır: 1) y_t və x_t göstəriciləri arasında səbəb-nəticə əlaqəsi mövcud deyil; 2) y_t –göstəricisindən x_t -göstəricisinə yönələn (yəni biristiqamətli) səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur; 3) x_t –göstəricisindən y_t -göstəricisinə yönələn (yəni biristiqamətli) səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur; 4) y_t –göstəricisi ilə x_t -göstəricisi arasında iki istiqamətli səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur.

Ramachandra və digərləri (2013) tərəfindən aparılan tədqiqatda Granger səbəbiyyət testi üçün Şri-Lankada həm tikinti sektorunu, həm də məcmu iqtisadiyyatı xarakterizə edən iki qrup göstəricilərdən istifadə edilib. Tikinti sektorunun xarakterizə edən göstəricilər kimi a) tikinti sektorunda yaradılan əlavə dəyər (CVA); b) tikintidə əsas kapitalın məcmu iqtisadiyyatdakı əsas kapitalda payı

(CGDFCF); c)tikintidəki cəmi xərclər indeksi (CCİ) qəbul edilib. Məcmu iqtisadiyyatı xarakterizə edən makro göstəricilər kimi a) ÜDM həcmi (GDP); b) ÜDM deflyatoru (GDPD); c) işsizlik səviyyəsi (UE); d)ticarət balansı (BT) göstəricilərindən istifadə edilib. Tədqiqatda tikinti sektoruna aid göstəricilər ilə məcmu iqtisadiyyata aid göstəricilər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələri analiz edilib. Tədqiqat zamanı Lag=1-6 götürülmüşdür. Əvvəlcə bu göstəriciləri xarakterizə edən zaman sıralarının stasionarlığı vahid kök testi ilə qiymətləndirilmişdir. Granger testinin tətbiqi ilə əldə edilən nəticə ondan ibarətdir ki, a) CGDFCF göstəricisi GDP üçün və b) CCI göstəricisi GDP üçün səbəb deyil. Əlaqənin belə xarakteri lag=1-6 üçün özünü doğruldur. Lakin GDPD göstəricisi CCI üçün Granger mahiyyətli səbəbdir, lakin əksi özünü doğrultmur.

Mahalia Jackman (2010) tərəfindən aparılan tədqiqatda mənzil tikintisinin iqtisadi artımla Granger mahiyyətli səbəb-nəticə əlaqəsi analiz edilib. Tədqiqatda 1990-2008-ci illərin kvartalları üzrə mənzil tikintisinin məhsul həcminin həmin dövrdə iqtisadi artımla əlaqəsini müəyyən etmək üçün mənzil tikintisi məhsulunun ölçü vahidi kimi yeni mənzillərin sayı götürülüb. Metodoloji olaraq, tədqiqatçı tərəfindən yeni tikilmiş mənzillərin sayı əvəzinə yenicə istifadə edilməyə başlayan mənzillərin sayını götürməsi məntiqlidir. Belə ki, hər hansı mənzil yalnız ondan istifadə edildikdə faydalı ola bilər. Əks halda belə tikililər tikintinin ərsəyə gəlməsi üçün çalışanların əmək haqqından başqa faydaya malik olmur. Lakin yeni mənzillərdən istifadə edilməsi müəyyən sayda ailələrin rifah halının yaxşılaşdırılması deməkdir. Dolayısı ilə belə tikililərin iqtisadi artıma təsirlərindən danışmaq olar. *Mahalia Jackman, (2010)* tikilmiş yeni mənzillərdə yaşayışın olmasını müəyyən etmək üçün belə mənzillərin elektrik enerjisinə qoşulması faktından istifadə edib. Beləliklə, bu tədqiqatda yeni mənzillərin sayı göstəricisi ilə ÜDM artımı arasındakı əlaqənin xarakteri Granger testi vasitəsilə axtarılıb. *Mahalia Jackman, (2010)* tədqiqat zamanı "yeni mənzillərin sayı" və "ÜDM artımı" göstəricisinin natural loqarifmindən istifadə ilə yanaşı, həm də Granger testini ifadə edən (1) və (2) tənliklərinə fəsillərin ekzogen təsirini nəzərə ala biləcək Z-fiktiv dəyişənləri də əlavə edib:

$$Y_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^{m} \lambda_{1i} * X_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \gamma_{1i} * Y_{t-i} + \delta_1 * Z + \varepsilon_{1t} \quad (3)$$

$$\mathrm{X_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^{m} \gamma_{2i} * Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \lambda_{2i} * X_{t-i} + \delta_2 * Z + \varepsilon_{2t}} \quad (4)$$

Burada Y_t-iqtisadi artımı, X_t-mənzil tikintisini, Z-fəsillərlə bağlı olan fiktiv ekzogen dəyişənləri ifadə edir. Əgər $\lambda_{1i} \neq 0$, onda mənzil tikintisinin iqtisadi artımın Granger mahiyyətli səbəbi olduğunu iddia etmək olar. Digər tərəfdən, əgər $\gamma_{2i} \neq 0$, onda iqtisadi artım mənzil tikintisi üçün Granger mahiyyətli səbəb hesab edilə bilər. Belə tədqiqatlarda zaman sürüşməsi ("lag") üçün optimal qiymətin seçilməsi vacibdir. Belə ki, zaman sürüşməsi sıfır hipotezin qəbulu və ya inkarı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatda zaman sürüşməsi üçün optimal həddi müəyyən etmək üçün Şvarts İnformasiya Meyarından istifadə edilib. Barbados timsalında aparılan tədqiqat göstərir ki, mənzil tikintisi ilə iqtisadi artıma arasında Granger mahiyyətli ikiistiqamətli səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur.

Muaviya və digərləri (2018) tərəfindən aparılan tədqiqatda tikinti sektorundakı məhsul istehsalı həcminin artımı ilə məcmu iqtisadi artım arasındakı əlaqə araşdırılıb. Burada tikinti sektorunda məhsulun ölçü vahidi kimi onun illik cəmi dəyəri qəbul edilib. Araşdırma üçün vahid kök testindən,

Granger səbəbiyyət testindən, Johansen ko-inteqrasiya testindən istifadə edilib. 1990-2015-ci illəri əhatə edən dövr üçün tikinti sektorunda məhsul istehsal həcmi (CS) və ÜDM (GDP) üzrə məlumatlar Nigeriya Mərkəzi Bankının rəsmi saytından əldə edilib. Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, tikinti sektorunda yaradılan əlavə dəyər ilə ÜDM arasında Granger mahiyyətli ikiistiqamətli səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur.

Hosein və Lewis (2005) [19] tərəfindən aparılan tədqiqatda tikinti sektorundan yaranan əlavə dəyər ilə GDP və neft-qaz sektorundan yaranan əlavə dəyər arasında əlaqə Trinidad və Tobago timsalında analiz edilib. Qeyd edək ki, neft və qaz gəlirləri bu ölkənin əsas gəlirlərindəndir. Tədqiqat zamanı tikinti sektorunda yaranan əlavə dəyər əsas ölçü vahidi kimi götürülüb. Bu tədqiqatda analiz üçün tətbiq edilən metod yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatlardakından fərqlənir. Bu tədqiqatda kumulyativ təcrübə funksiyasından (Cumulative experience function) istifadə edilib. Kumulyativ təcrübə funksiyası iki dəyişən arasında səbəbiyyətin istiqaməti üzrə qeyri-parametrik məlumatların verilməsini təmin edir. Müəyyən zaman ərzində iki dəyişən arasında səbəb-nəticə əlaqələrini təsvir etmək üçün kumulyativ təcrübə funksiyasından istifadə edilə bilər. Əgər hər hansı müddətdə X-in kumulyativ təcrübəsi Y-in kumulyativ təcrübəsindən əvvəl baş verirsə, onda həmin zaman ərzində X dəyişəninin Y dəyişənin səbəbi kimi qəbul edə bilərik. *Hosein və Lewis (2005)* P dəyişəni üçün kumulyativ təcrübə funksiyasını aşağıdakı kimi ifadə edirlər:

$$C_{it} = \sum_{i=t_0}^{t} P_{it} \Big/ \sum_{i=t_0}^{t_1} P_{it} \qquad (5)$$

Burada t_0 və t_1 istifadə edilən məlumatların ilkin və son dövrüdür. P_{it}- t zaman müddətində müxtəlif sektorların ixracını bildirir. Kumulyativ təcrübə funksiyası həm də kumulyativ paylanma funksiyası kimidir, yəni t=0 halında $C_{it} \to 0$ və t=t_1 olanda isə $C_{it} \to 1$ olur.

Nəticə

Tikinti sektorunun məhsulları iqtisadiyyatın digər sektorlarına əlavə dəyərin yaradılması üçün dəstək olmaqla yanaşı, həm də insanların rifah halının, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynayır. Mənzilllər, istirahət yerləri, yollar, körpülər, xəstəxanalar və məktəblər və sair tikinti sektorunun məhsullarıdır. Saydıqlarımız və saymadıqlarımız çoxlu sayda tikinti məhsulları var ki, onlar müasir sivilizasiyanın və mədəniyyətin mühüm göstəricilərindəndir. Tikinti sektorunun məhsulları birbaşa iqtisadi inkişafa dəstək verməklə yanaşı, onun dolayı təsirləri də var. Tikinti məhsullarının daha keyfiyyətli olması üçün yeni texnologiyaların və dizayn elminin inkişafı, bu texnologiyalarla davranmağı bacaran yeni işçilərin yetişdirilməsi, müvafiq təhsil və təlim mərkəzlərinin inkişafı və sair dolayı yolla iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Musarat, M.A.; Alaloul, W.S.; Liew, M. Impact of inflation rate on construction projects budget: A review. Ain Shams Eng. J. 2020, 12, 407–414.
2. Müller, R.; Veser, M. The current state of nonfinancial reporting in Switzerland and beyond. Die Unternehm. 2020, 74, 296–311.
3. Lean, C.S. Empirical tests to discern linkages between construction and other economic sectors in Singapore. Constr. Manag. Econ. 2001, 19, 355–363.
4. Alaloul, W.; Altaf, M.; Musarat, M.; Javed, M.F.; Mosavi, A. Systematic Review of Life Cycle Assessment and Life Cycle Cost Analysis for Pavement and a Case Study. Sustainability 2021, 13, 4377.

5. Fan, R.Y.C., Ng, S.T. and Wong, J.M.W. (2010), "Reliability of the Box–Jenkins model for forecasting construction demand covering times of economic austerity", Construction Management and Economics, Vol. 28 No. 3, pp. 241-254.

6. Ramachandra, T., Rotimi, J. O. B., & Rameezdeen, R. (2013). The Relationship Between Construction Sector and the National Economy of Sri Lanka. *Proceedings of the 17th International Symposium on Advancement of Construction Management and Real Estate, 1263–1271.* doi:10.1007/978-3-642-35548-6_128

7. Mu'awiya Abubakar, Muhammad Abdullahi and Kabir Bala (2018). Analysis of the causality links between the growth of the construction industry and the growth of the Nigerian economy. *Journal of Construction in Developing Countries*, 23(1): 103–113. https://doi.org/10.21315/jcdc2018.23.1.6.

8. Ofori, G. (1990), The Construction Industry: Aspects of its Economics and Management, Singapore University Press, Singapore.

9. Akintoye, A. and Sommerville, J. (1995), "Distributed lag relationships between UK construction orders and output", Construction Management and Economics, Vol. 13 No. 1, pp. 33-42.

10. Tanratanawong, S. and Scott, S. (2000), "A neural network model to forecast national construction output", Journal of Financial Management of Property and Construction, Vol. 5 No. 1, pp. 65-77.

11. Jiang, H. and Liu, C. (2011), "Forecasting construction demand: a vector error correction model with dummy variables", Construction Management and Economics, Vol. 29 No. 9, pp. 969-979.

12. Jiang, H., Jin, X.H. and Liu, C. (2013). "The effects of the late 2000s global financial crisis on Australia's construction demand", Construction Economics and Building, Vol. 13 No. 3, pp. 65-79.

13. Jiang, H. and Liu, C. (2014), "A panel vector error correction approach to forecasting demand in regional construction markets", Construction Management and Economics, Vol. 32 No. 12, pp. 1205-1221.

14. Bormpotsialou Olga, Rovolis Antonios, (2019). Housing construction as a leading economic indicator. Studies in Business and Economics no. 14 (3) /2019

15. Mahalia Jackman, (2010). Investigating the Relationship between Residential Construction and Economic Growth in a Small Developing Country: The Case of Barbados. *İnternational real estate review.* 2010 Vol. 13 No. 1: pp. 109 – 116

16. Granger, C. W. J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods". *Econometrica*. 37 (3): 424–438. doi:10.2307/1912791

17. Granger CWJ, Newbold P (1986) Forecasting economic time series. Academic Press, Orlando

18. Granger, Clive W. J. (2004). "Time Series Analysis, Cointegration, and Applications"(PDF). *American Economic Review*. 94 (3): 421–425.doi:10.1257/0002828041464669

19. Roger Hosein and Timothy Michael Lewis, (2005). Quantifying the relationship between aggregate GDP and construction value added in a small petroleum rich economy – a case study of Trinidad and Tobago. Construction Management and Economics (February 2005) 23, 185–197

Румелла Тельман кызы Джафарова, PhD
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ПРОДУКЦИИ, ПРОИЗВЕДЕННОЙ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ, НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ (МЕТОД ПРИЧИННОСТИ ГРЭНДЖЕРА)

РЕЗЮМЕ

В статье проведен сравнительный анализ методов, предложенных в экономической литературе для оценки влияния продукции, произведенной в строительной отрасли на экономический рост, помимо роли этого сектора в реализации инфраструктурных проектов. Сравнительный анализ свидетельствует о том, что основной канал влияния строительной отрасли на экономический рост связан с развитием основных фондов, в том числе строительство здании, заводов и фабрик, различных производственных объектов, также жилищного строительства и так далее. Предлагается применение метода причинности Грейнджера для определения причинно-следственных связей влияния этих продуктов на экономический рост.

Ключевые слова: *строительная отрасль, инфраструктурные проекты, экономический рост, основные фонды, причинно-следственная связь.*

Rumella Telman Jafarova, PhD
Azerbaijan Architectural and Construction University

METHODS TO ESTİMATE THE İNFLUENCE OF PRODUCTİON PRODUCED İN THE CONSTRUCTİON İNDUSTRY ON ECONOMİC GROWTH (GRANGER CAUSALİTY METHOD)

RESUME

In the article is carried out a comparative analysis of the methods proposed in the economic literature to assess the influence of production produced in the construction industry on economic growth, in addition to the role of this sector in the implementation of infrastructure projects. Comparative analysis shows that the main channel of influence of the construction industry on economic growth is connected with the development of fixed assets, including the construction of buildings, factories, various production facilities, as well as housing construction and so on. The application of the Granger causality method is proposed to determine the causal relationships of the influence of these products on economic growth.

Key words: *building industry, infrastructure projects, economic growth, basic funds, causal relationship.*

Daxil olub: 12.03.2022

Sabir Qəmbər oğlu CÜMŞÜDOV i.e.d. prof,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Günel Vaqif MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti,

Həsən Rauf oğlu KƏNGƏRLİ
Azərbaycan Texniki Universiteti

AQROSƏNAYE KOMPLEKSİNİN RESURSLARI VƏ ONLARIN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİNİN PLANLAŞDIRILMASI

XÜLASƏ

Məqalədə aqrosənaye kompleksində resurslar və onların səmərəli istifadə göstəricilərinin planlaşdırılması məsələlərinə baxılmışdır. Aqrosənaye kompleksinin təbii, material-texniki, enerji, informasiya, əmək və maliyyə resurslarının istifadəsi gəlirlilik və mənfəətlilik meyarı ilə qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: aqrosənaye kompleksi, resurslar, gəlirlilik, mənfəətlilik, qısa müddətli kredit, uzun müddətli kredit, səmərəlilik, rentabellik, maliyyə, meyar.

UOT: 658: 656.13
JEL: M17

Giriş

Aqrosənaye kompleksinin resurslarının səmərəli istifadəsinin planlaşdırılması obyektiv iqtisadi qanunların tələblərinin nəzərə alınmasına və iqtisad elminin nəzərəri-metodoloji prinsiplərinə əsaslanır.

Aqrosənaye kompleksinin cari və strateji biznes-planı işlənib hazırlanarkən həmin kompleksin müəssisələrinin sərəncamında olan təbii, material-texniki, enerji, əmək, informasiya və maliyyə resurslarının (biznes-plana müvafiq) əsas göstəriciləri aşağıdakı metodika üzrə hesablanmalı, planlaşdırılmalı, uçota alınmalı və müqayisəli təhlil edilməlidir.

1. Təbii resursların səmərəli istifadə göstəriciləri:

a) təbii resursların gəlirlilik əmsalı:

$$Ə_g^{t.r.} = \frac{\sum G_ü}{\sum X_{t.r.}}$$

burada $\sum G_ü$- aqrosənaye kompleksinin illik gəlirinin ümumi məbləği, $\sum X_{t.r.}$- təbii resursların qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar xərclərin ümumi məbləğidir.

b) təbii resursların mənfəətlilik əmsalı:

$$Ə_M^{t.r.} = \frac{\sum M_b}{\sum X_{t.r.}}$$

burada $\sum M_b$- aqrosənaye kompleksinin illik balans mənfəətinin ümumi məbləğidir.

2. Material-texniki resursların səmərəli istifadə göstəriciləri:

a) material-texniki resursların gəlirlilik əmsalı:

$$Ə_g^{mt} = \frac{\sum G_ü}{\sum X_{mt}}$$

Burada, $\sum G_ü$- kompleksin illik gəlirinin ümumi məbləği, $\sum X_{mt}$- material-texniki resurslara çəkilən xərclərin ümumi məbləğidir.

b) material-texniki resursların mənfəətlilik əmsalı:

$$Ə_M^{mt} = \frac{\sum M_b}{\sum X_{mt}}$$

3. Enerji resurslarının səmərəli istifadə göstəriciləri:

a) enerji resurslarının gəlirlilik əmsalı:

$$Ə_G^{en} = \frac{\sum G_ü}{\sum X_{en}}$$

burada $\sum G_ü$- kompleksin illik gəlirinin ümumi məbləği, $\sum X_{en}$ - enerji resurslarına çəkilən xərclərdir.

b) enerji resurslarının mənfəətlilik əmsalı:

$$Ə_M^{en} = \frac{\sum M_b}{\sum X_{en}}$$

burada $\sum M_b$ - kompleksin ümumi mənfəətinin məbləğidir

4. Əmək resurslarının səmərəli istifadə göstəriciləri:

a) əmək resurslarının gəlirlilik əmsalı:

$$Ə_G^{ər} = \frac{\sum G_ü}{\sum Ə_{hf}}$$

Burada, $\sum G_ü$- kompleksin illik gəlirinin ümumi məbləği, $\sum Ə_{hf}$ - illik əmək haqqı fondudur.

b) əmək resurslarının mənfəətlilik əmsalı:

$$Ə_M^{ər} = \frac{\sum M_b}{\sum Ə_{hf}}$$

5. Maliyyə resurslarının səmərəli istifadə göstəriciləri:

a) uzun müddətli kreditin gəlirlilik əmsalı:

$$Ə_g^{uk} = \frac{\sum G_ü}{\sum UK},$$

burada $\sum G_ü$- təsərrüfatın illik gəlirinin ümumi məbləği, $\sum UK$ - uzun müddətli kreditin illik məbləğidir.

b) uzun müddətli kreditin mənfəətlilik əmsalı:

$$Ə_M^{uk} = \frac{\sum M_b}{\sum UK},$$

v) qısa müddətli kreditin gəlirlilik əmsalı:

$$Ə_g^{qk} = \frac{\sum G_ü}{\sum QK},$$

burada $\sum G_ü$- təsərrüfatın illik gəlirinin ümumi məbləği, $\sum QK$ - qısa müddətli kreditin illik məbləğidir.

d) qısa müddətli kreditin mənfəətlilik əmsalı:

$$Ə_M^{qk} = \frac{\sum M_b}{\sum QK}.$$

Maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini xarakterizə edən digər göztəricilər bunlardır:

- kompleksin rentabelliyi:

a) kompleksin ümumi rentabelliyi:

$$R_ü = \frac{\sum M_b}{Ə_{if} + d_f} 100,$$

burada $Ə_{if}$ - kompleksin əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, d_f - kompleksin dövriyyə fondunun dəyəridir.

b) $R_ü^{xid}$ kompleksin hesabi rentabelliyi:

$$R_h = \frac{\sum M_h}{(Ə_{if} + d_f) - g_i} 100,$$

burada $Ə_{if}$ - kompleksin güzəştli istehsal fondlarının dəyəri, $\sum M_h$- kompleksin sərvətlərinin və resurslarının qorunması və istifadəsindən əldə ediləcək hesabi (xalis) mənfəətin ümumi məbləğidir.

- kompleksdə xidmətin rentabelliyi:

a) xidmətin ümumi rentabelliyi:

$$R_ü^{xid} = \frac{\sum M_b^{xid}}{\sum İ_x} 100$$

burada $\sum M_b^{xid}$- kompleksdə sərvətlərin və resursların qorunması və istifadəsindən əldə ediləcək balans mənfəətinin ümumi məbləği, $\sum İ_x$ - kompleksdə sərvətlərin və resursların qorunması ilə əlaqədar cari xərclərin ümumi məbləğidir.

b) xidmətin hesabi rentabelliyi:

$$R_h = \frac{\sum M_{S.R}^h}{\sum İ_x} 100$$

burada $\sum M_{S.R}^h$- kompleksdə sərvətlərin və resursların qorunması və istifadəsindən əldə ediləcək hesabi (xalis) mənfəətin ümumi məbləği, $\sum İ_x$ - kompleksdə sərvətlərin və resursların qorunması ilə əlaqədar cari xərclərin ümumi məbləğidir.

Aqrosənaye kompleksinin işinin səmə-rəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərindən

biri də həmin sahə üzrə dövlət konserninin yaradılmasıdır. Yaradılacaq bu dövlət konserninin əsas fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlər üzrə təşkil edilməlidir:

– mütəmadi olaraq resursların səmərəli istifadəsini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili əsasında kompleksin biznes fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək lazım gəlir. Resursların səmərəli istifadəsi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə oluna bilər. Bu göstəricilərdən resursların gəlirlilik və mənfəətlilik dərəcəsini xarakterizə edən əmsallar planlaşdırılır, uçota alınır, təhlil edilir və qiymətləndirilir. Deməli, resursların yuxarıda ifadə olunan göstəriciləri nəqliyyat və rabitə müəssisələrinin biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsində geniş istifadə edilə bilər;

– enerji resurslarının planlaşdırılmasında müxtəlif növ enerjilərə (elektrik, istilik və s.) olan tələbat marketinq tədqiqatları əsasında müəyyən edilir. Aqrosənaye kompleksindəki bütün təsərrüfat vahidləri enerji ilə mərkəzləşdirilmiş qaydada təmin edilə bilər. Bunun üçün lazımi maddi-texniki şərait yaradılmalıdır. Bəzi enerji növlərinin təsərrüfatın özündə istehsalı əlverişli olduqda, bunun üçün lazım olan maddi-texniki şəraitin yaradılması kompleksin əsaslı tikinti planında nəzərdə tutulur;

– kompleksdə kadrların seçilməsi: müxtəlif kateqoriyalı əməkçilər, ixtisaslı kadrlar, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, müdiriyyət, qoruyucular, köməkçi fəhlələr, habelə, kiçik xidmət işçilərinin səmərəli istifadəsinin planlaşdırılması prinsipləri, metodları və təşkili formalarına əsaslanmalıdır;

– bu kadrların səmərəli istifadəsi isə gəlirlilik və mənfəətlilik əmsalları ilə qiymətləndirilməlidir;

– əmək resurslarının səmərəli istifadəsinin mənfəətlilik nöqteyi-nəzərdən planlaşdırılması, uçotu və təhlili diqqət mərkəzində olmalıdır;

– kompleksdə maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsinin mənfəətlilik nöqteyi-nəzərdən planlaşdırılması, uçotu, təhlili və qiymətləndirilməsi mütəmadi xarakter daşımalıdır;

– resursların səmərəli istifadəsi əsasında kompleksin biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi meliorasiya sistemində yaradılacaq dövlət konserninin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Aqrosənaye kompleksinin biznes fəaliyyətinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri bunlardır:

– Aqrosənaye kompleksinin sərəncamında olan köməkçi və yardımçı təsərrüfatlarının hərtərəfli fəaliyyətinin planlaşdırılmasının informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tətbiqi əsasında təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin yerləşdiyi ərazidə onun sərəncamına verilmiş təbii resursların mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin material-texniki resurslarının mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin enerji resurslarının mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin əmək resurslarının mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin maliyyə resurslarının mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlanşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin sərəncamına ayrılan uzunmüddətli kreditin mənfə-

ətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin sərəncamına ayrılan qısamüddətli kreditin mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin maşın və avadanlıqlarının mənfəətlilik meyarı ilə modernləşdirilməsinin səmərəliliyinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin mənfəətlilik meyarı ilə tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin kadrlara olan tələbatının mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin istehsal proqramının əsas göstəricilərinin mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində kompleks amillərin təsiri nəzərə alınmaqla əmək məhsuldarlığının mənfəətlilik meyarı ilə yüksəldilməsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində xidməti daşımanın maya dəyərinin mənfəətlilik meyarı ilə aşağı salınmasının planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Meliorasiya sistemində müəssisələrin hərtərəfli fəaliyyəti ilə əlaqədar cari-istismar xərclərinin mənfəətlilik meyarı ilə aşağı salınmasının planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində əməyin elmi təşkilinin mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində əsas və əlavə əmək haqqının planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Kollektivin sosial inkişafının mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində maddi həvəsləndirmə fondunun mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində sosial mədəni tədbirlər və mənzil tikintisi fondunun mənfəətlilik meyarı ilə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində istehsalın inkişafı fondunun mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində yeni texnika və yeni texnologiyaların mənfəətlilik meyarı ilə tətbiqinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin əsas istehsal fondlarının mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin dövriyyə vəsaitlərinin mənfəətlilik meyarı ilə səmərəli istifadəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində daşımaların mənfəətlilik meyarı ilə optimallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi, daşımanın təşkilinin optimal variantının seçilməsi əsasında şəhərdaxili və beynəlxalq daşımaların təşkili metodlarının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində ixtiraçılıq və səmərələşdiricilik bölməsinin yaradılması və onun işinin səmərəli təşkilinin təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində ixtiraların mənfəətlilik meyarı ilə tətbiqinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksində səmərələşdirici təkliflərin mənfəətlilik meyarı ilə

tətbiqinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin maliyyə göstəricilərinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin sifarişçilərlə qarşılıqlı əlaqələrinin planlaşdırilmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin banklarla kredit qarşılıqlı əlaqələrinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi.

– Aqrosənaye kompleksinin sərəncamında olan resursların səmərəli istifadəsinin gəlirlilik və mənfəətlilik meyarı ilə təhlili və qiymətləndirilməsi.

– Elektron hökumət layihələri nəzərə alınmaqla aqrosənaye kompleksində kağızsız informasiya axınlarının optimallaşdırılmasının planlaşdırılması və təşkili.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. S.Q.Cümşüdov, T.T. Məmmədova. Meliorasiya və su təsərrüfatının idarə edilməsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi məsələləri. Ekologiya və su təsərrüfatı jurnalı, № 4, sentyabr, 2016, səh. 91-95.
2. S.Q. Cümşüdov. Xidmət sahələrinin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət tənzimlənməsi. «Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə» jurnalı, № 1 (9), Bakı, Çaşıoğlu, 2005, s. 96-104.
3. S.Q. Cümşüdov. Dövlət idarəçiliyi sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi isqtisamətləri. AzTU-nun Elmi əsərləri, №3, Bakı, 2006, s.37-39.
4. S.Q. Cümşüdov. İdarəetmə qərarlarının qəbulu. Bakı, təhsil, NPM, 2010, c.160
5. S.Q. Cümşüdov. Azərbaycanda "Elektron hökumətin formalaşmasının metodoloji prinsipləri. Elektron hökumət Azərbaycanda: nailiyyətlər və perspektivlər. Beynəlxalq konfransın məruzə materialları. AzTU, Bakı, 26-28 aprel 2010, s. 157-160.

Сабир Гамбар оглы ЖУМШУДОВ и.е.д. проф,
Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики

Гюнель Вагиф МАМЕДОВА
Азербайджанский Технический Университет,

Хасан Рауф оглы КАНГЕРЛИ
Азербайджанский Технический Университет

ПЛАНИРОВАНИЕ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННЫМ КОМПЛЕКСЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены классификации ресурсов в агропромышленным комплексе и планирование показатели их эффективного использования. Особое внимание уделено показателям доходности и прибыльности ресурсов при разработке текущего и стратегического бизнес-

планов с учетом прибыльности. Рассмотрены разделы бизнес-плана и их показатели с учетом прибыльности всесторонней деятельности подразделений агропромышленного комплексе.
Ключевые слова: агропромышленный комплекс, ресурсы, доходность, прибыльность, краткосрочный кредит, долгосрочный кредит, эффективность, рентабельность, финансы, критерия.

Sabir Gambar oglu JUMSHUDOV i.e.d. prof,
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

Gunel Vagif MAMMADOVA
Azerbaijan Technical University,

Hasan Rauf oglu KANGERLI
Azerbaijan Technical University

PLANNING OF RATIONAL USE OF RESOURCES IN AGRICULTURAL INDUSTRIAL COMPLEX

RESUME

The article considers the indicators of resource protection in the agro-industrial complex and evaluates the indicators of their efficiency of use. Particular attention is paid to indicators of profitability and profitability of resources in the development of private and strategic business plans, taking into account profitability. Sections of the business plan and their calculations are excluded, taking into account the profitability of all operations of the agro-industrial complex.
Key words: agro-industrial complex, resources, profitability, profitability, short-term credit, long-term credit, efficiency, profitability, finance, criteria

Daxil olub: 12.04.2022

Тим Расимович РОСС

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: НА ПРИМЕРЕ ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАН (ПАНЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

РЕЗЮМЕ

В статье проведен сравнительный анализ и оценка различных исследований, связанных с эмпирической оценкой влияния прав собственности на экономический рост. Также проведен эмпирический анализ на примере постсоветских республик. Результаты панельного анализа показывают, что уровень защиты прав собственности в постсоветских республиках положительно влияет на ВВП. Вот почему важно принять меры по защите прав собственности, особенно по совершенствованию правовой базы и повышению международного рейтинга Азербайджана в этой сфере. Улучшение рейтинга страны в области защиты прав собственности увеличивает объем прямых иностранных инвестиций в страну и создает новые рабочие места.

Ключевые слова: *право собственности, экономический рост, международный рейтинг, уровень занятости, прямые иностранные инвестиции*

UOT: 347.77
JEL: H82

Введение

В современное время неоспорима роль различных институтов, в том числе государственного управления, финансов и других институтов в экономическом развитии. Следует отметить, что влияние институтов на экономическое развитие, как и экономический рост, не ощущается непосредственно, как воздействие основного капитала, труда и даже технологий. Однако существующие различия в развитии между странами зависят от того, насколько совершенны институты в этих странах. В конце XX века эта проблема обострилась при переходе некоторых стран, в том числе и бывших советских республик, от одной экономической системы к другой, например, от плановой экономики к рыночной. Даже неэффективность или высокий уровень неэффективности существующих институтов в переходном процессе оказали серьезное влияние на экономическое развитие. Институты могут влиять на экономическое развитие по различным каналам. Наиболее важными из них являются влияние институтов на инвестиции и человеческий капитал. Эти эффекты могут быть не только ограничивающими (в большинстве случаев), но и иногда стимулирующими. В целом влияние институтов на экономику можно считать более или менее регулирующим. С другой стороны, институты могут быть не только формальными, такими как конституция, законы, нормативные документы, принимаемые государственными органами и т. д., но и неформальными, такими как традиции, институт семьи, национальный менталитет, религиозные взгляды и т.д. Экономическое влияние неформальных институтов широко изучается в рамках World Values Survey [1].

Как институт регулирование имущественных отношений имеет как формальный аспект (права собственности), так и неформальный аспект (отношение к

собственности в обществе). Институциональное регулирование таких отношений больше касается прав собственности и должно осуществляться таким образом, чтобы влияние такого регулирования на экономический рост было положительным. Поэтому в нашем исследовании мы сначала рассмотрим индекс качества институтов и его влияние на экономический рост. Это позволит провести межстрановые сравнения по институциональному качеству, а также оценить экономический эффект институционального качества на примере разных стран. В такой оценке важно отличать развитые страны от развивающихся. С другой стороны, важно оценить экономический эффект повышения институционального качества в странах, перешедших от одной экономической системы к другой за последние 30-35 лет, в том числе в бывших советских республиках.

Обзор литературы

Солоу (1956) [2] и Свон (1956) [3], опираясь на неоклассическую теорию роста, подчеркивают исключительную роль труда, капитала и технологических изменений. Манкив, Ромер и Увейл (1992) [4] также подчеркивают важную роль человеческого капитала в экономическом росте. Однако тот факт, что уровень экономического роста различен в странах, где одни и те же факторы производства почти одинаковы, позволяет сделать вывод о том, что качество институтов в стране, в той или иной степени связанных с экономикой, не должно быть упущено из виду. Во многих случаях даже деятельность институтов может стать ключевым двигателем экономического развития. В исследовании Норта (1990) [5] утверждается, что, хотя институты не создаются органами чувств, они являются продуктом человеческого разума. Он отмечает, что институты играют основополагающую роль в развитии общества, эффективном функционировании экономики в долгосрочной перспективе. Он отметил, что к списку ключевых факторов следует добавить институциональное качество, внеся необходимые изменения в неоклассическую теорию экономического роста. В экономической литературе можно найти многочисленные исследования влияния институтов на экономическое развитие и экономический рост. ОЭСР (2001) [6] отмечает, что государственное управление как институт оказывает значительное влияние на экономику. В стране, где государственное управление лучше, экономический рост выше. Согласно исследованию ОЭСР (2001 г.), понятие «человеческое благополучие» шире, чем понятие «экономическое благополучие». Хотя ВВП поддерживает экономическое процветание, это не то же самое и более узкое «понятие». ОЭСР (2001) считает, что произведенный капитал и природный капитал взаимосвязаны с благосостоянием человека, а также с системой человеческих и социальных навыков. Система человеческих и социальных навыков состоит из человеческого капитала и социального капитала, которые развиваются во взаимодействии с политическими, институциональными и правовыми рамками.

Как отмечалось выше, поскольку институциональное качество охватывает существующую правовую базу, правила, руководящие принципы, формальные механизмы и другие вопросы в конкретных областях, его обобщение и количественная оценка для экономики в целом требует принятия определенных допущений. Именно поэтому оценивается влияние институционального качества на экономический рост и осуществляется преобра-

зование качественных показателей в количественные любым методом. В результате в разных исследованиях в качестве индикатора институционального качества используются разные переменные. Например, в исследовании Радзевича и Булдерберги (2018) [7] изучалось влияние экономического роста на несколько институциональных факторов. В качестве метода исследователи использовали метод общих моментов. В исследовании использовались данные за 2006–2016 годы по трем странам Балтии. Для количественной оценки институционального воздействия использовались некоторые измеримые показатели, такие как показатели мирового управления, индекс экономической свободы и индекс глобальной конкурентоспособности. Основным выводом этого исследования является то, что эффективность правительства, качество регулирования, налоговое бремя, денежная свобода, финансовая свобода и свобода торговли, надежность стандартов аудита и отчетности, эффективность корпоративных советов, надежность защиты инвесторов оказывают положительное влияние на экономический рост.

Следует отметить, что применение метода общего импульса (OMM) в исследовании Радзевича и Булдерберга (2018) для решения рассматриваемой задачи оригинально и заслуживает внимания. Для нас ее значение состоит в том, что, помимо полученных научных результатов, объектом исследования являются страны Балтии. Таким образом, Азербайджан около 50 лет развивался в той же институциональной среде, что и страны Балтии. Однако после распада СССР институциональная среда и институциональное качество в этих странах стали другими. Существуют серьезные институциональные различия не только между Азербайджаном и странами Балтии, но и между самими странами Балтии. Поэтому интересно сравнить результаты, полученные в этом исследовании, с результатами, полученными в Азербайджане с использованием тех же методов.

В исследовании Радзевича и Булдерберги (2018) были найдены ответы на два важных вопроса. Во-первых, каково влияние институционального качества на экономический рост? Результаты показывают, что наряду с факторами экономического роста, на которых основывается неоклассическая макроэкономическая теория, такими как сбережения и рост населения, на экономический рост влияют и факторы, связанные с институциональным качеством. Второй вопрос исследования связан с тем, какая политика или институциональные улучшения в изучаемых странах поддерживают экономическое развитие. Исследователи приходят к выводу, что невозможно реализовать одни и те же меры во всех странах для усиления влияния институционального качества на экономический рост. Некоторым странам необходимо повысить прозрачность финансового сектора, усилить управление и сократить размер правительства. В таких странах решение этих вопросов стоит более остро из-за слабой системы защиты инвесторов. Влияние налогового бремени на экономический рост неодинаково для всех стран. В некоторых странах возникает необходимость увеличения налоговой нагрузки на некоторые товары, а в некоторых - ее снижения.

В исследовании, проведенном Карраро и Карфакисом (2018) [8], в качестве целей были выбраны 11 стран Африки к югу от Сахары. Основной акцент в исследовании делается на то, что успех структурных

преобразований в развивающихся странах зависит от совершенствования институтов. Основным результатом исследования является то, что эффективность межотраслевых трансформационных процессов положительно и статистически значима для эффективности институтов и уровня экономической свободы. Исследователи утверждают, что совершенствование институтов не только способствует эффективному распределению ресурсов между секторами и улучшению деловой среды, но и повышает производительность. В результате, в отличие от Латинской Америки, структурная трансформация экономики стран Африки южнее Сахары развита слабо. Трудно было привлечь высококвалифицированные кадры в более производительные отрасли экономики. Это, конечно, больше зависит от усилий правительства и экономической политики. В этом исследовании утверждается, что качество политических институтов и экономическая свобода важны для более эффективного распределения трудовых ресурсов между секторами экономики. Борьба с инфляцией, защита прав собственности и обеспечение свободы торговли играют важную роль в укреплении конкурентоспособности предприятий.

В исследовании, проведенном Эпафрой и Комбе (2018) [9], также изучалось влияние институционального качества на экономический рост в 48 африканских странах в период с 1996 по 2016 год. В исследовании использовались метод общего импульса (GMM), фиксированные эффекты (FE) и методы случайных эффектов (RE). Главный результат исследования заключается в том, что развитие институтов важно для африканских стран. В частности, расчеты показывают, что эффекты политической стабильности более выражены. С другой стороны, либерализация торговли и институциональные меры по стимулированию иностранных инвестиций положительно сказываются на экономическом росте.

Одним из интересных исследований влияния институционального качества на экономический рост является исследование Нгуена и др. (2018) [10], в котором влияние институционального качества на экономический рост за период 2002-2005 гг. в 29 развивающихся странах оценивалось с использованием Обобщенной системы моментов (SGMM). В этом исследовании также рассматривается влияние институциональных качеств на прямые иностранные инвестиции и прозрачность торговли как на канал экономического роста. Главный результат заключается в том, что институциональное качество оказывает негативное влияние как на прямые иностранные инвестиции, так и на прозрачность торговли. С другой стороны, повышение институционального качества может ослабить конкуренцию, повлияв на прозрачность торговли.

Аналогичные выводы о влиянии институционального качества на экономический рост подтверждаются в исследовании Iheonu, Ihedimma and Onwuanaku (2017) [11]. В данном исследовании индикаторами институционального качества являются борьба с коррупцией, эффективность правительства, качество регулирования и верховенство закона. Сравнительные количественные показатели таких показателей качества взяты из отчета «Мировые показатели управления» (WGI). В исследовании использовался метод панельного анализа. Однако в панельном анализе использовались модель с фиксированным эффектом, модель со случайным эффек-

том и двухэтапный метод наименьших квадратов.

В качестве основных детерминантов институционального качества в упомянутых выше исследованиях, а также во многих других исследованиях, изучающих аналогичные проблемы, рассматриваются Глобальные индикаторы управления, Индекс экономической свободы и его субиндексы, а также некоторые субиндексы Глобального индекса конкурентоспособности. Индикаторы глобального управления включают в себя шесть подпунктов. Однако при оценке институционального качества используется более четырех подпунктов. Это «Голос и подотчетность», «Политическая стабильность и отсутствие насилия», «Эффективность правительства» и «Качество регулирования». Эти показатели были разработаны Всемирным банком на период 1996-2020 гг.

Следует отметить, что в различных исследованиях в качестве индикатора институционального качества используются разные детерминанты. В экономической литературе в качестве детерминантов качества широко используется налоговая нагрузка субиндексов Индекса экономической свободы (налогового бремени), Денежной свободы, Свободы бизнеса, Финансовой свободы, Свободы инвестиций, Свободы торговли. Десять подиндексов Глобального индекса конкурентоспособности также использовались в различных исследованиях в качестве определяющих факторов институционального качества. Эти субиндексы включают право собственности, защиту интеллектуальной собственности, фаворитизм в решениях государственных чиновников, надежность стандартов аудита и отчетности, прозрачность государственной политики, силу защиты инвесторов, эффективность государственных расходов, эффективность советов директоров, независимость судебной системы. Защита интересов миноритарных акционеров занимает особое место. Согласно предмету нашего исследования, мы будем изучать влияние институционального качества на экономический рост только по двум показателям, а именно по правам собственности и защите интеллектуальной собственности. Информация об этих показателях будет получена из отчетов Global Competitiveness Index.

Следует отметить, что исследования о влиянии прав собственности на экономический рост встречаются в экономической литературе. В таких исследованиях влияние прав собственности на экономический рост как канал в основном определяется технологиями и предпринимательской деятельностью. Например, исследование Лэвер и Саэнз (2005) оценивало процессы развития прав собственности, а также модели экономического роста с помощью группового анализа. Опираясь на данные о правах собственности в 101 стране с разным уровнем развития в период с 1990 по 2002 год, исследователи пришли к выводу, что технологическое развитие и предпринимательская активность были выше в странах, где права собственности были защищены. С другой стороны, в развивающихся странах этот процесс оказался слабее, чем в развитых. В исследовании использовался метод панельного анализа с фиксированным эффектом.

В своем исследовании Ван (2020) [12] изучал влияние одного институционального качества (права собственности) на другое институциональное качество (экономическую свободу). Основной вывод исследования состоит в том, что между этими двумя институциональными ка-

чествами существует положительная связь. Улучшение прав собственности укрепляет экономическую свободу. Последнее стимулирует экономический рост. В исследовании использовались простые модели линейной регрессии.

Методология

Следует отметить, что в исследованиях влияния качества институтов, в том числе прав собственности, на экономический рост используются различные методологии. В нашем исследовании мы будем использовать показатель «права собственности», разработанный Фондом «Наследие». Следует отметить, что отчеты Фонда «Наследие» отражают ситуацию двухлетней давности. Мы будем использовать панельный анализ для изучения влияния этого показателя на экономический рост и другие макроэкономические показатели в бывших республиках СССР. Панель проанализировала «права собственности» (PR_{it}),, охватывающие 15 стран с 2013 по 2022 год, долю численности занятых в населении трудоспособного возраста (EMP_{it}), (показатель валового накопления - GCF_{it}) и ВВП на душу населения будет включен. Данные по $GDPPC_{it}, EMP_{it}$ $və$ GCF_{it}были получены из официальной базы данных Всемирного банка. Таким образом, мы можем написать уравнение регрессии для панельного анализа следующим образом:

$$GDPPC_{it} = \beta_1 + \beta_2 * PR_{it} + u_{it} \quad (1)$$

$$GDPPC_{it} = \beta_1 + \beta_2 * PR_{it} + \beta_3 * EMP_{it} + u_{it} \quad (2)$$

$$GDPPC_{it} = \beta_1 + \beta_2 * PR_{it} + \beta_3 * EMP_{it} + \beta_4 * GCF_{it} + u_{it} \quad (3)$$

Мы сравниваем права собственности в бывших республиках СССР, потому что эти страны получили независимость примерно в одно и то же время и перешли от государственной экономики к рыночной. Однако скорость такого перехода была разной. Таким образом, сравнение влияния прав собственности на экономику может помочь определить влияние этого института на экономический рост.

Панельный анализ влияния экономического роста на права собственности в постсоветских странах.

Таблица 1.

Зависимость ВВП на душу населения в 15 постсоветских республиках от показателя прав собственности

Sample: 2013 2020
Periods included: 8
Cross-sections included: 15
Total panel (balanced) observations: 120

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PR	164.3789	23.59135	6.967761	0.0000
C	-573.8963	1266.524	-0.453127	0.6513

R-squared	0.291503	Mean dependent var	7612.735
Adjusted R-squared	0.285499	S.D. dependent var	6128.399
S.E. of regression	5180.225	Akaike info criterion	19.95961
Sum squared resid	3.17E+09	Schwarz criterion	20.00607
Log likelihood	-1195.577	Hannan-Quinn criter.	19.97848
F-statistic	48.54969	Durbin-Watson stat	0.217478
Prob(F-statistic)	0.000000		

Примечание: рассчитано автором с помощью программного комплекса Eviews.

Несомненно, институциональные изменения между постсоветскими республиками, возникшими практически из одной экономической среды, отразились и на экономическом развитии. За короткий промежуток времени ВВП на душу

населения в странах Балтии значительно вырос по сравнению с другими постсоветскими странами. Чтобы определить взаимосвязь между этими двумя показателями, мы будем использовать уравнение 1.5. В панель вошли данные сначала по 15, а затем по 14 (без Туркменистана) постсоветских стран за 2013–2020 годы. Результаты панельного анализа на основе уравнений (1), (2) и (3) приведены в таблицах 1, 2 и 3.

Таблица 2

Зависимость ВВП на душу населения от прав собственности и занятости в 15 постсоветских республиках

Sample: 2013 2020
Periods included: 8
Cross-sections included: 15
Total panel (balanced) observations: 120

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PR	142.3035	23.05301	6.172882	0.0000
EMP	220.6759	57.43799	3.841984	0.0002
C	-11320.14	3043.038	-3.720014	0.0003

R-squared	0.370874	Mean dependent var	7612.735
Adjusted R-squared	0.360120	S.D. dependent var	6128.399
S.E. of regression	4902.261	Akaike info criterion	19.85746
Sum squared resid	2.81E+09	Schwarz criterion	19.92715
Log likelihood	-1188.448	Hannan-Quinn criter.	19.88576
F-statistic	34.48614	Durbin-Watson stat	0.212204
Prob(F-statistic)	0.000000		

Примечание: рассчитано автором с помощью программного комплекса Eviews.

Таблица 3

Зависимость ВВП на душу населения в 14 постсоветских республиках от прав собственности, уровня занятости и общего объема инвестиций

Sample: 2013 2020
Periods included: 8
Cross-sections included: 14
Total panel (balanced) observations: 112

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
PR SHORT	195.4151	23.53796	8.302126	0.0000
EMP SHORT	211.9983	56.83503	3.730064	0.0003
GCF SHORT	1.56E-08	4.63E-09	3.380533	0.0010
C	-14602.43	3066.404	-4.762069	0.0000

R-squared	0.502771	Mean dependent var	7649.775
Adjusted R-squared	0.488959	S.D. dependent var	6342.031
S.E. of regression	4533.735	Akaike info criterion	19.71154
Sum squared resid	2.22E+09	Schwarz criterion	19.80863
Log likelihood	-1099.846	Hannan-Quinn criter.	19.75093
F-statistic	36.40127	Durbin-Watson stat	0.355073
Prob(F-statistic)	0.000000		

Примечание: рассчитано автором с помощью программного комплекса Eviews.

Заключение

Результаты панельного анализа показывают, что уровень защиты прав собственности в постсоветских республиках оказывает положительное влияние на ВВП на душу населения. Вот почему важно принять меры по защите прав собственности, особенно по совершенство-

ванию правовой базы и повышению международного рейтинга Азербайджана в этой сфере. Повышение рейтинга страны в области защиты прав собственности увеличивает объем прямых иностранных инвестиций в страну. Это создает новые рабочие места.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. WVS Database (worldvaluessurvey.org)
2. Solow, R.M., 1956. A contribution to the theory of economic growth. The Quarterly Journal of Economics. 70 (1), 65-94.
3. Swan, T.W., 1956. Economic growth and capital accumulation. Economic Record. 32 (2), 334- 361
4. Mankiw, N.G., Romer, D., Weil, D.N., 1992. A contribution to the empirics of economic growth. The Quarterly Journal of Economics, 107 (2), 407-437.
5. North, D.C., 1990. Institutions, institutional change and economic performance, New York: Cambridge University Press
6. Organisation of Economic Cooperation and Development, 2001. The well-being of nations: the role of human and social capital, Paris
7. Radzeviča, A.M., Bulderberga, K., 2018. The role of institutional quality in economic growth: implications for the Baltic States. Unpublished Thesis in Stockholm School of Economics, SSE RIGA
8. Carraro, A., Karfakis, P., 2018. Institutions, economic freedom and structural transformation in 11 sub-Saharan African countries. FAO Agricultural Development Economics Working Paper No. 18-01.
9. Epaphra, M., Kombe, A.H., 2018. Institutions and economic growth in Africa: evidence from panel estimation. Institute of Accountancy Arusha, Tanzania, February, 2018
10. Nguyen, C.P., Su, T.D., Nguyen, T.V.H., 2018. Institutional quality and economic growth: the case of emerging economies. Theoretical Economics Letters. 8
11. Iheonu, C., Ihedimma, G., Onwuanaku, C., 2017. Institutional quality and economic performance in West Africa. Munich Personal RePEc Archive. Paper No. 82212.
12. Ceyhun Haydaroglu, 2015. The Relationship between Property Rights and Economic ˘ Growth: an Analysis of OECD and EU Countries DANUBE: Law and Economics Review, 6 (4), 217–239 DOI: 10.1515/danb-2015-0014
13. Germinal G. Van, 2020. Property Rights and Economic Freedom in Africa An Econometric Analysis. MPRA Paper No. 101681, posted 14 Jul 2020, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/101681/
14. Dincer, O. (2007). The effects of property rights on economic performance. Applied Economics, 39(7), 825–837. doi:10.1080/00036840500461964
15. UK Department for International Development (DFID), 2014. Secure property rights and development: Economic growth and household welfare Property rights evidence paper April 2014.
16. Timothy Besley and Maitreesh Ghatak, Property Rights and Economic Development. In Dani Rodrik and Mark Rosenzweig, editors: Handbook of Development Economics, Vol. 5, The Netherlands: North-Holland, 2010, pp. 4525-4595. ISBN: 978-0-444-52944-2
17. Fraser İnstitute (2022). Economic Freedom. https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/approach

Tim Rasimoviç ROSS

MÜLKİYYƏT HÜQUQLARININ İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNİN TİMSALINDA (PANEL TƏHLİLİ)

XÜLASƏ

Məqalədə mülkiyyət hüquqlarının iqtisadi artıma təsirlərinin empirik qiymətləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif tərdiqatlar müqayisəli təhlil edilmiş, həmçinin post-sovet respublikaları timsalında ekonometrik qiymətləndirmələr aparılmışdır. Panel təhlilinin nəticələri göstərir ki, postsovet respublikalarında mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi adambaşına düşən ÜDM-ə müsbət təsir göstərir. Məhz buna görə də mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi, xüsusilə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və bu sahədə Azərbaycanın beynəlxalq reytinqinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi vacibdir. Mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ölkənin reytinqinin yüksəlməsi ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların həcmini artırır və yeni iş yerləri yaradır.

Açar sözlər: *mülkiyyət hüquqları, iqtisadi artım, beynəlxalq reytinq, məşğulluq səviyyəsi, birbaşa xarici investisiyalar*

Tim Rasimovich Ross

ASSESSİNG THE İMPACT OF PROPERTY RİGHTS ON ECONOMİC GROWTH: ON THE EXAMPLE OF POST-SOVİET COUNTRİES (PANEL ANALYSİS)

SUMMARY

The article provides a comparative analysis and evaluation of various studies related to the empirical assessment of the impact of property rights on economic growth. An empirical analysis was also carried out on the example of the post-Soviet republics. The results of the panel analysis show that the level of protection of property rights in the post-Soviet republics has a positive effect on GDP. That is why it is important to take measures to protect property rights, especially to improve the legal framework and increase the international rating of Azerbaijan in this area. The improvement of the country's rating in the field of property rights protection increases the amount of foreign direct investment in the country and creates new jobs.

Keywords: *property rights, economic growth, international ranking, employment rate, foreign direct investment*

Daxil olub: 29.04.2022

Akifə Akif qızı AĞAYAROVA
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCANDA MİQRASİYAYANIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə 1990-2019-cu illərarası dövrdə Azərbaycan üzrə həm emiqrantların, həm də miqrantların say dinamikası əsasında miqrasiya proseslərinin mahiyyəti tədqiq edilib. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə miqrantların say dinamikasına əsaslanaraq, müəllif belə qənaətə gəlir ki, keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan üzrə miqrasiya proseslərində etnik determinantlar, son onilliklərdə isə iqtisadi determinantlar əsas rol oynayıb.

Açar sözlər: *emiqrasiya, immiqrasiya, miqrasiya prosesi, miqrasiyanın idarəedilməsi*

UOT: 314
JEL: R23

Giriş

Miqrasiyanın ifadəedilməsi, o cümlədən tənzimlənməsi müəyyən məqsədlər güdür. Əsas məqsəd, şübhəsiz ki, ölkənin milli təhlükəsizliyi məsələsidir. Çünki ölkəyə yeni mədəniyyətə, fərqli dil və adət-ənənəyə malik olan insanlar gəlir. Bu insanların cəmiyyətə inteqrasiyası müəyyən problemlər yarada bilər. Digər tərəfdən, miqrasiya edənlər gələcəkdə ölkədə hər hansı təxribat törədə bilərlər. Həmçinin immiqrasiya edən insanların işlə təmin edilməsi əmək bazarında təklifi artıra və ya yerli işçilər üçün işsizlik təhlükəsi yarada bilər. Digər tərəfdən, immiqrasiya edən insanlar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində çalışıb iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilərlər. Biz miqrasiya ilə bağlı mümkün olan çoxlu sayda məsələlərdən yalnız bir neçəsini sadaladıq. Miqrasiyanın müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyata təsirlərini, həmçinin cəmiyyətə inteqrasiyasındakı problemləri nəzərə alaraq, bu prosesin tərəfdarları və əleyhidarları müxtəlif arqumentlərdən istifadə edirlər.

İmmiqrasiyanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, bu proses iqtisadi artımı stimullaşdırır, əmək bazarının çevikliyini artırır, aşağı ixtisaslı iş yerlərində boşluğu doldurur; yüksək ixtisaslı kadrların cəlb olunmasına imkan verir, ölkəyə yeni sahibkarların daxil olmasına şərait yaradır, əmək miqrantlarının vergiləri hesabına büdcəyə əlavə gəlirlər daxil olur, əhalinin gəncləşməsi prosesi gedir, mədəni müxtəliflik yaranır və sair. Qeyd edilənlərin hər biri hər hansı ölkə üçün pozitiv nəticələr yaratdığı kimi, digər ölkələr üçün neqativ ola bilər. Məsələn, ABŞ "yaşıl kart" immiqrasiya siyasəti vasitəsilə yüksək ixtisaslı kadrları cəlb edirsə və ABŞ iqtisadiyyatını bilik iqtisadiyyatı istiqamətində inkişaf etdirirsə, belə "beyin axınları" inkişaf etməkdə olan ğlkələrin qitisadiyyatına mənfi təsir edir. İmmiqrasiyanın iqtisadi təsirləri ilə emiqrasiyanın iqtisadi təsirlərinin fərqliliyi, həmçinin immiqrasiyanın bəzi hallarda yaratdığı mənfi təsirlər miqrasiya prosesinə qarşı bəzi arqumentlərin iqrəli sürülməsinə səbəb olub. Belə ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, aşağı ixtisaslı immiqrantların ölkə iqtisadiyyatında daxil olması yerli aşağı ixtisaslı kadrların real əmək haqqısının azalmasına səbəb olur. Cəmiyyətə immiqrantların gəlişi səhiyyə, təhsil və digər xidmət sektorlarının fəaliyyətini gərginləşdirə bilər. Ölkənin sosial müdafiə sistemi gələn immiqrantların sosial təminatını tam ödəmək

gücündə olmaya bilər. Bu halda immiqrantlar arasında xəstəliklər, yoxsulluq və sair digər problemlər yarana bilər. Adətən immiqrantların kəskin artması təyinat ölkəsində kirayə haqlarının artmasına qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur.

Miqrasiya prosesinin müxtəlif ölkələr üçün pozitiv, bəzi ölkələr üçün neqativ təsirlərini, həmçinin bəzi illərdə belə təsirlərin xarakterinin müxtəlif olması belə bir nəticəyə gətirir ki, miqrasiya prosesinin təsirləri universal deyil və ölkədən ölkəyə dəyişir. Belə dəyişmə həm də zamandan asılıdır. Digər tərəfdən, belə təsirlər miqrasiyanın idarəedilməsi səviyyəsindən də asılıdır. Miqrasiya elə idarəedilməlidir ki, onun pozitiv təsirləri artsın və neqativ təsirləri azalsın. Başqa sözlə desək, miqrasiyanın idarəedilməsinin səmərəliliyinin artmasına çalışmaq lazımdır. Miqrasiyanın nə dərəcədə səmərəlili olması isə onun qiymətləndirilməsi meyarlarından asılıdır.

Miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarları (ədəbiyyata baxış)

XXI əsrin ilk iki onilliyində inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiyanın artması açıq aydın faktdır. Şübhəsiz ki, bu ölkələrə miqrasiya axınının çoxalması ilk növbədə bu ölkələrdə rifah səviyyəsinin yüksək olmasıdır. Əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksək olması ilə yanaşı, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhlükəsizlik səviyyəsinin cəlbediciliyi miqrasiya axınlarına poztiv təsir edir. XXI əsrin ilk onilliyində İraqa ABŞ qoşunlarının daxil olması, ikinci onilliyində isə digər ərəb ölkələrində baş verən inqilablar bu ölkələrdən digər ölkələrə, xüsusilə Avropa ölkələrinə miqrantların sayını kəskin artırdı. Miqrasiyanın əsas determinantlarının həm mənşə ölkəsində, həm də təyinat ölkəsində rifah və təhlükəsizlik səviyyəsi ilə bağlı olması müxtəlif empirik tədqiqatlarla sübut olunur. Dil, adət-ənənə yaxınlığı ilə yanaşı bu prosesdə təyinat ölkəsinə daxil olma siyasətinin də rolu inkar edilməzdir. Hələ ki, heç bir Avropa ölkəsinin və inkişaf etmiş ölkənin sərhədləri miqrantlar üçün tam açıq deyil. Əksinə, inkişaf etmiş ölkələrin viza rejimləri inkişaf etməkdə olan əksər ölkədə olduğundan daha sərtdir. Miqrasiya rejimlərinin sərt olması inkişaf etmiş ölkələr arasında seçim edilməyi üçün bəzi hallarda əsas rolu oynayır. Məsələn, yüksək ixtisaslı miqrantlar üçün ABŞ-a daxil olma və işlə təmin edilmə Kanadaya nisbətən daha çətindir. Miqrasiya üçün xərclər arasındakı fərqlər də təyinat ölkəsinin seçimində müəyyən rol oynayır. Blə xərclər təkcə transport xərcləri deyil, həm də miqrasiya siyasəti ilə bağlı olan xərclərdir. Miqrasiya xərcləri viza xərcləri, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün rüsumlar, gəlir vergiləri və sair ola bilər.

Qeyd edək ki, miqrasiya siyasətinin nə dərəcədə səmərəli olmasını iddia etmək o qədər də asan deyil. Çünki miqrasiyanın səmərəliliyinin ölçü vahidi kimi iqtisadi ədəbiyyatda mirmənalı olaraq qəbul edilən meyarlar yoxdur. Hər bir ölkə istər ki, tətbiq edilən miqrasiya siyasəti səmərəli olsun. Bu halda səmərəlilik qoyulan məqsəddən asılıdır. Məsələn, hər hansı bir ölkə immiqrantların sayının azaldılması məqsədilə öz siyasətini dəyişirsə və viza rejimini çətinləşdirirsə, ölkəyə gələnlərin sayının azalması ilk baxışda siyasətin səmərəli olduğu qənaətinə gətirə bilər. Lakin immiqrasiyanın müsbət və mənfi təsirlərinin cəm halında müqayisəsi, xüsusilə uzunmüddətli dövr üçün nəticəsi mənfi ola bilər. Odur ki, miqrasiya siyasətinin səmərəliliyi həm qısa müddətli dövr üçün, həm də uzunmüddətli dövr üçün qiymətləndirilməlidir.

Miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi üçün Czaika və Haas (2011) [1] öz tədqiqatlarında iddia edirlər ki, miqrasiya siyasəti miqrasiya prosesinə, xüsusilə miqrantların sayına dolayısı ilə lakin, ciddi təsir edir. Miqrasiya siyasətinin təsirlərinin

mühüm əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq, onun elə müəyyən edilməzi zəruridir ki, ölkə üçün səmərəli olsun. Müəlliflər miqrasiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodologiya təklif edirlər. Bu metodologiyanın mahiyyətində əksər miqrasiya siyasətləri üçün xarakterik olan üç çatışmazlıqların aradan qaldırılması təklif edilir. Birincisi, mirqsiya siyasətinin ictimai müzakirəsinin aparılmasındakı çatışmazlıqlar. İkincisi, miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsindəki çatışmazlıqlar. Belə ki, əksər hallarda siyasət və onun reallaşması arasında müəyyən probellər mövcud olur. Üçüncüsü, miqrasiya siyasətinin elə səviyyəsi var ki, bu səviyyədən sonra onun miqrasiyaya təsiri daha aydın hiss edilir.

Miqrasiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin çətin tərəfi ondan ibarətdir ki, miqrasiya proseslərinə təsir edən determinantların təsiri ilə siyasətin təsiri arasında fərqi müəyyən etmək çətindir. Siyasətin təsiri daha çox miqrasiyanın tərkibinə və istiqamətinə yönəlir. Lakin miqrasiyanın determinantlarının da həm miqrasiyanın tərkibinə, həm də istiqamətinə təsiri mühümdür. Miqrasiyanın determinantlarının, mümkün qədər bütün determianatlarının təsirini nəzərə alaraq empirik tədqiqat aparsaq, onda miqrasiyaya proseslərinin real qiymətləri ilə model qiymətləri arasındakı qalığı siyasətin təsiri hesab etmək olar. Lakin belə yanaşmada da müəyyən çatışmazlıq var. çünki miqrasiyaya təsir edən bütün determinantların empirik qiymətlərini nəzərə almaq xeyli çətindir. Həm də qalığın da təsirini, siyasətin təsiri kimi qiymətləndirərək, səmərəliliyini ölçmək çətindir.

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn Rinne (2012) [2] belə hesab edir ki, miqrasiya siyasətinin qiymətləndirilməsi zamanı tədqiqatçıların rastlaşdığı bəzi spesifik problemlər mövcuddur. Birinci ciddi problem miqrasiya siyasəti ilə bağlı məlumatların əldə edilməsidir. Məsələn, viza ilə bağlı nə qədər insan müraciət edib, onlardan neçəsinə rədd cavabı verilib və nə üçün suallarına cavab haqqında məlumatlar bazası olmadan viza rejiminin miqrasiyaya təsirini qiymətləndirmək olmaz. Həmçinin əmək miqrasiyası ilə bağlı müraciət edənlərə iş icazəsinin verilməsindəki çətinliklərin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün meyarların müəyyən edilməsi də asan deyil. Miqrantların təhsil və ya səhiyyə problemləri ilə bağlı dəqiq məlumatların əldə edilməsi də miqrasiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Belə ki, miqrasiya siyasətinin mahiyyətində yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi əsas məqsəd kimi qoyularsa, ölkəyə böyük həcmdə insan kapitalı daxil olar. ABŞ miqrasiya siyasətində tətbiq edilən "Yaşıl kart" layihəsi məhz bu qəbildəndir.

Ortegay və Peri (2013) [3] öz tədqiqatlarında Avropa ölkələri timsalında miqrasiya siyasətinin immiqrasiya axınlarına təsiri empirik olaraq analiz edilib. Tədqiqatda miqrasiya siyasətinin əsas göstəricisi kimi viza rejiminin çətinliyi götürülüb. Əlbəttə yalnız bir göstərici əsasında miqrasiya siyasətinin miqrasiya axınlarına təsirini öyrənmək real vəziyyətin tam təsviri üçün kifayət deyil. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, miqrasiya siyasətinin mümkün aspektlərini kəmiyyətcə qiymətləndirmək çətin məsələdər. Hətta elə viza rejimlərinin qiymətləndirilməsi üçün müəlliflərin təqdim etdiyi metodologiya da müəyyən suallar doğurur. Buna baxmayaraq, Ortegay və Peri (2013) tərəfindən istifadə edilən empirik hesablamalar maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Belə ki, əldə edilən nəticələrə əsasən, Avropa ölkələrində əhalinin gəlirlərinin 1% artması, immiqrasiya axınlarının 0.76% artmasına səbəb olur. Baxmayaraq ki, Avropa İrrifaqı daxilində mobillik yüksəkdir, bu səviyyədəki elastiklik, Avropa İttifaqı daxilində olan miqrasiya axınlarından iki dəfə çoxdur. Tədqiqatçıların iddiasına görə, yüksək

immiqrasiya səviyyəsi olan qeyri-Avropa ölkələrində, məsələn, ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi ölkələrdə viza rejiminin sərtləşdirilməsi immiqrasiya səviyyəsinə daha ciddi təsir göstərər. Tədqiqatşılar belə hesab edir ki, Maastrix müqaviləsi Avropada daxili miqrasiyanın artırır. Lakin Şengen vizası Avropaya miqrasiyanə azaldır. Lakin bütün hallarda inkişaf etmiş ölkələrin gəlirlərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha sürətli artımı inkişaf etmiş ölkələrə immiqrasiya axınını da artırır. Milli ölkələrin miqrasiya siyasəti belə axınların həcminin nəzarətdə saxlanılmasında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən Avropa İttifaqının siyasi, iqtisadi və maliyyə cəhətdən inteqrasiyası bu ittifaqa daxil olan ölkələrə digər regionlardan miqrasiyanın həcmini artırıb.

Azərbaycana ölkələr üzrə immiqrasiyanın cari vəziyyəti

Əvvəlki paraqrafda qeyd etmişdik ki, miqrasiyanın idarəedilməsinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm metodlardan biri MGİdir. Bu indeksin 23 indikatoru üzrə Azərbaycanda miqrasiyanın idarəedilməsinin qiymətləndirilməsini aparmaq olar. Lakin belə qiymətləndirmə aparmazdan əvvəl Azərbaycandan və Azərbaycana miqrasiyanın ölkələr üzrə strukturuna diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, digər ölkələrdən Azərbaycana gələn miqrantların dinamikasına əsasən müstəqilliyin ilk illərində bu çox yüksək olub. Xüsusilə, keçmiş SSRİ respublikalarından Azərbaycana gələn miqrantların sayı sonrakı illərdə davamlı olaraq azalıb. SSRİ-nin siyasi qurum olaraq dağıldığı, planlı iqtisadiyyatın tamamilə çökdüyü bir ərəfədə rifah səviyyəsi daha yüksək olan Estoniyadan, Belarusdan, Latviyadan, Rusiyadan, Litvadan və Ukraynadan Azərbaycana miqrantların gəlməsi, şübhəsiz ki, nə əmək miqrasiyası, nə də sığınacaq mahiyyətli deyildi. Bu dövrdə gələn miqrantlar etnik Azərbaycanlılar idi. Qaçqın statusu ilə gələn Azərbaycanlılar isə Ermənistandan gələnlər idi. Yenicə müstəqillik əldə edən keçmiş sovet respublikalarında həyata keçirilən siyasi islahatlar, xüsusilə, milli dillə bağlı olan islahatlar, həmçinin digər respublikalara gediş-gəlişlə bağlı vizaların tətbiqi etnik Azərbaycanlıların öz vətənlərinə qayıtması üçün ciddi səbəb yaratdı. Qonşu Gürcüstandan, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Moldovadan, Tacikistandan, Türkmənistandan, Özbəkistandan, bu dövrdə Azərbaycana gələn miqrantlar, əsasən etnik Azərbaycanlılar idi. Bu ölkələrdə yenicə formalaşan siyasi və iqtisadi sistemlər daha çox milli mahiyyət daşıyırdı və digər millətlərdən olan vətəndaşlar kimi, Azərbaycanlılar da, öz vətənlərinə qayıtmağa üstünlük verirdilər. Məsələn, 1990-1994-cü illər arası dövrdə Belarusdan Azərbaycana 1300 miqrant statuslu şəxs gəlib (1-13-cü qrafiklər).

1990-1994-cü illərdə inkişaf etmiş ölkələrdən Azərbaycana demək olar ki, miqrant gəlməyib. Məsələn, Almaniyadan 1998-ci ilədək, Böyük Britaniyadan 2012-ci ilədək, Yunanıstandan 2012-ci ilədək və Polşadan 2012-ci ilədək Azərbaycana miqrant gəlməyib. Hətta həmin illərdə Azərbaycana gələn miqrantların mühüm hissəsinin etnik Azərbaycanlı olmasını sübut edən digər fakt aşağı gəlirli ölkələrdən, məsələn, Afqanıstandan, Pakistandan, Hindistandan belə miqrantların olmamasıdır. Bu ölkələrdə gəlirlərin çox aşağı olmasına baxmayaraq, 2010-2012-ci ilədək Azərbaycana bu ölkələrdən gələn miqrantların sayı az olub.

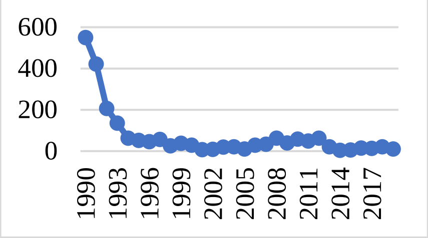

Qrafik 1. Belarusdan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

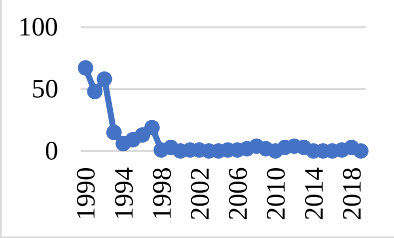

Qrafik 2. Estoniyadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

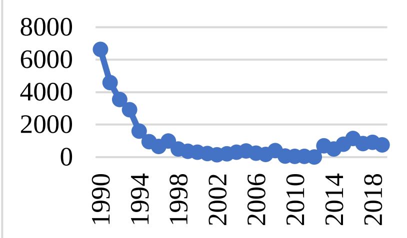

Qrafik 3. Gürcüstandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

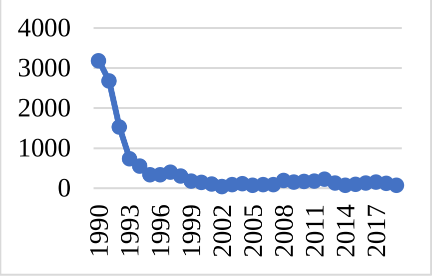

Qrafik 4. Qazaıstandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

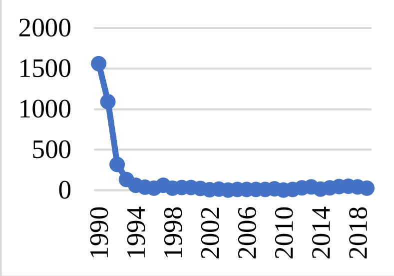

Qrafik 5. Qırğızıstandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

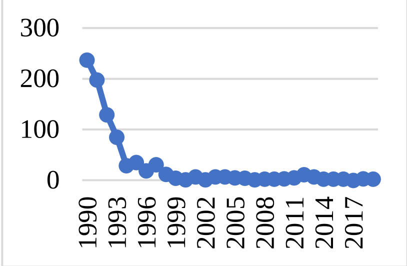

Qrafik 6. Latviyadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

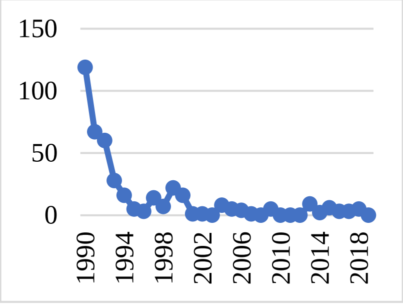

Qrafik 7. Litvadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

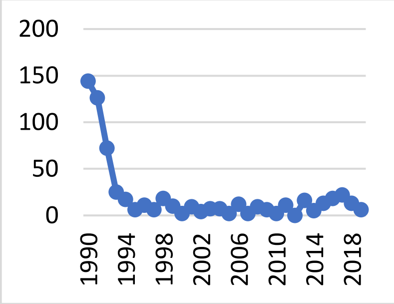

Qrafik 8. Moldovadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

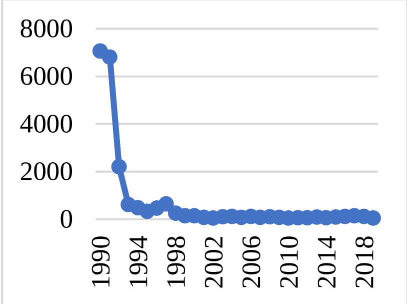

Qrafik 9. Özbəkistandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

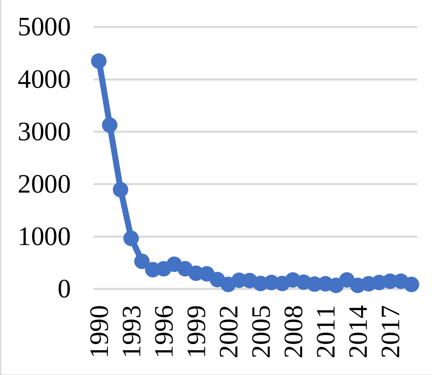

Qrafik 10. Ukraynadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

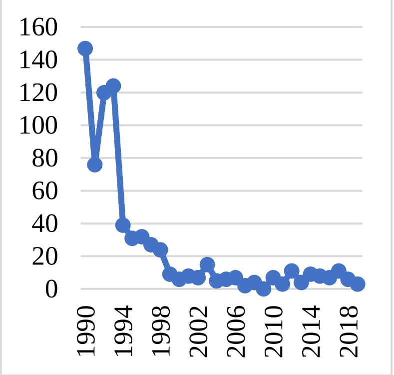

Qrafik 11. Tacikistandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

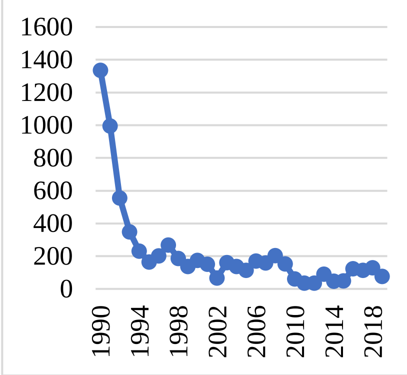

Qrafik 12. Türkmənistandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

Qeyd edək ki, keçən əsrin 90-cı illərində hələ yenicə müstəqillik əldə edən Azərbaycanda miqrasiya rejimi 2010-2012-ci illərə nisbətən xeyli yumşaq idi. Hətta qardaş Türkiyədən Azərbaycana gələn miqrantların sayı

Bu faktlar bir daha sübut edir ki, miqrasiya proseslərində iqtisadi inkişaf səviyyəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. (14- 20 –cü qrafiklər).

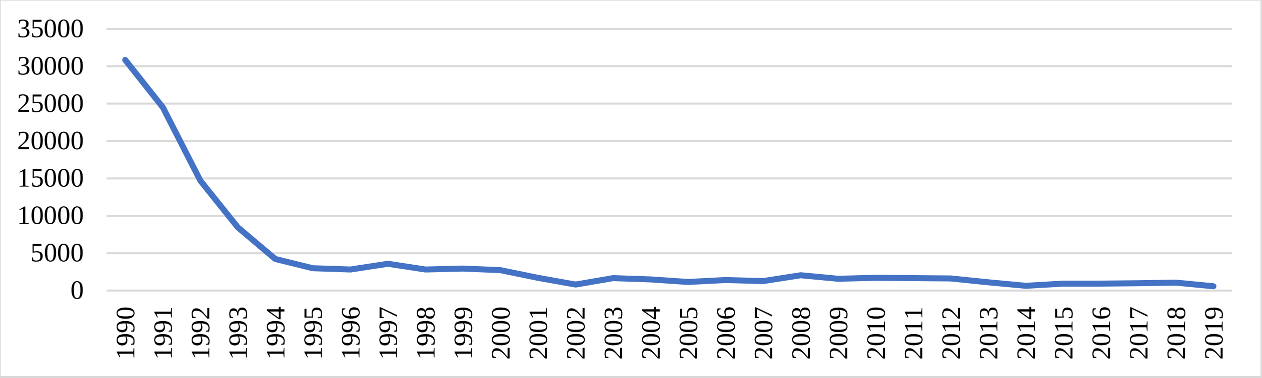

Qrafik 13. Rusiya Federasiyasından Azərbaycana gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

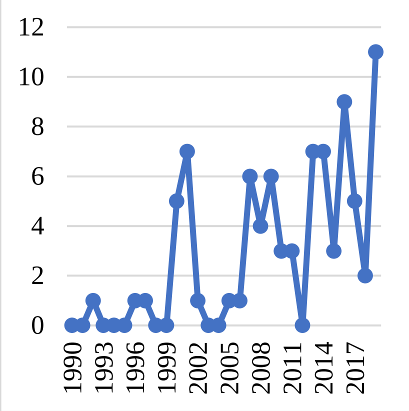

Qrafik 14. ABŞ-dan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

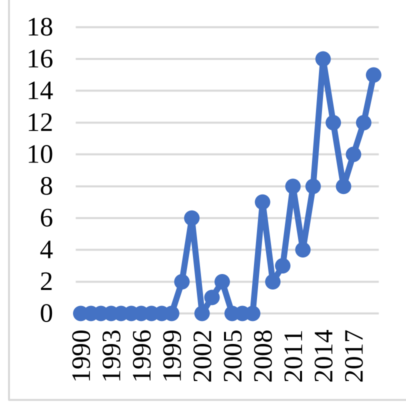

Qrafik 15. Almaniyadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

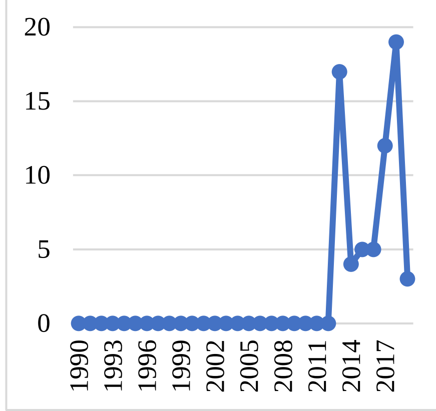

Qrafik 16. Böyük Britaniyadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

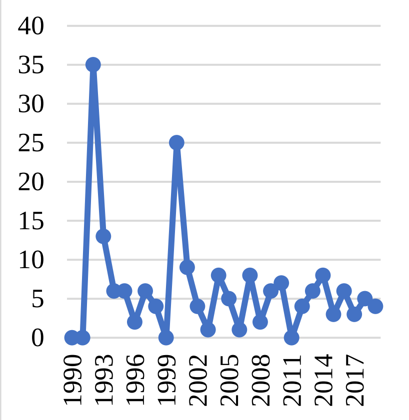

Qrafik 17. İsraildən gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

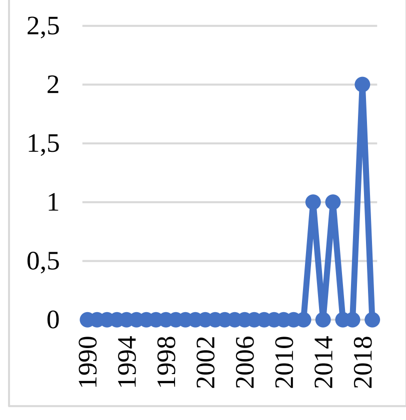

Qrafik 18. Polşadan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

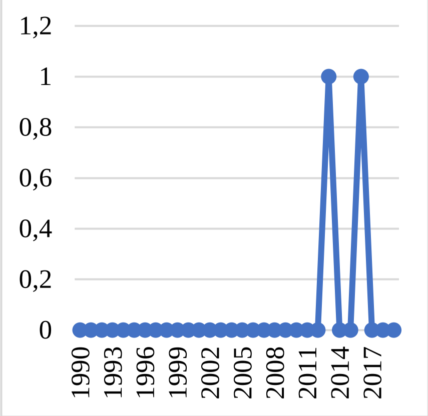

Qrafik 19. Yunanıstandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

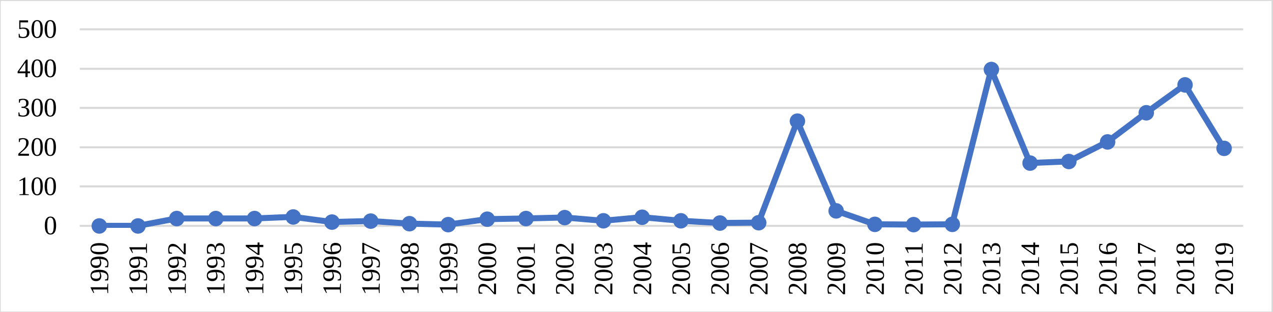

Qrafik 20. Türkiyədən gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

2005-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatına neft gəlirlərinin böyük həcmdə daxil olması, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması, rifah səviyyəsinin yüksəlməsi ölkəyə digər ölkələrdən əmək miqrantlarının, həmçinin təhsil miqrantlarının gəlməsini stimullaşdırdı. 2005-ci ildən sonra ABŞ-dan, Almaniyadan, 2012-ci ildən sonra Böyük Britaniyadan ölkəmizə müəyyən sayda miqrant daxil olub. Qeyd edək ki, həmin illərdən sonra ölkəmizə İrandan, Əfqanıstandan, Pakistandan, Hindistandan müəyyən sayda miqrant daxil olub. Əslində onların sayı yüksək deyil. Məsələn, 1.5 milyard əhalisi olan və adambaşına gəlirləri Azərbaycanla müqayisədə iki dəfədən çox az olan Hindistandan gələn miqrantların sayı 14 nəfərdən çox olmayıb. Yaxud son onilliklərdə müharibələrlə dağıdılmış Əfqanıstandan Azərbaycan gələn miqrantların sayı 35 nəfəri keçməmişdir. Bütün bu faktlar sübut edir ki, Azərbaycana Hindistandan, Əfqanıstandan, İrandan, Pakistandan əmək miqrantlarının gəlməsi mümkün olduğu halda onların sayının az olması miqrasiya siyasəti ilə bağlı ola bilər. Belə ki, hazırda Azərbaycanda qəbul edilən miqrasiya siyasətinin formalaşması və onun həyata keçirilməsi mexanizminin qurulması gəlirləri az olan ölkələrdən ölkəmizə miqrasiya axınlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Beləliklə, hazırda Azərbaycanda miqrasiya siyasətinin qiymətləndirilməsi üçün təyinat ölkələrini (emiqrasiya zamanı) və ya mənşə ölkələrini (immiqrasiya zamanı) bir neçə qrupa ayırmağa ehtiyac var. Birinci qrup inkişaf etmiş ölkələr qrupudur. Bu ölkələrdən Azərbaycana gələn miqrantların sayının 2010-cu ildən sonraya təsadüf etməsi deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda neft gəlirlərinin həcminin çoxalması və xidmət sektorunun güclənməsi Azərbaycana nisbətən daha yüksək rifah səviyyəsinə malik ölkələrdən gələn yüksək ixtisaslı kadrların sayını artırıb. Azərbaycanda neft sənayesində innovativ texnologiyanın tətbiqi, yeni tələblərə çavab verən təhsil və səhiyyə işçilərinə olan tələb inkişaf etmiş ölkələrdən yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsinə səbəb olub. Bu dövrdə Azərbaycana ABŞ-dan 50, Böyük Britaniyadan 65, Almaniyadan 96, Türkiyədən 1791 miqrant gəlib. Onlar neft və qaz sənayesində, təhsil və səhiyyə sistemlərində, daha yüksək bilik və bacarıq tələb edən İKT sektorunda və sair fəaliyyət göstərirlər. Müqayisə göstərir ki, Azərbaycana gələn eyri-azərbaycanlı miqrantlar arasında Türkiyə vətəndaşları üstünlük təşkil edir.

2010-cu ildən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələrdən, məsələn, Əfqanıstandan (153), Hindistandan (49), Pakistandan (184), İrandan (834) gələn miqrantların sayında artım isə əsasən aşağı ixtisaslı əmək miqrantları və ya qaçqınlar ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında Azərbaycana gələn miqrantların mühüm hissəsi İrandandır.

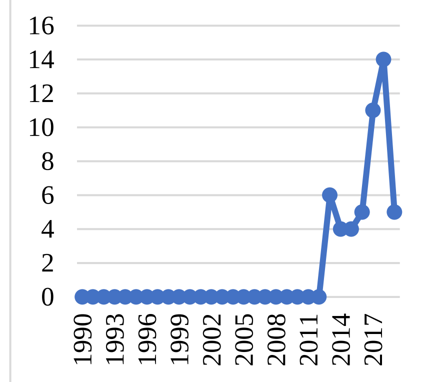

Qrafik 21. Hindistandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

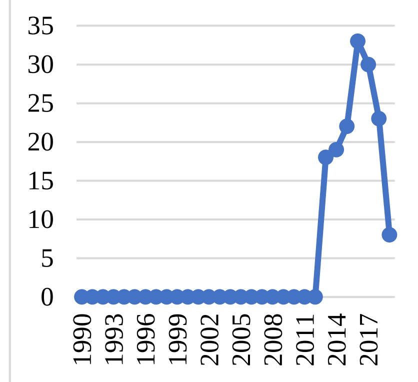

Qrafik 22. Əfqanıstandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

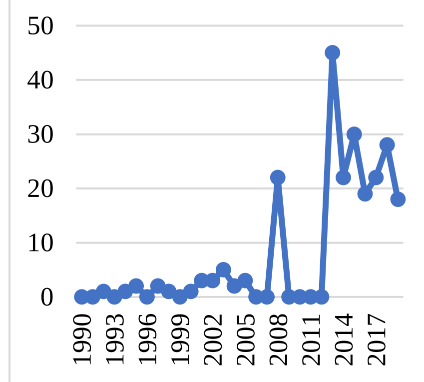

Qrafik 23. pakistandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

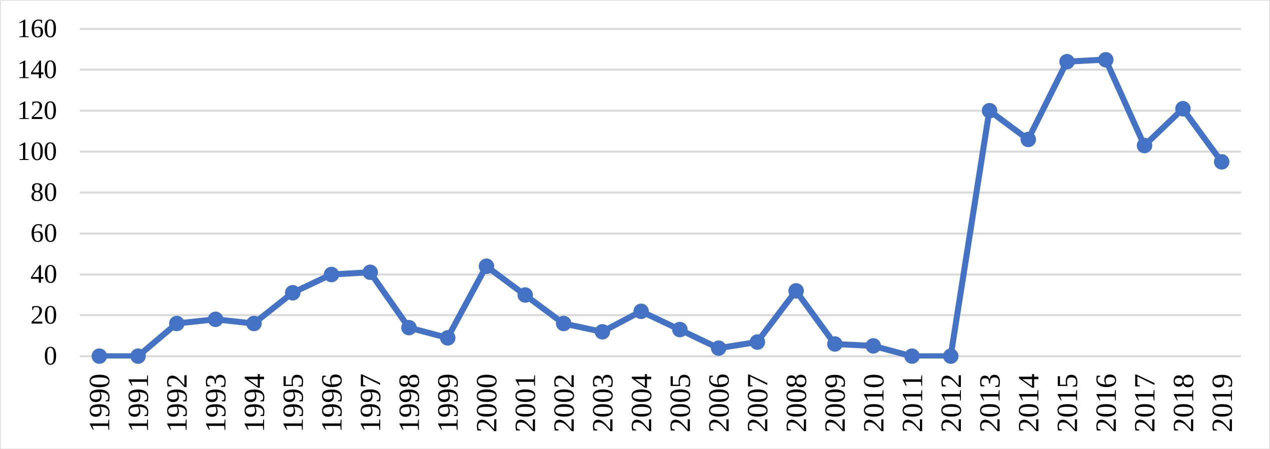

Qrafik 24. İrandan gələn miqrantların dinamikası (nəfər)

İranda son illərdə rifah səviyyəsinin getdikcə aşağı düşməsi və etnik azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının cəmiyyətinə inteqrasiya etmək istəyinin artması Azərbaycana bu ölkədən miqrasiyanın həcminə pozitiv təsir göstərib. İran vətəndaşlarını birbaşa inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiya etmək üçün imkanların məhdudluğu, dil birliyi, adət-ənənə birliyi və həmçinin 2010-cu ildən başlayaraq, Azərbaycanda rifah səviyyəsinin yüksəlməsi aşağı gəlirli ölkələrdən, xüsusilə, İrandan ölkəmizə əmək miqrantlarının cəlb edilməsinə stumul yaradıb. Digər tərəfdən də inkişaf etməkdə olan və coğrafi cəhətdən Azərbaycana yaxın ölkələrdən Azərbaycana gələn miqrantların sayına mənşə ölkələrindəki siyasi vəziyyət də ciddi təsir göstərir. Azərbaycanın stabil siyasi sistemə malik olması və iqtisadiyyatın davamlı olaraq inkişafı inkişaf etməkdə olan mənşə ölkələrindən miqrantların sayını gələcəkdə də artıra bilər. Bu prosesdə Azərbaycanın miqrasiya rejiminin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə sadə olması öz təsirini göstərir.

Azərbaycandan ölkələr üzrə emiqrasiyanın cari vəziyyəti

Müstəqilliyin ilk illərində etnik Azərbaycanlıların öz ölkəsinə miqrasiyası kimi, Azərbaycandan da digər ölkələrə bəzi etnik qrupların emiqrasiyası sürətlə başverdi. Məsələn, 1990-cı ildən 1995-ci illərarası dövrdə Azərbaycandan Rusiyaya 205365, Belarusa 5112, Qazaxıstana 6001, İsrailə 6001, Qırğızıstana 1307, Litvaya 325, Moldovaya 544, Özbəkistana 3468, Tacikistana 268, Türkmənistana 3603, Estoniyaya 210, Gürcüstanan 4838, Ukraynaya 31330 nəfər emiqrasiya edib. Böyük ehtimalla bu emiqrantlar etnik Azərbaycanlı olamayıblar və onlar keçmiş SSRİ-nin dağılmasından sonra öz ölkələrinə qayıdan insanlar olublar. Lakin həmin dövrdə Azərbaycandan inkişaf etmiş ölkələrə, o cümlədən, ABA-a 5096, Almaniyaya 180 nəfər emiqrant gedib. Sonrakı illərdə keçmiş sovet respublikalarından yalnız Rusiyaya, Ukraynaya, Belarusa və Qazaxıstana gedən emiqrantların sayı əhəmiyyətli dərəcədə olub. Son on ildə Türkiyəyə gedən emiqrantların da sayında müəyyən artım hiss edilir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin miqrasiya siyasətlərinin sərt olması səbəbindən bu ölkələrə gedən miqrantların sayında kəskin artım hiss edilmir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycandan emiqrantların ölkələr üzrə dinamikası

	ABŞ-a	Almaniyaya	Belarusa	Qazaxıstana	Qırğızıstana	Rusiya Federasiyasına	Türkiyəyə	Türkmənistana	Ukraynaya
1990	543	20	1904	1975	212	77452	2	1406	12794
1991	1873	6	1280	1960	629	49864	4	1163	8743
1992	964	27	1117	1078	258	32804	4	488	5738
1993	699	15	430	499	111	19416	0	275	2091
1994	447	38	230	285	56	14517	0	153	1104
1995	570	74	151	204	41	11312	3	118	860
1996	445	407	111	188	34	8149	1	1235	704
1997	0	6	173	189	73	12363	113	86	1116
1998	103	120	65	156	18	9175	39	37	381
1999	92	127	132	153	30	7118	56	187	655
2000	103	62	148	174	31	8393	23	63	513
2001	42	110	118	170	16	6230	14	40	339
2002	8	40	88	125	15	3691	3	21	221
2003	18	46	95	149	25	3140	6	13	181
2004	34	32	80	121	2	2285	11	8	152
2005	19	9	88	138	4	2495	4	5	102
2006	10	4	101	153	4	2160	8	6	162
2007	17	13	116	152	4	2620	2	6	120
2008	21	8	98	201	1	2028	7	6	97
2009	6	8	20	229	1	983	7	8	83
2010	6	9	17	260	1	430	10	2	42
2011	16	4	16	168	0	204	9	1	38
2012	8	6	4	56	0	125	1	2	11
2013	11	39	10	85	12	439	37	12	60
2014	12	33	11	99	8	443	39	16	35
2015	20	17	52	482	10	782	66	17	22
2016	28	22	61	502	12	816	97	19	29
2017	29	25	68	474	22	920	101	28	102
2018	25	22	59	306	20	803	84	24	99
2019	27	25	58	422	18	795	89	10	92

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları əsasında tərtib edilib

İnkişaf etmiş ölkələr üzrə miqrasiya artımının müqayisəsi deməyə əsas verir ki, bu ölkələrə emiqrasiya immiqrasiyanı üstələyir. Nəzərə alsaq ki, bu ölkələrdə miqrasiya rejimləri çox sərtdir və əsasən yüksək ixtisaslı kadrlar bu ölkələrdə işləmək üçün icazə ala bilirlər, onda rejimin yumşalması şəraitində bu ölkələrə emiqrasiya axının güclənə biləcəyini fərz etmək olar. Məsələn, Avropa ölkələri Şengen vizası tətbiq edirlər. Bu vizanın alınması hələ orada işlə təmin edilmək üçün əsas vermir. Bu ölkələrdə bir neçə ay ərzində yaşamaq üçün tələb olunan xərclərdən, tibbi sığortadan, yaşayış yerlərinin kirayə haqqından və sair xərclərdən ibarət olan miqrasiya xərcləri Azərbaycanda orta əmək haqqı ilə müqayisədə çox yüksəkdir. ABŞ və Kanadaya miqrasiya xərcləri də çox yüksəkdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda ABŞ, Kanada, Avstraliya və Avropa ölkələrinə emiqrasiya davam edir. Bu ölkələr üzrə miqrasiya artımı mənfidir, yəni gedənlərin sayı gələn-

lərdən çoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkələrə gedənlər daha yüksək ixtisaslı kadrlardır. Maraqlıdır ki, Azərbaycandan Böyük Britaniyaya emiqrantlar çox azdır.

Keçmiş sovet respublikalarında isə miqrasiya rejimləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli yumşaqdır və buna görə də Azərbaycandan bu ölkələrə miqrasiya hələ də üstünlük təşkil edir. Rusiyaya, Belarusa və Qazaxıstana Azərbaycandan emirasiya digər respublikalara nisbətən daha yüksəkdir. Ukrayna-Rusiya müharibəsi başlayana qədər, yəni 2022-ci ilin fevralına qədər bu ölkəyə miqrasiya həcmi yüksək idi. Lakin son 10 ildə Ukrayna üzrə miqrasiya artımı müsbət idi, yəni ölkəyə gələnlərin sayı gedənlərin sayından çox idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mathias Czaika Hein de Haas, 2013. The Effectiveness of Immigration Policies.Population and development review 39(3): 487–508 (September 2013)
2. Ulf Rinne, 2012. The Evaluation of Immigration Policies. Discussion Paper No. 6369 February 2012 IZA P.O. Box 7240 53072 Bonn Germany
3. Francesc Ortegay and Giovanni Peri, 2013. The effect of income and immigration policies on international migration. *Migration studies* volume 1, number 1, 2013, 47–74

Акифа Акиф кызы Агаярова
Диссертант Института Экономики НАНА

ОЦЕНКА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МИГРАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье исследована сущность миграционных процессов на основе динамики численности эмигрантов и мигрантов в Азербайджане в период 1990-2019 гг. Основываясь на динамике численности мигрантов в развитых и развивающихся странах, автор делает вывод, что в 90-е годы прошлого века в миграционных процессах в Азербайджане ключевую роль играли этнические детерминанты, а в последние десятилетия - экономические детерминанты.

Ключевые слова: *эмиграция, иммиграция, миграционный процесс, управление миграцией*

Akifa Akif Agayarova
Dissertant of the Institute of Economics NANA

EVALUATİON OF THE STATE REGULATİON OF MİGRATİON İN AZERBAİJAN

Resume

The article examines the essence of migration processes based on the dynamics of the number of emigrants and immigrants in Azerbaijan in the period 1990-2019. Based on the dynamics of the number of migrants in developed and developing countries, the author concludes that in the 90s of the last century, ethnic determinants played a key role in migration processes in Azerbaijan, and in recent decades - economic determinants.

Keywords: *emigration, immigration, migration process, management of migration*

Daxil olub: 26.04.2022

Firudin Eldar oğlu HƏTƏMOV
AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun dissertantı

NEFT QİYMƏTLƏRİ ŞOKUNUN YAXIN ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNDƏ MƏCMU İSTEHLAKA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə dünya bazarında neft qiymətləri şokunun Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində məcmu istehlaka təsirinin ekonometrik hesablanması aparılmışdır. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Səudiyyə Ərəbistanında istehlak xərcləri uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərindən asılıdır. Neft qiymətlərinin artması istehlak xərclərini artırır. BƏƏ üçün də neft qiymətlərinin artması istehlak xərclərini artırır. BƏƏ istehlak xərclərinin neft qiymətlərindən qısamüddətli dövrdə deyil, uzunmüddətli dövrdə asılılığı, böyük ehtimalla, neft rentasının ÜDM-dəki payının neftlə zəngin digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə o qədər də yüksək olmaması ilə bağlıdır. Lakin üzunmüddətli dövr üçün bu ölkədə neft qiymətlərindən asılılıq güclüdür. İrakda da istehlak xərcləri neft qiymətlərinə pozitiv cavab verir. Neft qiymətlərinin artması ilə istehlak xərcləri də artır.

Açar sözlər: *neft qiymətləri, iqtisadi artım, istehlak həcmi, neft rentası*

UOT: 338.5
JEL: – E30

Giriş

Təbii sərvətlərlə zəngin olan və belə sərvətləri ixrac edən ölkələrin əksəriyyətinin əsas gəlirləri bu sərvətlərin rentasından yaranır. Neftlə zəngin ərəb ölkələrində də neft rentası onların gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Buna görə də neft qiymətlərinin dünya bazarında artması və ya azalması həm ölkənin milli gəlirinin həcmində, həm də ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin həcmində özünü göstərir. Neft ixrac edən ölkələrdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin neft qiymətlərinin volatilliyindən asılılığı ölkədə məcmu tələbin dəyişməsinə, həmçinin məcmu təklifə təsir edir. Buna görə də bu iki göstərici arasında, yəni neft qiymətləri və ya onun dəyişməsi ilə istehlak arasında əlaqələrin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi iqtisadi siyasətin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə təsirlər qısamüddətli və uzunmüddətli ola bilər. Əksər ölkələrdə əhalinin gəlirlərinin mühüm hissəsini neft rentası təşkil etdiyindən neft qiymətlərinin dəyişməsi qısamüddətdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərində əkd olunur. Bəzi ölkələrdə isə belə dəyişmələr yalnız uzunmüddətli dövrdə hiss edilir. Təsirlərin qısa və ya uzunmüddətli olması ÜDM həcmində neft rentasının payından çox asılıdır.

Ədəbiyyata baxış

Neft qiymətlərinin volatilliyinin neft məhsulları idxal edən və ixrac edən ölkələrdə təsirləri bir-birindən fərqlidir. Dünya bazarında neft qiymətləri dəyişəndə neft rentası azalır və ixracatçı ölkənin gəlirləri azalır. Bu, hər şeydən əvvəl hökumətin həyata keçirdiyi sosial proqramların, infrastruktur layihələrinin reallaşmasına problem yaradır. Qiymətlərin artması isə hökumətə öz xərclərini artırmaqda geniş imkanlar açır. Neft ixrac edən ölkələrdə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. İdxal malları arasında neft məhsulları çox olarsa, neftin istifadə edildiyi bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində qiymətlər artmış olur. Digər tərəfdən, neftdən aralıq

məhsul kimi istifadə edilmiş digər məhsulların idxal qiymətləri də artır. Beləliklə, neft qiymətlərinin artması neft ixrac edən ölkələrin gəlirlərini artırmaqla yanaşı, onların idxal etdikləri məhsulların qiymətinə də təsir edir. Əksər hallarda bu, artmış qiymətlərlə müşahidə edilir.

Neft qiymətlərinin dünya bazarında artması hər bir ölkənin məcmu tələbinə, o cümlədən istehlak həcminə də təsir göstərir. İxracatçı ölkənin gəlirlərinin artması, təbii kimi, milli valyutanı gücləndirir və istehlak həcmi həm nominal, həm də real qiymətlərlə artmış olur. Qiymətlərin azalması isə əksinə, həm nominal qiymətlərlə, həm də real qiymətlərlə istehlakın azalmasına səbəb ola bilər. Neft qiymətlərinin neft idxal edən ölkələrdə istehlak həcminə təsirləri bir qədər fərqli olsa da ümumi tendensiya ondan ibarətdir ki, qiymətlərin artması fonunda idxal mallarının da qiyməti artdığından istehlak həcmi azala bilər.

Müxtəlif ölkələrin timsalında neft qiymətlərinin istehlak həcminə təsirlərinə həsr edilən tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda rast gəlinir. Məsələn, Zhang və Broadstock (2014) [1] tərfindən aparılan tədqiqatda ASEAN və Şərqi Asiya regionunda yerləşən bəzi ölkələrin iqtisadiyyatına, o cümlədən istehlak həcminə neft qiymətlərinin təsiri araşdırılıb. Müəlliflər neft qiymətlərini istehlak nəzəriyyəsinin makroiqtisadi modellərinə daxil edərək bu qiymətlərin şok dəyişmələri zamanı istehlak həcminin dəyişməsini öyrəniblər. Əldə edilən nəticə ondan ibarətdir ki, neft qiymətləri ilə istehlak həcmi arasında əlaqə mövcuddur və bu əlaqə assimmetrikdir. Digər tərəfdən, belə təsirlərin xarakterində və həcmində ölkədən ölkəyə fərqlər var.

ABŞ timsalında Michelis və digərləri (2020) [2] tərfindən aparılan tədqiqatda da ABŞ və ayrı-ayrı ştatlarda istehlak həcminin neft qiymətlərindən asılı olaraq dəyişməsi kəmiyyətcə qiymətləndirilib. Məqalədə digər ölkələrlə müqayisələr də aparılıb. 1975-2018-ci illərarası dövrdə 55 ölkə üzrə 1989-2018-ci illərarası dövrdə isə ABŞ statları üzrə istehlak həcmi ilə neft qiymətləri arasındakı əlaqənin müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, neft qiymətlərinin azalması neft idxal edən ölkələrdə istehlak həcminə müsbət təsir göstərir. Tədqiqat göstərir ki, neft qiymətlərinin azalması neft ixrac edən ölkələrdə istehlak həcmini də azaldır.

Yu Shan Wang (2013) [3] tərəfindən aparılan tədqiqatda istehlak xərclərinin neft qiymətlərindən asılılığının qeyri-xətti və asimmetrik olması təsdiq edilir. Bu tədqiqatda da iddia edilir ki, neftin qiymətinin artması istehlak xərclərinin azalmasına səbəb olur. Hətta neft qiymətlərinin artması ilə bağlı gözləntilər də istehlak həcminə neqativ təsir edir. Lakin uzunmüddətli dövrdə neft qiymətinin artımı istehsal amillərinin də qiymətini artırır. Bu davamlı qiymət artımını və inflyasiyanı yaradır. Sonda istehlak xərcləri artmış olur. Bu tədqiqatın əsas nəticələrindən biri ondan ibarətdir ki, istehlak həcmi ilə neft qiymətləri arasındakı əlaqə ölkədən ölkəyə dəyişir. Belə fərqliliklər digər səbəblərlə yanaşı, həm də ölkədə həyata keçirilən monetar siyasətlə bağlıdır.

Metodologiya və məlumatlar bazası

Tədqiqat zamanı neft qiymətlərinin illik orta qiymətindən istifadə olunub. Bu məlumatlar US Energy İnformastion Administration (US EİA, 2022) [4] təşkilatının rəsmi internet səhifəsindən əldə edilib. Tədqiqat zamanı neft qiymətləri həm nominal ($OİLP_t$), həm də real qiymətlər (**$ROİLP_t$**), kimi hesablanıb. Real qiymətlərin hesablanması zamanı 1995-ci il baza ili olaraq qəbul edilib.

Adambaşına istehlak həcminin heaablanmasında da nominal ($\mathbf{NCONS_t}$), real qiymətlərdən ($\mathbf{RCONS_t}$), istifadə edilib. Bu məlumatlar Dünya Bankının rəsmi informasiya bazasından (WB, 2022) [5] əldə edilib.

Tədqiqatda qısamüddətli təsirlərin öyrənilməsi üçün cüt reqresiya analizlərinndən, uzunmüddətli təsirlərin qiymətləndirilməsi üçün isə kointeqrasiya metodundan istifadə edilib. Neft qiymətlərinin volatilliyinin istehlak xərclərinə qısamüddətli və uzun müddətli təsirlərini öyrənmək üçün cüt reqresiya tənliklərindən və kointeqrasiya metodundan istifadə olunub. Alınan nəticələrin dürüstlüyünü təmin etmək məqsədilə zaman sıralarının stasionarlığı həm "səviyyə", həm də "1-ci fərq" hallarında yoxlanılıb. Hər iki halda "kəsişmənin və trendin olmadığı", "kəsişmənin olduğu, lakin trendin olmadığı" və "kəsişmənin və trendin olduğu" variantlarda stasionarlıq yoxlanılıb. Bu zaman lag=1 il götürülüb. Stasionarlığın yoxlanılması "vahid kök metodunun" tətbiqi ilə həyata keçirilib:

Empirik hesablamalar:

Qeyd etdiyimiz kimi tədqiqata 4 ərəb ölkəsi daxil edilib. Bunlar Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, İraq və Küveytdir. Bu ölkələrin fərqli cəhətləri ilə yanaşı, həm də oxşar cəhətləri var. Əsas fərqlilik bu ölkələrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət və 1986-cı ildən sonrakı dönəmdə bu ölkələrdəki siyasi sabitliklə bağlıdır. Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində İraq-Küveyt müharibəsi, 2003-cü ildə İraq-ABŞ müharibəsi öz təsirini həm neft qiymətlərində. Həm də istehlak xərclərində göstərdi. İstehlak həcminə təsir edən çoxlu sayda amillər mövcuddur ki, onların təsirləri fonunda neft qiymətlərinin təsirlərini modelləşdirmək çətinləşir. Buna baxmayaraq, biz hesab edəcəyik ki, bu ölkələrdə neft qiymətlərinin istehlak xərclərinə təsirlərini xətti reqresiya analizi ilə modelləşdirmək olar:

$$cons_t = \beta_1 + \beta_2 * oilp_t + u_t$$

Burada $cons_t$-istehlak həcminin orta illik həcmi, $oilp_t$- dübya bazarında neftin orta illik qiyməti, β_1 və β_2- əmsallardır. Bu zaman digər amillərinin təsirini təsadüfi u_t qalığının üzərinə qoyacağıq. 1-ci cədvəldə dünya bazarında nominal və real neft qiymətlərinin zaman sırasının stasionarlığı ilə bağlı əldə edilən nəticələr verilib. Cədvəldən görünür ki, hər iki zaman sırası "səviyyə" halında stasionar deyil. Lakin "1-ci fərq" halında hər iki zaman sırası stasionardır.

Cədvəl 1

Dünya bazarında nominal və real neft qiymətlərinin zaman sırasının stasionarlığı

	kəsişmə və trend olmadan		kəsişmə ilə və trend olmadan		kəsişmə ilə və trend olmadan	
	Səviyyə	Birinci fərq	Səviyyə	Birinci fərq	Səviyyə	Birinci fərq
$\boldsymbol{OİLP_t}$						
t-statistika	-0.2967	-6.2133	-1.5862	-6.1783	2.2013	-6.0554
P-qiymət	0.5717	0.0000	0.4789	0.0000	0.4742	0.0001
$\boldsymbol{ROİLP_t}$						
t-statistika	-0.7137	-4.5677	-1.0300	-4.4565	-1.2408	-5.0529
P-qiymət	0.3947	0.0001	0.7215	0.0027	0.8731	0.0037

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanıb

Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, İrak və Küveyt üçün nominal istehlak həcminin zaman sıralarının stasionarlığı da yuxarıda qeyd etdiyimiz metodla yerinə yetirilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, tədqiqata cəlb edilən bu ölkələr üçün istehlak həcmi zaman sırası "səviyyə" halında, yəni bu ölkələr üçün $cons_t$ zaman sırası stasionar deyil, lakin "1-ci fərq", yəni $\Delta cons_t$ zaman sırası "kəsişmə və trend olmadığı", həmçinin "kəsişmənin olduğu, lakin trendin olmadığı" hallar üçün stasionardır. "Kəsişmə və trendin olduğu üçüncü halda BƏƏ-nə, İraka və Küveytə aid istehlak xərcləri zaman sırasının 1-ci fərqi stasionardır. Səudiyyə ərəbistanına aid istehlak xərcləri zaman sırası isə stasionar deyil.

Cədvəl 2

Bəzi ərəb ölkələrində nominal istehlak həcminin zaman sıralarının stasionarlığı

	kəsişmə və trend olmadan		kəsişmə ilə və trend olmadan		kəsişmə ilə və trend olmadan	
	Səviyyə	Birinci fərq	Səviyyə	Birinci fərq	Səviyyə	Birinci fərq
BƏƏ						
t-statistika	-0.2082	3.7568	-1.6136	-3.6373	-1.8993	-3.5143
P-qiymət	0.5972	0.0009	0.4556	0.0163	0.6133	0.0699
İrak						
t-statistika	-0.9233	-7.9504	-2.1453	-7.9217	-2.4209	-7.8370
P-qiymət	0.3116	0.0000	0.2285	0.0000	0.3647	0.0000
Kuveyt						
t-statistika	1.6715	5.3667	-0.3411	-5.6866	2.3642	-5.6261
P-qiymət	0.9756	0.0000	0.9109	0.0000	0.3931	0.0001
S.Ərəbistanı						
t-statistika	0.4132	-2.8658	-1.2665	-3.1694	-2.2883	-3.118980
P-qiymət	0.7988	0.0050	0.6382	0.0277	0.4324	0.1130

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanıb

Cədvəl 3

Bəzi Ərəb ölkələrində qısamüddətli dövrdə neft qiymətlərinin dəyişməsinin ($\Delta OİLP_t$) istehlak həcminin dəyişməsinə ($\Delta cons_t$) təsirləri

($\Delta cons_t = \beta_2 * \Delta OİLP_t + u_t$)

		BƏƏ	**İrak**	**Kuveyt**	S. Ərəbistanı
R^2		0.422419	0.014422	-0.209487	0.005755
Müşahidələrin sayı		18	33	30	35
β_2	əmsal	96.61504	10.03736	280.1771	160.0798
	Standart xəta	27.39777	14.33766	17.45919	11.71003
	t-statistika	3.526383	0.700070	16.04755	13.67031
	P-qiymət	0.0026	0.4889	0.0000	0.0000
Darbin-Uatson əmsalı		1.006674	2.366304	0.417872	0.334501

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanıb

Tədqiqata cəlb edilən ərəb ölkələri üzrə istehlak həcminin ($cons_t$) və dünya bazarında neft qiymətlərinin ($OİLP_t$) zaman sıralarının stasionarlığı ilə bağlı 1-ci və 2-ci

cədvəldə əldə edilən nəticələri nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, qısamüddətli dövr üçün onlar arasındakı cüt reqresiya tənliklərinin analiz edilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki əldə edilən nəticələrin etibarlılığı şübhə doğurur. Lakin bu ölkələr üçün $\boldsymbol{\Delta cons_t}$ zaman sıralarının, həmçinin dünya bazarında neft qiymətlərinin zaman sırasının ($\boldsymbol{\Delta oilp_t}$) I(1) dərəcədən stasionar olduğunu nəzərə alsaq, bu göstəricilər arasındakı əlaqəni

$$\Delta cons_t = \beta_2 * \Delta OİLP_t + u_t$$

kimi cüt reqresiya tənliyi vasitəsilə qiymətləndirə bilərik. Əldə edilən nəticə 3-cü cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 4

Bəzi Ərəb ölkələrində qısamüddətli dövrdə neft qiymətlərinin dəyişməsinin ($\boldsymbol{\Delta OİLP_t}$) istehlak həcminin dəyişməsinə ($\boldsymbol{\Delta cons_t}$) təsirləri

($\boldsymbol{\Delta cons_t = \beta_2 * \Delta OİLP_t + u_t}$)

		BƏƏ	**İrak**	**Kuveyt**	S. Ərəbistanı
R^2		0.422419	0.014422	-0.209487	0.005755
Müşahidələrin sayı		18	33	30	35
$\boldsymbol{\beta_2}$	əmsal	96.61504	10.03736	280.1771	160.0798
	Standart xəta	27.39777	14.33766	17.45919	11.71003
	t-statistika	3.526383	0.700070	16.04755	13.67031
	P-qiymət	0.0026	0.4889	0.0000	0.0000
Darbin-Uatson əmsalı		1.00667	2.36630	0.41787	0.33450

($\boldsymbol{\Delta cons_t = \beta_1 + \beta_2 * \Delta OİLP_t + u_t}$)

		BƏƏ	**İrak**	**Kuveyt**	S. Ərəbistanı
R^2		0.425454	0.014627	0.256545	0.071066
Müşahidələrin sayı		18	33	30	34
$\boldsymbol{\beta_1}$	əmsal	-144.9353	15.68894	391.6238	250.3596
	Standart xəta	498.5744	195.4474	216.6131	84.96481
	t-statistika	-0.290699	0.080272	1.807942	2.946627
	P-qiymət	0.7750	0.9365	0.0814	0.0059
$\boldsymbol{\beta_2}$	əmsal	97.41966	9.925611	48.05661	9.839878
	Standart xəta	28.30236	14.63194	15.46037	6.288902
	t-statistika	3.442103	0.678352	3.108375	1.564642
	P-qiymət	0.0033	0.5026	0.0043	0.1275
Darbin-Uatson əmsalı		1.006786	2.366441	1.409590	1.002331

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanıb

4-cü cədvəldə verilmiş nəticələr deməyə əsas verir ki, neft qiymətlərinin dəyişməsinin ($\Delta OİLP_t$) Səudiyyə Ərəbistanı, İrak, BƏƏ və Küveytdə qısamüddətli dövrdə istehlak həcminin dəyişməsinə ($\Delta cons_t$) təsirləri güclü deyil. Yalnız Küveytdə müəyyən səviyyədə əlaqə hiss edilir. Belə qiymətləndirmə zamanı müəyyən olunub ki, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt üzrə qiymətləndirmələrdə avtokorrelyasiya yüksəkdir və bu ölkələrdə hər hansı ildəki istehlak xərcləri əvvəlki illərdəki qiymətlərdən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Tədqiqata cəlb edilən ölkələr üçün istehlak xərclərinin neft qiymətlərindən asılılığı qəsamüddətli dövr üçün əhəmiyyətli olmasa da uzunmüddətli dövr üçün əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Belə ki, 5-ci cədvəldə

Səudiyyə Ərəbistanı üzrə həm istehlak xərclərinin, həm də belə xərclərin dəyişməsinin neft qiymətləri və onun dəyişməsi ilə kointeqrasiya analizinin nəticələri verilmişdir. Əldə edilən nəticələrə əsasən iddia edə bilərik ki, Səudiyyə Ərəbistanında istehlak xərcləri uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərindən asılıdır. Neft qiymətlərinin artması istehlak xərclərini artırır.

Cədvəl 5

Uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərinin və onun dəyişməsinin Səudiyyə Ərəbistanında istehlak həcminə və onun dəyişməsinə təsirləri

			$OİLP_t$				$\Delta OİLP_t$		
			Kəsişmə və trend olmayan	Kəsişmə olan, amma trend olmayan	Həm kəsişmə, həm də trend olan		Kəsişmə və trend olmayan	Kəsişmə olan, amma trend olmayan	Həm kəsişmə, həm də trend olan
$cons_t$	R^2		-0.0083	0.4384	0.806507	$\Delta cons_t$	-0.2257	0.0786	0.191809
	β_1	əmsal	-	4168.130	2740.936		-	255.9055	-49.6393
		Standart xəta	-	1137.487	847.6248		-	111.3750	204.1963
		t-statistika	-	3.664333	3.233666		-	2.297694	-0.2431
		P-qiymət	-	0.0009	0.0029		-	0.0285	0.8096
	β_2	əmsal	169.4766	98.96111	18.00368		13.40385	11.63449	15.25105
		Standart xəta	17.33579	21.53927	20.76642		10.49165	8.132879	6.973622
		t-statistika	9.776113	4.594450	0.866962		1.277573	1.430550	2.186962
		P-qiymət	0.0000	0.0001	0.3926		0.2106	0.1626	0.0367
	trend	əmsal	-	-	266.9211		-	-	17.13813
		Standart xəta	-	-	58.75724		-	-	10.01968
		t-statistika	-	-	4.542778		-	-	1.710447
		P-qiymət	-	-	0.0001		-	-	0.0975
	Uzunmüddətli varians		28496832	12154623	5523291		681220.9	408546.1	295720.3

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanıb

Səudiyyə Ərəbistanı üçün 5-ci cədvəldə əldə edilən nəticələr BƏƏ üçün 6-ci cədvəldə verilmiş nəticələrə uyğundur. Belə ki, BƏƏ üçün də neft qiymətlərinin artması istehlak xərclərini artırır. BƏƏ istehlak xərclərinin neft qiymətlərindən qısamüddətli dövrdə deyil, uzunmüddətli dövrdə asılılığı, böyük ehtimalla, neft rentasının ÜDM-dəki payının neftlə zəngin digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə qədər də yüksək olmaması ilə bağlıdır. Belə ki, son illərdə BƏƏ –nin ÜDM həcmində neft rentasının payı 16% ətrafındadır.

İrak üçün bu iki göstərici arasındakı əlaqənin xarakteri S.Ərəbistanı və BƏƏ üçün

olan əlaqədən fərqlənir. Lakin üzunmüddətli dövr üçün bu ölkədə neft qiymətlərindən asılılıq güclüdür. İrakda da neft qiymətlərinə istehlak xərcləri pozitiv cavab verir. Neft qiymətlərinin artması ilə istehlak xərcləri də artır. İrakda da neft rentasının ÜDM-də payı çox yüksəkdir. Son illərdə bu pay 30%-dən yüksəkdir. İstehlak xərclərinin həcminin neft qiymətlərindən asılılığı da bu faktdan çox asılıdır.

Cədvəl 6

Uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərinin və onun dəyişməsinin BƏƏ istehlak həcminə və onun dəyişməsinə təsirləri

			$OİLP_t$				$\Delta OİLP_t$		
			Kəsişmə və trend olmayan	Kəsişmə olan, amma trend olmayan	Həm kəsişmə, həm də trend olan		Kəsişmə və trend olmayan	Kəsişmə olan, amma trend olmayan	Həm kəsişmə, həm də trend olan
$const_t$	R^2		-4.5886	0.486636	0.223429	$\Delta const_t$	0.410414	0.417189	0.476143
		əmsal	-	27160.88	25667.28		-	-184.97	-1320.7
	β_1	Standart xəta	-	4557.599	3339.042		-	694.3208	1603.265
		t-statistika	-	5.959470	7.687019		-	-0.2664	-0.8238
		P-qiymət	-	0.0001	0.0000		-	0.7936	0.4239
	β_2	əmsal	300.7476	27160.88	-21.5385		78.46925	79.96348	94.79643
		Standart xəta	43.27469	4557.599	46.70275		37.20998	38.30387	38.93708
		t-statistika	6.949735	5.959470	-0.4612		2.108823	2.087608	2.434606
		P-qiymət	0.0000	0.0001	0.6513		0.0511	0.0543	0.0289
	trend	əmsal	-	-	-246.308		-	-	112.1611
		Standart xəta	-	-	205.4032		-	-	143.3486
		t-statistika	-	-	-1.1991		-	-	0.782436
		P-qiymət	-	-	0.2491		-	-	0.4470
	Uzunmüddətli varians		1.62E+08	1950561	19073309		7733977.0	8113459.	7692305.

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanıb

Küveytin neft rentasının ÜDM-də payı çox yüksəkdir. Son illərdə bu çəki 40% ətrafındadır və neftin dünya qiymətindən asılı olaraq dəyişir. Elə buna görə də neft qiymətlərinin hər hansı istiqamətdə dəyişməsi Küveytdə istehlak xərclərinin həcminə təsir edir. Küveytdə istehlak xərcləri ilə neft qiymətlərinin uzunmüddətli dövrdə pozitiv əlaqəsi mövcuddur.

Nəticə

Səudiyyə Ərəbistanında istehlak xərcləri uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərindən asılıdır. Neft qiymətlərinin artması istehlak xərclərini artırır. BƏƏ üçün də neft qiymət-

lərinin artması istehlak xərclərini artırır. BƏƏ istehlak xərclərinin neft qiymətlərindən qısamüddətli dövrdə deyil, uzunmüddətli dövrdə asılılığı, böyük ehtimalla, neft rentasının ÜDM-dəki payının neftlə zəngin digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə qədər də yüksək olmaması ilə bağlıdır. Lakin üzünmüddətli dövr üçün bu ölkədə neft qiymətlərindən asılılıq güclüdür. İrakda da neft qiymətlərinə istehlak xərcləri pozitiv cavab verir. Neft qiymətlərinin artması ilə istehlak xərcləri də artır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dayong Zhang David C. Broadstock, 2014. Impact of International Oil Price Shocks on Consumption Expenditures in ASEAN and East Asia. ERIA-DP-2014-24
2. Andrea De Michelis, Thiago Ferreira, and Matteo Iacoviello, 2020. Oil Prices and Consumption across Countries and U.S. States. *International Journal of Central Banking.* Vol. 16 No. 2
3. Yu Shan Wang, 2013. Oil price effects on personal consumption expenditures. Energy Economics 36 (2013) 198–204
4. US EİA, 2022. https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=pet&s=rwtc&f=a
5. WB, 2022. www.data.worldbank.org

Фирудин Эльдар оглы ХАТАМОВ
Диссертант Института Востоковедения НАНА

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ СКАЧКОВ ЦЕН НА НЕФТЬ НА СОВОКУПНОЕ ПОТРЕБЛЕНИЕ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние шоков цен на нефть на совокупное потребление в Саудовской Аравии, Кувейте и Объединенных Арабских Эмиратах. Автор приходит к выводу, что потребительские расходы в Саудовской Аравии в долгосрочной перспективе зависят от цен на нефть. Рост цен на нефть увеличивает потребительские расходы. Для ОАЭ рост цен на нефть увеличивает потребительские расходы. Зависимость потребительских расходов ОАЭ от цен на нефть в долгосрочной, а не в краткосрочной перспективе, скорее всего, связана с тем, что доля нефтяной ренты в ВВП не так высока по сравнению с другими богатыми нефтью арабскими странами. Однако в долгосрочной перспективе зависимость от цен на нефть в этой стране сильная. В Ираке потребительские расходы также положительно реагируют на цены на нефть. С ростом цен на нефть растут и потребительские расходы.

Ключевые слова: *цены на нефть, экономический рост, объем потребления, нефтяная рента.*

Firudin Eldar HATAMOV
Candidate for PhD degree,
the Institute of Oriental Studies of ANAS

ESTİMATİNG THE İMPACT OF OİL PRİCE SHOCKS ON AGGREGATE CONSUMPTİON İN MİDDLE EASTERN COUNTRİES

SUMMARY

In the paper is investigated the impact of the oil price shocks on aggregate consumption in Saudi Arabia, Kuwait and the United Arab Emirates. The author concludes that consumer spending in Saudi Arabia depends on oil prices in the long run. Rising oil prices increase consumer spending. For the UAE, the increase in oil prices increases consumer spending. The dependence of UAE consumer spending on oil prices in the long term rather than in the short run is most likely due to the fact that the share of oil rent in GDP is not that high compared to other oil-rich Arab countries. However, for the long run, dependence on oil prices in this country is strong. In Iraq, consumer spending also responds positively to oil prices. With the increase in oil prices, consumer spending also increases.

Key words: *oil prices, economic growth, consumption volume, oil rent*

Səbuhi Mübariz oğlu ABBASOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: sebuhi.finance@gmail.com

ANTİİNFLYASİYA YÖNÜMLÜ PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqat zamanı müxtəlif iqtisadi məktəblərin inflyasiya ilə bağlı səsləndirdikləri fikirlər öyrənilmiş, onlar tərəfindən səsləndirilən inflyasiya nəzəriyyələri və ortaya qoyulan antiinflyasiya vasitələri araşdırılmışdır. Qeyd olunan fikirlər ümumiləşdirilərək vahid nəticəyə gəlinməyə çalışılmış, tarixən antiinflyasiya yönümlü nəzəriyyələrin ideoloji baxımdan necə fərqlilik göstərdiyi müşahidə edilmişdir. Məqalədə həmçinin müasir şəraitdə inflyasiya dərəcələrini aşağı həddə saxlamaq üçün atılan addımlar nəzəri aspektdən qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: pul-kredit siyasəti, inflyasiya, antiinflyasiya siyasəti, iqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi məktəblər.

UOT: 336.7
JEL: – E52

Giriş

Pul-kredit siyasətinin əsas məqsədi milli valyutanın möhkəmliyini və dayanıqlılığını təmin etmək, onun dəyərini qoruyub saxlamaqla iqtisadi sabitliyə nail olmaqdır. Buna görə də, inflyasiya ilə mübarizə aparılması və təsirli antiinflyasiya siyasətinin qurulması baxımından pul-kredit siyasəti əvəzsiz rola malikdir. Antiinflyasiya siyasəti dedikdə inflyasiya probleminin həllinə yönəldilmiş tədbirlər toplusu və onlar üzərində nəzarət başa düşülür.[1] Müxtəlif iqtisadi şəraitdən, coğrafiyalardan və iqtisadi dövrlərdən asılı olaraq həm inflyasiyanın, həm də onun həllinə istiqamətlənən antiinflyasiya siyasətinin strukturu müxtəliflik göstərir. İEÖ-nün iqtisadiyyatı və milli valyutaları inflyasiyaya daha dayanıqlı olması baxımından İOÖ-dən xeyli fərqlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr xüsusilə də ikinci dünya müharibəsindən sonra güclü iqtisadiyyata malik ölkələrlə rəqabətə girməyə çalışmış və iqtisadi inkişaf əldə etmək istəmişdilər. Yüksək texnologiyaya və spesifik iqtisadi modellərə sahib olan Koreya, Çin kimi bir sıra uzaq şərq ölkələri bunu bacarmışdırlar.

Mövzunun aktuallığı. Post-müharibə dövründə İOÖ-nün çoxu iqtisadiyyatlarını qurarkən inflyasiyaya lazım olan diqqəti verməmiş, hətta bəzi ölkələr iqtisadiyyatını qurarkən inflyasiyadan alət kimi istifadə etməyə çalışmışdır. Lakin sonralar inflyasiyanın davamlı inkişaf qarşısında ən böyük əngəl olduğu, milli valyutaya zərbə vuraraq daxili və xarici borcu artırdığı, insanların pul itirməsinə səbəbiyyət verdiyindən rifah səviyyəsini aşağı saldığı ortaya çıxmışdır. Antiinflyasiya siyasəti də məhz bu zərurətdən yaranmış və inkişaf etdirilmişdir. Bu baxımdan nəzəri olaraq antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətini tətqiq etmək olduqca vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi müxtəlif tarixi dövrlərdə və şəraitlərdə iqtisadi məktəblərin antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətinə dair səsləndirdikləri fikirləri öyrənmək və zəruri

məqamları bir elmi işdə cəmləyərək nəticə əldə etməkdir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti rolunda müxtəlif ölkələrin antiinflyasiya siyasətlərinin nəzəri quruluşu, iqtisadi məktəblərin antiinflyasiya yönümlü fikirləri, o cümlədən monetarist iqtisadi fikirlər çıxış etmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində sistemli yanaşma, nəzəri əsaslandırma, müşahidə, təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və digər metodlar tədbiq edilmişdir.

Materiallar və müzakirələr

Antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin nəzəri aspektlərinə baxan zaman müxtəlif iqtisadi dövrlərdə iqtisadi məktəblərin inflyasiya haqda hansı fikirdə olduqlarını nəzərdən keçirmək xüsusi önəmə sahibdir. Çünki istənilən iqtisadiyyatlarda antiinflyasiya tədbirləri işlənib hazırlanmazdan əvvəl mütləq həmin iqtisadiyyata xas inflyasiyanın forması, yaranma səbəbləri, strukturu, təsir obyektləri və s. kimi amillər araşdırılır. İnflyasiya anlayışını daha aydın başa düşmək və antiinflyasiya siyasətinin nəzəri yanaşmalarını fərqləndirmək baxımından müxtəlif fikirlərə nəzər salmaq xeyli əhəmiyyətlidir. İnflyasiya və antiinflyasiya nəzəriyyələri iqtisadi məktəblərə uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [2]:

1. Klassik iqtisadi məktəbin yanaşmaları, inflyasiyanın klassik modeli.
2. Neo-Klassik yanaşmalar.
3. Keynsçi yanaşmalar, inflyasiyanın Keyns təlimi.
4. Neo-Keynsçi yanaşmalar.
5. İnflyasiyanın strukturalist nəzəriyyəsi.
6. İnflyasiyanın fiskal nəzəriyyəsi.
7. Monetarist inflyasiya nəzəriyyələri.

Klassik iqtisadi məktəbin fikirləri 1929-cu ildə başlayan "Böyük iqtisadi böhran"a qədər aktuallığını qoruyub saxlamışdır. İqtisadiyyatın ilk dəfə bir elm şəklində formalaşdırılması və sistemləşdirilməsi baxımından klassik iqtisadi məktəbin rolu əvəzsizdir. İlk klassik iqtisadçılar Adam Smith, John Stuart Mill, David Ricardo və Jean-Baptiste Say iqtisadiyyatın bir çox sahəsinə toxunmuş və ilk əsaslı iqtisadi nəzəriyyələrin formalaşdırılmasında iştirak etmişdilər. Klassik iqtisadçılar inflyasiya və onunla mübarizə istiqamətində də bir sıra fikirlər səsləndirmişdilər. İnflyasiya haqda ilk əsaslı nəzəriyyə pul miqdarı nəzəriyyəsi hesab olunur. Bu nəzəriyyə ilk dəfə XVI əsrdə Jean Bodin tərəfindən səsləndirilmiş, daha sonralar David Ricardo tərəfindən inkişaf etdirilərək nəzəriyyə şəklini almışdır. Pulun miqdar nəzəriyyəsinə görə bir ölkə iqtisadiyyatında mövcud bazar qiymətləri dövriyyədə olan pulun həcmindən asılıdır. Dövriyyədə pul nə qədər çox olarsa alıcılıq qabiliyyəti yüksələr və tələb artar, bu da qiymətlərin bahalaşmasına və pulun dəyərinin düşməsinə gətirib çıxarar. Pulun miqdar nəzəriyyəsi bir çox zəruri amil nəzərə alınmadan səthi şəkildə ifadə olunsa da özlüyündə bir xeyli tutarlı və əsaslı bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə sonralar digər iqtisadçılar, xüsusilə də neoklassik iqtisad məktəbinin nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Pulun miqdar nəzəriyyəsinin tam şəkildə reallaşdırılması üçün əsas dörd amil mövcud olmalıdır: Birincisi, ölkə iqtisadiyyatında tam rəqabətlilik təmin olunmuş olmalıdır; ikincisi, pulun əsas funksiyası mübadilədir və operativ xarakter daşıyır - pulun ayrılıqda heç bir dəyəri yoxdur; üçüncüsü, iqtisadi subyektlərin hər biri tam rasional olmalı və bu şəkildə davranmalıdırlar – cari vəziyyət haqda tam şəkildə məlumatlı olmalı, istehlakçılar maksimum fayda, istehsalçılar isə maksimum mənfəət əldə etmək üçün addımlar atmalıdırlar; dördüncüsü, ölkə iqtisadiyyatında mütləq tələb və təklif ara-

sında tarazlıq olmalıdır, Jean-Baptiste Say tərəfindən irəli sürülən *"hər təklif öz tələbini yaradır"* qanunu keçərli olmalıdır. Bu qeyd etdiyimiz amillərin hər birinin mövcud olduğu iqtisadiyyatlarda klassiklərin fikrinə görə inflyasiya pul təklifinin artıq olması səbəbindən yaranacaqdır. Bununla mübarizə vasitəsi kimi də pulun miqdarının azaldılması, pul təklifinin lazımi səviyyəyə salınmasına istiqamətlənmiş antiinflyasiya siyasətinin işlənib hazırlanması göstərilir.

Neoklassik iqtisadi məktəbin nümayəndələri əsasən özlərindən əvvəl mövcud olan klassik iqtisadi məktəbin fikirlərini alaraq inkişaf etdirmişdilər. Bu baxımdan neoklassik iqtisadçılar arasında Alfred Marshall, Irving Fisher, Leon Walras, Arthur Pigou kimi iqtisadçılar xüsusilə fərqləndirilir. Onlar əvvəl qeyd etdiyimiz inflyasiyanın pulun miqdar nəzəriyyəsini alaraq daha da inkişaf etdirmiş, riyazi bərabərsizliklər vasitəsilə modelini işləyib hazırlamışdırlar. Fisher bu baxımdan aşağıdakı bərabərsizliyi təklif etmişdir:

$$M*V=P*T \qquad (1)$$

Bu bərabərsizlikdə, M – pul təklifini, V – pulun tədavül sürətini, P – qiymətlərin səviyyəsini, T isə ümumi transaksiyaların həcmini bildirir. Bu bərabərsizlikdə pul təklifi (M) və qiymətlər (P) arasında asılılığı daha aydın görmək üçün komponentlər arasında yerdəyişmə etsək aşağıdakı bərabərsizliyi alarıq:

$$P=(V/T)*M \qquad (2)$$

Göründüyü kimi qiymətlərlə pul təklifi arasında birbaşa asılılıq vardır. Bu da klassik inflyasiya nəzəriyyəsinin əsasını formalaşdıran *"pul təklifi nə qədər çoxdursa qiymətlər də bir o qədər yüksək olacaq"* fikrini riyazi şəkildə əsaslandırır. Klassiklər tərəfindən (2) saylı düsturda V və T sıfıra bərabər fərz edildiyindən, inflyasiya sadəcə pul təklifinin səbəbiyyət verdiyi bir iqtisadi hadisə kimi xarakterizə edilir. Buna bənzər digər bir mənzərəni də A.Marshall tərəfindən irəli sürülən "Cambridge pul tələbi" nəzəriyyəsində müşahidə etmək mümkündür:

$$M=k*P*T \qquad (3)$$

Cambridge nəzəriyyəsini Fisher nəzəriyyəsindən ayıran yeganə fərq odur ki, burada pulun tədavül sürəti (V) əvəzinə insanların əllərində saxladıqları pulun onların ümumi gəlirlərinə nisbətini əks etdirən *k* əmsalından istifadə olunmuşdur. Nəticə etibarı ilə həm klassiklər, həm də neoklassiklər inflyasiya ilə mübarizənin ən effektiv yolu kimi pul təklifinin azaldılmasını görürdülər. Onların fikrincə antiinflyasiya siyasəti aparılarkən dövriyyədə olan pulun miqdarını aşağı salmaq və bununla da pulun dəyərinin artmasına nail olmaq lazımdır. [4]

İnflyasiya və onunla mübarizə haqqında digər əsaslı fikirlərdən birinin müəllifi kimi John Maynard Keynes çıxış etmişdir. Xüsusilə 1929-cu ildə baş vermiş böyük iqtisadi böhran zamanı klassik iqtisadi məktəbin fikirlərinin kifayət qədər təkmil olmadığını və mürəkkəb iqtisadi vəziyyətlərdə öz reallığını tapmadığını müşahidə edən Keyns klassiklərin fikirlərinə etiraz olaraq öz nəzəriyyələrini formalaşdırmış və beləliklə iqtisadiyyat elmində Keynsçi məktəbin əsasını qoymuşdur. Keynsin ilk etirazı pul təklifindəki artıqlığın birbaşa inflyasiyaya səbəbiyyət verməsinə qarşı olmuşdur. Onun fikrincə bu yalnız tam işsizlik səviyyəsinin əldə olunduğu halda mümkün ola bilər. Çünki bazarda qiymətlərin formalaşması dövriyyədə olan pulun miqdarından çox işsizlik səviyyəsindən asılıdır. Keyns inflyasiyaya baxarkən əsas amillər kimi əməkhaqqı, qiymət və faiz dərəcələrini nəzərdən keçirmişdir. Keynsə görə əməkhaqqı səviyyəsinin aşağı salınması istehlak xərclərini aşağı salacaq, məhsul satışı

azaldığından şirkətlər işçiləri ixtisar etməli olacaq və işsizlik səviyyəsi artacaq. Bu proseslər də birbaşa bazarda qiymətlərə təsir edəcək. Pulun miqdarından çox işsizlik səviyyəsi qiymətlərə və inflyasiyaya təsir göstərəcəkdir.

Ümumiyyətlə Keyns inflyasiyanın iki növünü xüsusilə fərqləndirmişdir: Bunlardan birincisi qiymətlərin təbii artması ilə xarakterizə olunan inflyasiya növüdür, bu zaman qiymətlərin artımı iqtisadi zərurətdən yaranır; ikincisi isə iri şirkətlər arasında rəqabətdən qaynaqlanan süni qiymət artımı ilə xarakterizə olunan inflyasiya növüdür.

Keynsin klassik iqtisadçılarla fikir ayrılığına düşdüyü bir digər məsələ isə pul ilə bağlıdır. Klassiklərin əksinə Keyns pulu sadəcə bir tədavül vasitəsi kimi görmürdü. Onun fikrincə pul həm də ehtiyat vasitəsi kimi saxlanılır və spekulyativ məqsədlər üçün aktiv bir şəkildə istifadə olunur. İqtisadi subyektlər gələcək dövrlər üçün gözlənti içində olurlar və gözləntilərinin yaxşı və ya pis olmasına uyğun olaraq əllərindəki pulu ehtiyat kimi saxlayırlar. Bu ehtiyatların dəyərləndirilməsi birbaşa faiz dərəcələrindən asılıdır və dövriyyədəki pul miqdarına əsaslı şəkildə təsir edir. Keyns gələcək dövr üçün inflyasiya proqnozlaşdırılması aparılarkən və ya antiinflyasiya siyasəti formalaşdırılarkən bu məsələnin diqqətə alınmasının önəmini xüsusən vurğulamışdır. Keynsə görə insanlar əlində nə qədər çox pul saxlasalar bu işsizlik səviyyəsini bir o qədər artıracaqdır. Hətta bu məsələnin önəmini vurğulamaq üçün Keyns demişdir: "Nə zaman ki, kənara 5 şillinq pul qoyursunuz, bir adamı bir günlük işindən etmiş olursunuz"

Keynsin fikirləri daha sonralar neokeynçi iqtisad məktəbinin nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Keynsin hər zaman önəmlə vurğuladığı inflyasiya və işsizlik arasındakı əlaqə ilk dəfə Alban William Phillips tərəfindən modelləşdirilmişdir. Bu model iqtisadi ədəbiyyatlara "Phillips əyrisi" adı ilə düşmüşdür. Phillips əyrisi daha sonralar Robert Sollow və Paul Samuelson kimi iqtisadçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Phillips əyrisinə görə işsizlik ilə inflyasiya arasında qarşılıqlı tərs bir əlaqə vardır, inflyasiya səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə işsizlik səviyyəsi bir o qədər aşağıdır və ya əksinə aşağı inflyasiya səviyyəsində işsizlik bir o qədər yüksək olacaqdır. Phillips əyrisi aşağıdakı şəkildədir şəkil 1.

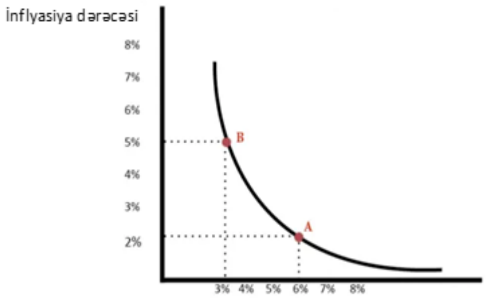

Şəkil 1: Phillips əyrisi

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən iqtisadiyyatda həm yüksək işsizlik, həm də yüksək inflyasiyanın xarakterik olduğu staqflyasiya halları müşahidə olundu. Bu hal istər Phillips əyrisi timsalında neokeynsçi nəzəriyyələr, istərsə də digər neoklassik nəzəriyyələrlə izah oluna bilmədi. Bu da öz növbəsində yeni iqtisadi məktəb olan Monetarist iqtisadi məktəbin yaradılmasını zəruri etdi. Monetarist iqtisadi məktəb ölkədə baş verən iqtisadi prosesləri pul və faiz aspektindən təhlil edən və bu istiqamətdən yanaşan iqtisadi fikir məktəbidir. Monetaristlərin inflyasiya və antiinflyasiya siyasəti ilə bağlı səsləndirdikləri fikirlər mövzu ilə daha çox əlaqədar olduğundan əvvəlcə strukturalist və fiskal nəzəriyyələrə toxunmaq daha məqsədəuyğun olardı.

İnflyasiyanın strukturalist nəzəriyyəsi struktural və neo-struktural olmaqla iki versiyada təqdim olunmuşdur. Bunlardan ilk versiya olan struktural yanaşma XX əsrin 60-cı illərində Latın Amerikalı iqtisadçılar tərəfindən ikinci dünya müharibəsindən sonra Latın Amerikası ölkələrində baş vermiş yüksək qiymət artımını və onunla mübarizə yollarını xarakterizə etmək üçün ortaya atılmışdır. İkinci versiya olan neo-strukturalist yanaşma isə Skandinaviya ölkələrinə xas olub XX əsrin 70-ci illərindən etibarən iqtisadi ədəbiyyatlara daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə strukturalist inflyasiya nəzəriyyəsi daha sonra ətraflı şəkildə bəhs edəcəyimiz monetarist iqtisadi görüşə qarşı olaraq ortaya atılmışdır. Strukturalist nəzəriyyəyə görə inflyasiyada iki amil xüsusilə fərqləndirilməli və diqqətə alınmalıdır: Bunlardan birincisi inflyasiyanın səbəbləridir; ikinci amil isə inflyasiyanın inkişaf etmə, yayılma mexanizmidir.

Strukturalist nəzəriyyəyə görə "inflyasiyanın yaranma səbəbi yalnız pul təklifindəki artım və ya məcmu tələbdəki artışdır" deyən iqtisadi nəzəriyyələr yanılırlar. Strukturalistlərin fikrincə məsələyə daha geniş aspektdən yanaşmaq iqtisadi strukturun hər bir həlqəsinin inflyasiyadakı rolunu müəyyən etmək, sosial iqtisadi sistemin təməllərini daha diqqətlə tədqiq etmək lazımdır. İnflyasiyanın səbəbi, genişlənmə mexanizmi və onunla mübarizə yolları müəyyənləşdirilən zaman ümümilikdə ölkədəki hüquq sistemi, əhalinin sosial tərkibi, əhalinin bölgədə məskunlaşma səviyyəsi, texnologiyanın hansı səviyyədə inkişaf etmiş olması, ölkə iqtisadiyyatının nə qədər müstəqil və ya digər ölkələrdən asılı olması, gəlir bölgüsü, təbii resursların bol və ya məhdud olması, effektiv vergi sisteminin mövcudluğu, iqtisadi savadlılıq və qənaət səviyyəsi, ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin davranışı və sair kimi bir çox amil struktural şəkildə nəzərdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir. Əlbəttə ki, strukturalist nəzəriyyə inflyasiyada pulun rolunu tam şəkildə təkzib etmir. Monetaristlər pul təklifini inflyasiyaya səbəb olan əsas amil kimi dəyərləndirirdilər, strukturalistlər isə əksinə inflyasiyanın pul təklifində artıqlığa səbəb olduğunu deyirdilər (inflyasiya halında məcmu tələb artır, bu da birbaşa pul təklifinin artmasına səbəbiyyət verir). Onların fikrincə pul sadəcə vasitə rolunu oynayır. Strukturalist nəzəriyyə tərəfdarları bildirirlər ki, ölkə iqtisadiyyatında tam tarazlıq əldə edildikdə bu zaman inflyasiya monetarist modellər vasitəsilə izah oluna bilər, lakin əksər hallarda bu tarazlığa nail olmaq mümkün olmur həmin qeyri-tarazlıq şəraitində inflyasiya yalnız strukturalist modellər tərəfindən effektiv şəkildə qiymətləndirilə bilər.

İnflyasiyanın digər bir nəzəriyyəsi də fiskal nəzəriyyədir. Fiskal nəzəriyyə inflyasiyanın təbiətini və onunla mübarizə yollarını ölkənin mövcud vergi və büdcə sistemi aspektindən tədqiq edir. Ümumi mənada fiskal nəzəriyyə vergi dərəcələrinin və büdcə xərclərinin artırılıb azaldılması yolu ilə inflyasiya ilə mübarizə aparılmasına nail olmaq məqsədi daşıyır. Keynsçi iqtisadi məktəbin müasir nümayəndələri tərəfindən təklif olunan fiskal antiinflyasiya nəzəriyyəsi fəal büdcə siyasətinin aparılması ilə xarakterizə olunur. Bu siyasət ilk növbədə dövlətin vergilərin səviyyəsini artırması və büdcə xərclərini azaltması şəklində özünü göstərir. Bu tədbirlərin nəticəsi kimi tələb azalır, qiymətlər aşağı düşür və inflyasiya səviyyəsi də aşağı çəkilmiş olur. Fiskal antiinflyasiya siyasətinin ən böyük mənfi cəhəti bəzi hallarda ölkə iqtisadiyyatında durğunluğa gətirib çıxara bilməsidir. Belə ki, vergilərin artırılması sahibkarlıq fəaliyyətinin zəifləməsinə, bu da öz növbəsində investisiyanın

və istehsalın azalmasına səbəb ola bilər. Bir çox sosial sahə üzrə büdcə xərclərinin azaldılması rifah səviyyəsinin aşağı düşməsinə, istehsalatın zəifləməsi təsərrüfat subyektlərində işçi ixtisarlarına və işsizlik səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Fiskal antiinflyasiya siyasəti nəzəri olaraq uzunmüddətli və qısamüddətli dövr üçün fərqləndirilir. Qabaqcıl iqtisadiyyata sahib İEÖ-nün təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu iki dövrün əlaqələndirilərək fiskal tədbirlərin kompleks şəkildə icra edilməsi xüsusi önəm daşıyır. Qısamüddətli siyasət müvəqqəti xarakter daşıyır və qısa müddətə sürətli şəkildə inflyasiyanın aşağı salınmasını hədəfləyir. Qısamüddətli tədbirlərə vergilərin stimullaşdırılması, istehsalatın artırılması üçün təsərrüfat subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi, büdcə gəlirinin və xərcinin tarazlaşdırılması kimi bir sıra amillər aid edilir. Uzunmüddətli siyasətə dövlət büdcəsinin xərclərinin əsaslı şəkildə azaldılması, vergilərin artırılması, vergilərin tərkibində dolayı vergilərin çəkisinin artırılması və vergi hesabına büdcə kəsrinin minimum səviyyədə saxlanılması kimi tədbirlər aid edilir.

Monetarist inflyasiya nəzəriyyələri öz əhəmiyyəti baxımından günümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlayır. Təsadüfi deyil ki, müasir pul-kredit siyasəti nəzəriyyəsinin təməlləri ilk dəfə monetaristlərin səsləndirdikləri fikirlər əsasında atılmışdır. İlk dəfə monetaristlər pulun və faizin ölkə iqtisadiyyatında necə önəmə sahib olduğunu vurğulamış, inflyasiya və işsizlik kimi iqtisadi problemlərin həm yaranmasında həm də həllində pul siyasətinin əhəmiyyətini gözlər önünə sərmişdilər. Monetarizmin iqtisadi məktəb kimi formalaşdırılması 1976-cı il Nobel mükafatına layiq görülmüş amerikalı iqtisadiyyatçı Milton Friedmanın adı ilə bağlıdır. Milton Friedman özünün Anna Schwartz ilə birlikdə yazdığı "A Monetary History of the United States, 1867–1960" ("1867-1960 illərdə Birləşmiş Ştatların Monetarist Tarixi") əsərində "*inflation is always and everywhere a monetary phenomenon*" (inflyasiya hər zaman və hər yerdə monetar fenomendir) fikirlərini səsləndirərək monetarist inflyasiya nəzəriyyəsinin də əsasını qoymuşdur.

Monetarizm mərkəzi bankların fəaliyyətlərinin və pul təklifinin makroiqtisadi təsirlərinin tədqiqinə yönəlmiş iqtisadi nəzəriyyədir. Monetarist iqtisadi məktəbin nümayəndələri hökümətlərin rolunun düzgün pul-kredit siyasəti aparmaqla iqtisadi inkişafa nail olmaqdakı önəmini xüsusi şəkildə vurğulamışdırlar.

Anna Schwartz və Edmund Phelps kimi ilk monetarist iqtisadiyyatçıların fikrincə ölkə iqtisadiyyatında özəl sektor xarakteri etibarı ilə dövlət sektorundan daha dayanıqlı olduğundan onun iqtisadiyyatı hər hansı iqtisadi geriləmə və ya durğunluq halından sonra elastik bir şəkildə əvvvəlki vəziyyətinə qayıdır və bununla da ümumi işsizlik səviyyəsi də lazımi həddə geri dönür. Bunun əsas səbəbi kimi özəl sektorda təsərrüfat subyektlərinin baş verən iqtisadi proseslərə daha aktiv bir şəkildə reaksiya verməsi, vəziyyəti öyrənməsi və öz fəaliyyətinə uyğun ən rasional addımı atması göstərilir. Sırf bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatında sabitliyin əldə olunmasında hökumətin rolunu xüsusilə vurğulamış, effektiv pul-kredit siyasətinin önəmini ayrıca qeyd etmişdirlər. [5]

İnflyasiyanın səbəbinin hər zaman pul olduğunu irəli sürən monetaristlər onun klassiklər tərəfindən pul miqdarı nəzəriyyəsi vasitəsilə izah edilməsini qəbul etmir, özlərinin pula tələb nəzəriyyəsi vasitəsilə izah olunmasını təklif edirdilər. Monetaristlərə görə pul tələbi klassiklərin qeyd etdiyi kimi sabit bir əmsal deyil, sərvət sahiblərinin akti-

vində yer alan bir varlıq kimi dəyərləndirilməlidir. Tələb olunan pul miqdarı bir sıra dəyişilənin daxil edildiyi mürəkkəb bir düstur şəklində nəzərdən keçirilməli, bu bərabərsizlik formalaşdırılarkən pul təklifi və qiymət səviyyəsi ilə yanaşı nominal gəlir səviyyəsi, tələb edilən pul miqdarı, qeyri bəşəri sərvətin (və ya mülkiyyətdən əldə edilən gəlirin) həcmi, bir sıra aktivlərin və pulun gətirdiyi fayda kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Monetaristlər sözügedən bərabərsizliyi aşağıdakı şəkildə vermişdirlər:

$$\frac{M}{P} = f\left(y, w; r_m, r_b, r_e, \frac{1}{P}\frac{dP}{dt}; u \right)$$

Burada, M – pul təklifini, P – qiymətlərin səviyyəsini, y – nominal gəliri, w – qeyri bəşəri sərvəti, r – aktivlərin verdiyi fayda miqdarını, 1/P*dP/dt – proqnoz olunan qiymət dəyişikliyi miqdarını, u – gəlir sayılmayan digər dəyişilənlərin məcmu miqdarını bildirir.

Monetaristlərin fikrincə pul təklifi hər hansı bir səbəbdən artarsa bankların və iqtisadi subyektlərin əlində lazım olandan artıq pul cəmləşmiş olacaq. Belə olan halda həmin subyektlər əllərində olan artıq pul ilə yeni aktivlər almaq istəyəcəklər və bu da bazarda aktivlərin qiymətini artıracaq, əlindəki pulu kredit şəklində vermək istəyən bankların təşəbbüsü ilə isə faiz dərəcələri aşağı enəcək. . Real sektor bundan təsirlənəcək, mal və xidmətlər bazarında da qiymət artımı müşahidə olunacaq, pulun real dəyəri düşəcək. Nəticə etibarı ilə, qeyd edilən inflyasiya halı faiz dərəcələrinin yenə əvvəlki həddə yüksələcəyi və real pulda tələb-təklif tarazlığı yaranacağı ana qədər davam edəcək. Odur ki, bunu nəzərə alan hökumətlər antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasəti yeridən zaman ilk növbədə faiz dərəcələrini artırırlar və beləliklə təsərrüfat subyektlərinin əlində daha az pul cəmləşməsinə nail olurlar, bu da öz növbəsində pulun real dəyərinin artmasına gətirib çıxarır. Pul-kredit siyasətinin bir vasitəsi hesab olunan faiz dərəcələrinin artırılması inflyasiya ilə mübarizə baxımından xeyli effektiv olsa da, uzunmüddətli tədbiq edilməsi ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin geriləməsinə, investisya və istehsalatın zəifləməsinə əsaslı şəkildə zəmin hazırlayır.

Monetaristlər inflyasiya ilə işsizlik arasındakı əlaqəyə də toxunmuşdular. Onlar Phillips əyrisini birmənalı şəkildə qəbul etməmişdirlər. Monetarist iqtisadçıların fikrincə pul təklifindəki artım ilk başlarda iqtisadiyyatı canlandırır, hətta işsizlik səviyyəsini aşağı çəkir, ancaq bu sadəcə qısamüddətli xarakter daşıyır, uzunmüddətli dövrdə iqtisadi canlanma tədricən yox olur və pulun miqdarındakı artış yalnız inflyasiya səviyyəsini artırmağa xidmət edir. Digər bir sözlə, Philips əyrisinin ifadə etdiyi yüksək inflyasiya zamanı aşağı işsizlik səviyyəsinə nail olunur fikri yalnız qısamüddətli dövr üçün xarakterikdir, bir müddət sonra pulun təsiri neytrallaşır – inflyasiya səviyyəsi yüksəlməyə davam etdiyi halda işsizlik səviyyəsi azalmır, təbii səviyyəsində qalır.

Monetaristlərin digər bir inflyasiya nəzəriyyəsi də subyektlərin gələcək dövrlə əlaqədar gözləntilərinə əsaslanır. Onlar iqtisadiyyatın hər zaman əvvəlki tarazlıq halına geri dönməsinin də gözləntilərin strukturuna bağlı olduğunu qeyd etmişdirlər. İqtisadi subyektlər hər daim qiymətlərdəki dəyişikliklər barəsində gözlənti içində olurlar, lakin bu gözləntilər zamanı bütün informasiyalara sahib olmurlar və proqnozlarında səhvlərə yol verirlər. Məsələn, pul təklifi artdıqda işsizlik səviyyəsi də düşür və bunun əsas səbəbi bir çox hallarda bildiyimiz kimi tələb miqdarındakı artım yox, işçilərin qiymət artımını səhv proqnozlaşdırmaları olur. İşçilər ilk əvvəl qiymətlərin düşəcəyini və ya

əməkhaqqındakı artım ehtimalını proqnozlaşdırırlar, odur ki işlərin səviyyəsində heç bir geriləmə müşahidə olunmur. Hətta tam əksinə, ilk əvvəllər işverənlər daha çox işçi işlədə bilirlər və istehsalatın həcmini də artıraraq yüksək gəlir əldə edirlər. Bunun nəticəsində də ilk dövrlərdə iqtisadiyyatda canlanma yaranır. Daha sonra işçilər yalnış gözlənti içində olduqlarını anlayırlar, inflyasiya artdıqca qiymətlər də artmağa davam edir, işçilər həvəsdən düşürlər - əmək bazarında təklif azalır. Əmək bazarında təklif azaldığından işçiyə olan tələb artır və əməkhaqları yüksəlir. Uzunmüddətli dövrdə əmək bazarında iqtisadi tarazlığa nail olunur, lakin inflyasiyanın miqdarı yüksəldikcə yüksəlir. Qeyd etdiyimiz, iqtisadi subyektlərin gözləntilərinin önəmi məsələsi monetarist iqtisadçılar tərəfindən riyazi şəkildə aşağıdakı formada ifadə olunmuşdur:

$$\pi_t^e = \pi_{t-1} + \gamma\left(\pi_{t-1}^e - \pi_{t-1}\right)$$

Bu düstur γ subyektinin keçmiş dövrdə gözləntiləri nəticəsində etdiyi xətalara bu gün verdiyi reaksiyanı ifadə edir. Burada, (π_{t-1}) - əvvəlki dövrdə qeydə alınmış inflyasiya dərəcəsini, $(\pi_{t-1})^e$ – gələcək dövr üçün proqnozlaşdırılan inflyasiya dərəcəsini göstərir. İqtisadçıların fikrincə uzunmüddətli dövrdə iqtisadi subyektlər əvvəlki dövrdə baş vermiş inflyasiyadan daha effektiv nəticə çıxaracaqları üçün gələcək üçün proqnozları düzgün olacaqdır. Belə olan halda praqnoz xətası sıfır (düsturda $\pi^e = \pi_{t-1}$ halını nəzərə alsaq) və ya sıfıra yaxın olacaqdır.

Qısacası, monetarist iqtisadi məktəbin nümayəndələri inflyasiyanın hər zaman pul ilə əlaqədar bir problem olduğunu vurğulamış, inflyasiya ilə effektiv mübarizənin yalnız pul-kredit siyasətinin düzgün aparılması yolu ilə mümkün ola biləcəyini bildirmişdirlər. Həmçinin monetaristlər pul təklifindəki artıqlığın səbəb olduğu inflyasiyanın bir müddət sonra tarazlıq halına gələcəyini də iddia etmiş, sırf bu baxımdan bir çox iqtisadçılar tərəfindən tənqid olunmuşdular. Bunlara misal kimi strukturalist iqtisadi məktəbin nümayəndələrini göstərmək olar. Strukturalistlər iqtisadiyyatın dayanıqlı təbiətə malik olması, həmişə tarazlıq halına geri dönməsi fikrini qəbul etməmişdilər. İnflyasiyanın hər daim struktural problemlərə yol açdığını, bu problemlər həll edilmədiyi müddətcə heç bir iqtisadi dayanıqlılıqdan söhbət gedə bilməyəcəyini bildirmişdilər. Yeni klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələri isə monetaristlərin "gözləntilərin inflyasiyaya təsiri" nəzəriyyəsi ilə tam razılaşmamış, işçilərin proqnoz xətası etdikləri iddiasına şübhə ilə yanaşmışdılar. [6]

Nəticə

Antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin nəzəri aspektlərini tədqiq edən zaman tarix boyunca iqtisadi məktəblərin bu haqda səsləndirdiyi fikirlərin necə müxtəlif və çoxşaxəli olması xüsusilə nəzərə çarpır. Bu müxtəlifliyin əsas səbəbi də odur ki, iqtisadi məktəblərin hər biri öz fikirlərini formalaşdıran zaman aid olduqları tarixi dövrü, öz ölkələrinin coğrafi, siyasi və sosial-iqtisadi şəraitini nəzərə almış, hər bir iqtisadi məktəbin nəzəri fikirləri özündən sonra gələn məktəblər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş və dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Müasir antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətlərinə də nəzər salan zaman bu sözü gedən müxtəlifliyi müşahidə edə bilirik. Lakin bu müxtəlifliklərə baxmayaraq, qeyd olunan inflyasiya yönümlü nəzəriyyələrin hamısında əsasən iki fikrin xüsusilə fərqləndirildiyi nəticəsinə gələ bilərik: Birincisi, inflyasiyanı yaradan ən əsas səbəb dövriyyədə olan pulun miqdarının artıqlığı, pul təklifinin normadan daha yüksək olmasıdır; ikincisi, inflyasiya ilə mübarizə aparan zaman qiymətlərdəki artımın

səbəbinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi önəmə sahibdir və diqqətlə tədqiq olunmalıdır.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Tədqiqat zamanı ilk dəfə antiinflyasiya yönümlü pul-kredit siyasətinin nəzəri aspektləri iqtisadi məktəblərin fikirləri əsasında araşdırılmış, araşdırılan fikirlər tarixi ardıcıllıqla sıralanmış və bu vasitə ilə daha aydın mənzərə gözlər önünə sərilmişdir.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı çoxşaxəli iqtisadi fikirlərə nəzər salınmış, ənənəvi iqtisadi modellər təhlil edilmişdir. Bunun sonunda əldə olunan nəticələr gələcəkdə müasir antiinflyasiya nəzəriyyələrinin formalaşmasında yardımcı rol oynayacaq, həmçinin digər tədqiqatçılar üçün referans mənbəyi kimi çıxış edəcəkdir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Tədqiqat işi nəzəri aspektləri təhlil edərək inkişafa nail olunması istiqamətində aparılmışdır. Nəzəri olaraq inkişaf etdirilmiş antiinflyasiya siyasəti öz növbəsində praktiki olaraq da daha yüksək fayda verəcək, bu yolla gələcəkdə inflyasiyanın aşağı həddinə nail olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "İnflyasiyanın anatomiyası" Tofiq Quliyev. Bakı. 2016.

2. "İqtisadi nəzəriyyə" Bakı, 2014.

3. "Azərbaycanda monetar idarəetmə sisteminin inkişafının aktual problemləri" Babayev A, Abdullayev X. Bakı. 2015.

4."Dünya iktisat tarihi." Mesud Küçükkalay. İstanbul. 2021

5. "Anti-inflationary policies:alternative approaches" Dennis J. Weidenaar. Purdue. 2020.

6. "Anti-Inflationary Policies in a Democratic Free Market Society" Barry Bosworth. Massachusetts. 06.2018

7. "Финансы и банковское дело" Г.Р. Державина. Москва. 2019.

Sabuhi Mubariz oglu ABBASOV
Azerbaijan State Economic University

THEORETICAL ASPECTS OF ANTI-INFLATION FACING MONETARY POLICY

Abstract

The study examined the views of various economic schools on inflation, the theories of inflation voiced by them and the anti-inflationary tools developed. By summarizing the above-mentioned ideas, an attempt was made to come to a single conclusion, and it was observed how historically anti-inflation theories differed from the ideological point of view. The article also evaluates the steps taken to keep inflation rates low in modern conditions from a theoretical point of view.

Keywords: monetary policy, inflation, anti-inflation policy, economic theory, economic schools.

Сабухи Мубариз оглы АББАСОВ
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНТИИНФЛЯЦИОННОЙ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

В ходе исследования были рассмотрены взгляды различных экономических школ на инфляцию, озвученные ими теории инфляции и разработанные антиинфляционные инструменты. Обобщая вышеизложенные идеи, была сделана попытка прийти к единому выводу, и было замечено, насколько исторически антиинфляционные теории различались с идеологической точки зрения. В статье также с теоретической точки зрения оцениваются предпринимаемые шаги по удержанию низких темпов инфляции в современных условиях.
Ключевые слова: денежно-кредитная политика, инфляция, антиинфляционная политика, экономическая теория, экономические школы.

Daxil olub: 14.04.2022

Qurban Rauf oğlu MİRZƏYEV
ADAU-nun "Mühasibat uçotu və audit" kafedrasının dissertantı
E-mail: qurbanmirzeyev@gmail.com

MHBS ƏSASLI UÇOTUN APARILMASINDA LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Respublikamızda aparılan lizinq əməliyyatlarının müasir uçot metodları və MHBS əsasında mühasibat uçotunun müasir istiqamətləri göstərilmişdir. Postpandemiya dövründən sonra iqtisadiyyatda olan qismən canlanmaya əsasən TTA alınmasında lizinq əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin artması, lizinq əməliyyatlarının uçotunun MHBS uyğunlaşdırılmasının vacibliyi araşdırılmışdır. Bu baxımdan məqalədə müasir icarə münasibətləri, bu tip əməliyyatların dünyada dərk edilməsi baxışları, bu yeni baxışların respublikamızda da beynəlxalq standartların tələbləri əsasında uçotunun qurulması və aparılması məsələləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: lizinq, lizinq əməliyyatları, icarə əməliyyatları, beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları.

UOT: 336
JEL: M 00

Giriş

Qloballaşan dünyamızda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin bu təmərküzləşməyə cavab verən müasir uçot sistemlərinə ehtiyac yaranmışdır. Belə ki, MHBS üzrə artıq "İcarə" adlı standartın da yaranması uçotda mövcud olan icarə münasibətlərinə fərqli baxışların bir standartla tənzimlənməsini labüd etməkdədir. Bildiyimiz kimi MHBS-in lizinq əməliyyatlarında tələblərindən biri odur ki, icarəyə verən tərəf TTA-nı öz qeydiyyatından çıxarıb, bu icarə dəyərini debitor borc kimi müxabirləşdirir. Eyni əməliyyatı qarşı icarəyə alan tərəf adekvat olaraq icarə dəyərini (TTA-nı) öz hesabatlarında hüququnu qəbul etmiş TTA kimi reystrlərə qeyd etməklə, lizinq müqaviləsinə əsasən uzun müddətli kreditor borc kimi müxabirləşdirir. Biz bilirik ki, "İcarələr" adlı MUBS-a əsasən icarə ödənişləri aktual və ya kumulyativ üsulla hesablanır.

Göründüyü kimi son dövrlər üzrə postpandemiya şəraitində lizinq xidmətləri sahəsində hiss ediləcək müəyyən azalmaya baxmayaraq, ölkədə MHBS-nın tətbiqi məcburidir və uçotda şəffaflığın yaradılması, qəbul edilən qərarların gələcəkdə faydalılığına nail olunması bu standartların tam mənumsənilməsi və düzgün tətbiqi ilə birbaşa əlaqədardır. Əks təqdirdə istər yerli, istərsə də xarici investorlar investisiya qoyuluşlarında maraqlı olmayacaq və lizinq əməliyyatlarının uçotu istər mülkiyyət hüquqlarının dəqiqləşdirilməsi, istərsə də TTA-nın tanınması və təqdim olunması zamanı maliyyə hesabatlarında düzgün əks olunmayacaq.

Lakin son zamanlar lizinq əməliyyatlarının uçotu problemlərindən biri kimi əsasən MHBS keçid məsələləri göstərilir. Hesab edirik ki, araşdırmalarımıza əsasən mühasibat uçotu üzrə keçid problemləri əsasən aşağıdakı istiqamətlərə bölünə bilər:

a) ənənəvi uçot metodlarına daha çox etibar edilməsi

b) kadr hazırlığı və professional kadrlarla təmin edilmə

c) MHBS-a keçidin "sağlam" aparılması

d) 2018-ci il üzrə qanuna dəyişikliklə bağlı tələblərin tam yerinə yetirilməsinə olan əminlik

e) qloballaşma ilə əlaqədar postpandemiya dövrünün nəticələrinin mənfi təsirliyi

Beləliklə, son müşahidələr göstərir ki, qanunla müəssisələrin tam MBS keçidinin labudlüyü göstərilsə də hələ də ənənəvi uçot formalarında istifadə edilir. Xüsusilə də köhnə hesablar planının tətbiqi, bir sıra əhəmiyyətsiz hesab edilən rekvizitlərə malik olan sənədlərdən istifadə, elektron yeniliklərdən istifadə əmsalının az olması və sairə məsələlərdə hələ də problemlər mövcüddür. Bu kimi problemlərin həlli əfsuslar kı, digər problemin həllindən keçir. Bu bütün inkişaf etmiş ölkələrin də vaxtı ilə üzləşdiyi kadr çatışmazlığı problemidir. Kadr çatışmazlığı probleminin kökü əsasən elmi-texniki yeniliklərə uyğunlaşma ilə əlaqədardır. Bu konteks də yeni qanun dəyişikliyi tələb edir ki, bütün müəssisələr MHBS-ə keçid etsinlər və mühasibat uçotunun aparılmasında bunu nəzərə alsınlar. Lakin kifayət qədər ənənəvi üsuldan fərqli olan MHBS-nı tam mənasında anlayan mütəxəssislərin kafi dərəcədə mövcudluğu nəzərə alınmamışdır. Hətta qanunvericilik bazası üzrə zəngin biliyə malik olan mütəxəssis də bəzən MHBS üzrə məlumatların öyrənilməsində çətinlik çəkir. Bu problemin həlli digər məsələlərin həlli ilə əlaqəqardır. Bu zaman MHBS-a keçidin "sağlam" aparılması məsələsinə dövlət tərəfindən yardım edilməlidir. Əlbəttə istər Maliyyə Nazırliyinin himayəsi ilə aparılmış proqramların icrasının müsbət nəticəsi, istərsə də çoxlu sayda müxtəlif təlimlər öz müsbət nəticəsini versə də, hələ ki bu məsələ tam həllini tapmamışdır.

Lizinq əməliyyatlarının uçotu zamanı digər bir məsələ lizinq predmetinin MHBS əsasında amortizasiya edilməsidir. Burada bir incə məqama fikir verməк lazımdır. Belə ki, əgər müqavilə risk və mükafatlar lizinqi qəbul edənə ötürülmür və ya lizinq alan aydın şəkildə lizinq üzrə müqavilənin sonunda heç bir mülkiyyət hüququ istəmir, onda lizinq alan aldığı avadanlığa görə amortizasiya hesablamayacaqdır. Belə əməliyyatın maraqlı tərəfi ondadır ki, bir çox tədqiqatçılar bu əməliyyatları lizinq adlandırmır və əməliyyat icarəsinin bir forması hesab edir. Lakin hesab edirik ki, bu yanlış yanaşmadır. Çünki, müqavilənin sonunda belə risk və mükafatlar icarəçiyə ötürülməsə də; a) lizinq əməliyyatlarının xarakterinə uyğun olaraq aktivlərə görə verilən vəsaitin girovu kimi lizinq predmetinin özü çıxış edir; b) aktivin ömrünün əsas hissəsi icarəçidə istifadə olunarsa və dəyərinin əsas hissəsi hissə- hissə xərclərə silinərsə bu artıq maliyyə icarəsi hesab edilir. Digər tərəfdən əvvəlcədən uçotun aparılmasına əsaslı təsir edən bütün üsullar uçot siyasətində əks olunduğu kimi təşkilatın uçot siyasətində də qeyd edilməlidir. Ənənəvi mühasibat uçotu aparan bəzi müəssisələrdə əfsuslar olsun ki, hələ də lizinq yolu ilə icarəçinin tabeliyinə keçən TTA balansarxası hesablarda uçota alınır, bu isə MHBS-ə uyğun gəlmir və bu dəyərin maliyyə hesabatlarından kənarda qalmasına səbəb olur. Bu isə mühasibat uçotunun başdan-başa və fasiləsiz aparılması prinsipinə ziddir.

Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində bu yanaşma konkret olaraq konturlanmış və dəqiq sərhədlər müəyyənləşmişdir.(3)

- ✓ maliyyə lizinqinin obyekti uzunmüddətli aktivlərə aid olan daşınar və daşınmaz əmlak olmalıdır.

✓ aktiv içarəyə verilirsə və bu icarə maliyyə icarəsi kimi qeyd ediləcəksə, onda mütləq surətdə tərəflər arasında maliyyə lizinqi müqaviləsi bağlanmalıdır.

✓ vergitutma məqsədləri üçün icarəçi əmlakın sahibi, icarə ödəmələri isə icarəçiyə verilmiş ssuda üzrə ödəmələr sayılır.

✓ lizinq alan kimi yalnız hüquqi şəxslər və ya fərdi sahibkarlar ola bilərlər.

✓ müqavilənin sonunda əmlakın bütün risk və mükafatlarının icarəçinin mülkiyyətinə verilməsi baş verir.

✓ icarə müddəti sonunda icarəçi aktivi əvvəlcədən müəyyən edilmiş dəyərdə özününküləşdirmək hüququna malik ola bilər.

✓ icarə müddəti aktivin istismar müddətinin 75 faizindən artıqdır.

✓ icarə müddəti sonunda qalıq dəyəri icarənin əvvəlinə olan bazar qiymətinin 20 faizindən azdır.

✓ icarə haqqı üzrə ödənilmiş (və ya ödəniləcək) dəyər aktivin icarənin əvvəlinə olan bazar dəyərinin 90 faizindən artıqdır

✓ xüsusi hal kimi icarə obyekti sifarişlə hazırlanır və müddət bitdikdən sonra onu icarəçidən qeyrisi istifadə edə bilməz. (Maddə 140. Maliyyə lizinqi)

✓ əqddə (və ya müqavilədə) aktivi icarədarın satması və icarəçinin satın alması kimi göstərilməsi maliyyə lizinqi hesab edilir.

Yuxarıda göstərilən vergi uçotu yanaşmasından fərqli olaraq maliyyə uçotunda aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır (4):

➢ lizinq TTA üzrə sahiblik hüququnun demək olar ki, əsas hissəsində risk və mükafatların ötürülməsinə əsaslanan icarə növüdür. Lakin mülkiyyət hüququ icarəçiyə əvvəlcədən razılaşdırılmış əqdə əsasən ötürülə və ya ötürülməyə bilər.

➢ aktivin icarəyə verilməsi forma olaraq əsasən tərəflər arasında imzalanmış qəbul-təhvil aktı ilə sənədləşir.

➢ İcarədar lizinqə verilmiş aktiv üzrə amortizasiya hesablamır. Deməli icarəçi sahib kimi lizinqə qəbul etdiyi avadanlıqlara görə amartizasiya hesablayır və ehtiyac yaranarsa onları təmir edir.

➢ lizinqə verilmiş aktivin ilkin dəyərinə 174, 214 saylı hesabların uyğun subhesablarının debeti və 111 saylı hesabın uyğun subhesablarının krediti üzrə;

➢ lizinqə verilmiş aktiv üzrə hesablanmış amortizasiya və ya qiymətdəndüşmə zərərinə 112 saylı hesabın uyğun subhesablarının debeti və 174, 214 saylı hesabların uyğun subhesablarının krediti üzrə

➢ lizinq üzrə hesablanmış faiz məbləğinə 216 saylı hesabın uyğun subhesablarının debeti və 631-3 saylı subhesabın krediti üzrə müxabirləşmə yazılır.

➢ Lizinq üzrə uzunmüddətli öhdəliklər cari dəyərlə hesablandıqda (öhdəliyin dəyəri ilə cari dəyər arasındakı fərq) 406 saylı hesabın uyğun subhesablarının debeti və 631-3 saylı subhesabın krediti üzrə müxabirləşmə yazılır.

➢ Lizinq üzrə qısamüddətli kreditor borclar cari dəyərlə hesablandıqda (öhdəliyin dəyəri ilə cari dəyər arasındakı fərq) 535 saylı hesabın uyğun subhesablarının debeti və 631-3 saylı subhesabın krediti üzrə müxabirləşmə yazılır.

➢ Lizinq üzrə gəlir hesabat dövrünün mənfəəti olaraq 631-3 saylı subhesabın debeti və 801 saylı hesabın krediti üzrə müxabirləşmə yazılır.

➢ İcarə ödənişləri icarədar üçün əməliyyat gəlirləri kimi, icarəçi üçün isə kapital qoyuluşları kimi əks olunur.

17 saylı MUBS-da ilkin tanınma kimi göstərilir ki, "icarə müddətinin başlanması tarixində icarəçi maliyyə icarəsini öz balansında icarəyə götürülmüş əmlakın ədalətli dəyərinə bərabər olan məbləğlə, yaxud, əgər bu məbləğ aşağıdırsa, minimal icarə ödəniş-

lərinin hər birinin icarə şərtlərinin qəbul edilməsi tarixində müəyyən edilmiş diskontlaşdırılmış dəyərilə aktiv və öhdəlik kimi tanımalıdır” (1). Standartın izahlarına görə isə “minimal icarə ödənişləri – şərti icarə haqqı, xidmət xərcləri və icarəyə verən subyekt tərəfindən ödənilən və ya ona geri qaytarılan vergi tutmaları ilə bərabər aşağıda qeyd edilən məbləğlərlə bağlı ödənişlər istisna olmaqla, icarə müddəti ərzində icarəçidən tələb olunan yaxud tələb olunması mümkün olan ödənişlərdir”. Lakin izah etməyə ehtiyac var ki, icarəçi üçün bu ödəniş icarəçinin zəmanət verdiyi məbləğdir. İcarədar üçün isə icarəçi, icarəçi ilə əlaqədar tərəf və ya icarədar ilə əlaqəsi olmayan lakin icarə öhdəliyini ödəməyə razı üçüncü şəxs subyektlər tərəfindən zəmanət verilmiş hər hansı qalıq dəyəridir. Bir çox mütəxəssislərin də razılaşdığı kimi minimal icarə ödənişlərini hesablayanda diskont dəyər kimi formalaşmaya diskont dərəcə lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulmuş və adətən müqavilədə öz əksini tapan faiz dərəcəsidir. Standart bu faizin təyin olunmaması şəraitində icarəyə götürənin borc kapitalı üzrə artan faiz dərəcəsindən istifadə edilməlidir. Maraqlı şərtlərdən biri də lizinqin bir çox hallarda TTA kimi özünü göstərməsidir. Məsələn, icarəçi tərəfindən ödənilən ilkin birbaşa xərclər TTA kimi tanınan məbləğə əlavə edilir.

Müasir maliyyə uçotu bəzən lizinq əməliyyatlarında hadisənin maliyyə icarəsi kimi tanınmasını aşağıdakı şərtlər daxilində qəbul edir:

a) icarəyə qəbul edilmiş TTA icarə müddətinin sonunda mülkiyyət hüququ icarəyə qəbul edənə keçir;

b) lizinq əməliyyatlarının uçotunda istifadə edilən ədalətli dəyər anlayışı ənənəvi ədalətli dəyər anlayışından fərqli olub bu şəkildə istifadə edilə bilər: icarəyə qəbul edən TTA onun ədalətli dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı qiymətə almaq hüququnu icarənin başlanması tarixinə təsdiqlənmiş müqaviləyə əsasən təyin etmək hüququna malikdir. Göründüyü kimi ədalətli dəyərin tələbləri pozulmasa da müqavilə ilə bazar dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşmaya sanki “göz yumulur”. Buna səbəb isə mahiyyətin formadan üstünlüyü prinsipidir. Belə ki zaman daxilində TTA-nın dəyərinin əhəmiyyətli hissəsinin ödənilməsi, onun son qalıq dəyərinin qiymətləndirilməsində bazar dəyərindən əhəmiyyətli fərqlə dəyərləndirilməsini müqavilə ilə tənzimləməyə icazə verir;

c) lizinq əməliyyatlarının digər xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, hətta özününküləşdirilməsi hüquqi olaraq ötürülməsə və icarə müddəti TTA istifadə müddətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirsə belə əməliyyatlar lizinq əməliyyatları hesab edilir;

d) lizinq müqaviləsində minimal icarə ödənişinin diskont dəyəri, aktivin ən azından ədalətli dəyərinə bərabər olmalıdır;

e) icarə obyekti olan TTA-lar bütövlükdə ancaq icarəyə qəbul edən subyekt tərəfindən istifadədə olmalıdır;

f) standartın tələbləri çərçivəsində ləğv edilmiş lizinq müqaviləsi icarədarın ləğv edilmə ilə əlaqəli xərclərinin icarəçi tərəfindən ödənilməsini tələb edir;

g) lizinq obyekti olan TTA-nın dəyərinin dəyişməsi və nəticədə fayda və ya zərər yaranması icarəçinin uçotunda qeyd edilir (məsələn, müqavilənin sonunda verilmiş güzəştin TTA-dan daxil olan satışdan əldə olunan gəlirə adekvat hesablanması formasında);

h) hər iki tərəfin razılığı ilə müqaviləyə yenidən baxaraq ədalətli dəyərdən əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış qiymət üzrə müqavilənin yenilənməsinə malik olmaq.

İndi gəlin lizinq münasibətlərinin həm icarəçi, həm də icarədar münasbətləri üzrə mühasibat uçotunda praktiki əks olunmasına nəzər yetirək. Belə ki, icarəçi üzrə TTA əldə edilərsə, 111 saylı hesabda ya ədalətli dəyərlə (və ya ona bərabər dəyərlə), ya da minimal icarə ödənişinin əqdlə təyin edilmiş tarixə diskondlaşmış dəyərilə uçota alınır. Bu zaman 111 saylı hesabın uyğun hesabının debeti və kreditorlar üzrə hesabların (əsasən 406 və 535 saylı hesablar) krediti yazılışı verilir. Əgər lizinq əməliyyatları ilə əlaqədar birbaşa xərclərə aid edilməyən xərclərdirsə, 111 saylı hesaba (bəzən 113 saylı hesabdan da istifadə edilir) debet və 435 saylı, 445 saylı, 538 saylı və 545 saylı hesabların kreditində uçota alınır. Əgər lizinq obyektinin ədalətli dəyərlə qiymətləndirilməsi labüdlüyü yaranarsa, onda bu aktivlər yenidənqiymətləndirmə obyektinə çevriləcəklər. Bu zaman lizinq üzrə bir ildən az müddətə görə ödənişlər aparılarsa, 535 saylı hesabın debeti və pul hesablarının (kassa, bank və sairə) krediti üzrə müxabirləşmə veriləcəkdir. Qısa müddətli faiz xərclərinin ödənilməsi isə (xatırlatmaq istərdik ki, faiz xərcinin hesablanması hələ faiz xərcinin xərc kimi tanınması deyil) 537 saylı hesabın debeti və müvafiq pul-ödəniş hesablarının krediti kimi qeyd ediləcəkdir. Müqavilə əsasında göstərilmiş müddət üzrə hesablanan faiz xərcinə (hesablanmış faiz məbləğinin xərc kimi tanınması) isə 751 saylı hesabın müvafiq subhesabının debeti və 537 saylı hesabın krediti müxabirləşməsi verilir. İlin sonunda isə maliyyə nəticəsinin müəyyənləşməsi prosesində bu xərc maddəsi (751 saylı hesab) 801 saylı hesabın debetinə silinəcəkdir (5). Göründüyü kimi müvafiq standart maliyyə icarəsinin tanınmasında kifayət qədər izahlı və aydın göstərilmişdir. Lakin, maliyyə uçotunun aparılmasında ilkin tanınma əsas məsələlərdən biridir. Standart şərt qoyur ki, lizinq verən tərəf TTA-nı öz balans hesabatında tanımalı və debitor borc kimi xalis investisiya dəyərində təqdim etməlidir. Tutaq ki, "Şərq" müəssisəsi "Qərb" müəssisəsinə 200 000 dəyərində 4 il müddətinə lizinq müqaviləsinə əsasən texnika verib. Əqdə görə texnikanın qiyməti 150 000 manat, faiz məbləği isə 50 000 manatdır. "Qərb" müəssisəsi 4 il ərzində borcu proporsional olaraq ödəyəcək. Həmçinin bu şərtlərlə icarədar öz TTA-sını lizinqə verir. Yuxarıda göstərilmiş nümunəvi lizinq əməliyyatlarının uçot yazılışları icarəçi ilə əlaqədar olan məsələlər idi. İndi isə lizinq əməliyyatlarında icarədar kimi çıxış edən tərəfin uçot məsələlərinə baxaq. Beləliklə, TTA lizinqə verilərsə, onda icarədar aktivi öz ilkin dəyərində 111 saylı hesaba kredit yazaraq bu məbləği debitot borc kimi 174 saylı və ya 214 saylı hesablarda debetləşdirir. Eyni zamanda, lizinq okyekti üzrə toplanmış köhnəlmə məbləğini 112 saylı hesaba debet və 174 saylı və ya 214 saylı hesablara kredit verməklə ədalətli dəyərdə və ya müqavilə dəyərində icarəçiyə ötürür. Nəzərə almaq lazımdır ki, 112 saylı hesabda təkcə toplanmış amortizasiya məbləğindən başqa eyni zamanda qiymətdəndüşmə zərər də uçota alınır. Hesablanmış maraq faizi isə 216 saylı hesabın debetinə və gəlir kimi tanıdılaraq 631 saylı hesabın müvafiq subhesabının kreditinə müxabirləşmə verilir. Bir çox hallarda lizinq əməliyyatlarının cari dəyəri yenidən hesablandıqda cari dəyərlə müqavilə dəyəri arasındakı fərq 406 saylı hesaba (əgər uzunmüddətli olarsa) və ya 535 saylı hesaba (əgər qısa müddətli olarsa) debet kimi yazılır və bu artım fərqi hesab edilirsə, onda gəlir kimi göstərilərək 631 saylı hesabın müvafiq subhesabına kredit kimi müxabirləşmə verilir. Əlbəttə, ilin sonunda maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün 631 saylı hesab 801 saylı hesaba bağlanır (631 saylı hesab debet

və 801 saylı hesab kredit kimi). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir uçot qaydalarına əsasən ödənişlər icarədar üçün gəlir, icarəci üçün isə investisiya qoyuluşu hesab edilir. Gəlin yuxarıda göstərilən hər iki tərəf üçün lizinq əməliyyatlarının müxabirləşməsini izah edən nümunəvi əməliyyat cədvəli tərtib edək.

s/s	Əməliyyatın məzmunu	Debet	Kredit	Məbləğ
İcarəyə qəbul edən şəxs (icarəçi) üzrə uçot əməliyyatları.				
1	Uzunmüddətli lizinq obyekti balansa alınır	111 "Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri"	406 "Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər"	150 000
2	Əqdə görə ümumi faiz xərcləri	191 "Gələcək hesabat dövrlərinin xərcləri"	434 "Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları"	50 000
3	Cari ilə hesablanmış faiz xərcləri	434 "Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları"	537 "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları"	12 500
4	Cari ilə hesablanmış faiz xərclərinin xərcə tanıdılması	751-3 "Maliyyə icarəsi üzrə faiz xərcləri"	191 "Gələcək hesabat dövrlərinin xərcləri"	12 500
5	Cari ilə düşən borc üzrə əsas hissə	406 "Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər"	535 "İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları"	37 500
6	Əsas hissə üzrə carı ilin öhdəliyi ödənilir	535 "İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları"	223 "Bank hesablaşma hesabları"	37 500
7	Faiz hissə üzrə carı ilin öhdəliyi ödənilir	537 "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları"	223 "Bank hesablaşma hesabları"	12 500
İcarədar (icarəyə verəndə) üzrə uçot əməliyyatları.				
1	TTA lizinq verilərək balansdan silinib	174 "İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları"	111 "Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri"	180 000
2	Yığılmış amortizasiya məbləği balansdan silinir	112 "Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri"	174 "İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları"	30 000
3	Ümumi hesablanmış faizlər balansa alınır.	176 "Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları"	442 "Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri"	50 000
4	1-ci il üçün hesablanmış faizlər	216 "Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları"	176 "Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları"	12 500
5	1-ci ilin faizlərin gəlir kimi tanınması	442 "Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri"	631-3 "Maliyyə icarəsi üzrə gəlir"	12 500
6	1-ci il hesablanmış faizlər ödənilir	223 "Bank hesablaşma hesabları"	216 "Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları"	12 500
7	1-ci il üzrə əsas borcun təyin edilməsi	214 "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları"	174 "İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları"	37 500
8	1-ci il üzrə əsas borcun ödənilməsi	223 "Bank hesablaşma hesabları"	214 "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları"	37 500

Göründüyü kimi lizinq əməliyyatları iqtisadiyyatın bütün sahələrində uzunmüddətli aktivlərlə təmin olunmasına görə ən müasir metodlardan biri sayılmaqdadır, lakin iqtisadiyyatın dili olan mühasibat uçotu olmadan bu əməliyyatların düzgün qeyd edilməsi, məlumatların toplanması, onların emal edilməsi və maliyyə hesabatları halında təqdim edilməsi və ən əsası düzgün qərarların qəbulu mümkünsüzdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “İcarələr” adlı 17 saylı MUBS
2. "İcarə haqqında" AR Qanunu.
3. AR Vergilər məcəlləsi
4. BMHS üzrə Milli Diplom I nəşr 2010 səhifə 665

5. https://www.muhasib.az/article.php? cat=2&n=251

Гурбан Рауф оглы МИРЗАЕВ
Диссертант кафедры «Бухгалтерский учет и аудит» АГАУ

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА ЛИЗИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ В МСФО

РЕЗЮМЕ

В статье показаны современные методы учета лизинговых операций в республике и современные тенденции бухгалтерского учета на основе МСФО. На основании частичного восстановления экономики после постпандемического периода, увеличения доли лизинговых операций в приобретении основные средства изучена важность гармонизации учета лизинговых операций с МСФО. С этой точки зрения в статье отражены взгляды на современные арендные отношения и понимание этих операций в мире, а также установление и поддержание этих новых взглядов в нашей стране в соответствии с требованиями международных стандартов.
Ключевые слова: *лизинг, лизинговые операции, лизинговые операции, международные стандарты финансовой отчетности.*

Gurban Rauf MİRZAYEV
Dissertant of the department "Accounting and audit" ASAU

FEATURES OF ACCOUNTİNG FOR LEASİNG OPERATİONS İN IFRS

ABSTRACT

The article shows modern methods of accounting for leasing operations in the republic and modern accounting trends based on IFRS. Based on the partial recovery of the economy after the post-pandemic period, the increase in the share of leasing operations in the acquisition of fixed assets, the importance of harmonizing the accounting for leasing operations with IFRS has been studied. The article reflects the views on modern lease relations and understanding of these operations in the world, as well as the establishment and maintenance of these new views in our country in accordance with the requirements of international standards.
Key words: *leasing, leasing operations, leasing operations, international financial reporting standards.*

Daxil olub: 13.04.2022

Yetər İsrayıl qızı QASIMOVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA) – baş müəllim
E-mail: etabdullaeva@mail.ru

Leyla Yusif qızı RZAYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA) – baş müəllim
E-mail: rzaevaleyla@yandex.ru

Şəhla Yasin qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA) – doktorant
E-mail:shehla2020@mail.ru.

Gülgün Zeynal qızı ABDİYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA) – doktorant
E-mail: g.abdiyeva@mail.ru

Aysel Xasay qızı MEHDİYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA) – assistent
E-mail:a.mehdiyeva@uteca.edu.az

RESPUBLİKANIN İQTİSADİ REGİONLARINDA QİDA SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI

XÜLASƏ

Qida sənayesinin ölkə iqtisadiyyatında rolu danılmazdır. Ölkə əhalisinin düzgün və balanslı qidalanması və ərzaq təminatı məsələlərinin həllində, vətəndaşların ilkin tələbatlarının ödənilməsində qida sənayesi həlledici rol oynayır. Eyni zamanda, regionların inkişafında da qida sənayesinin rolu danılmazdır. Bunların hamısı ilə yanaşı qida məhsulları istehsalının səciyyəvi xüsusiyyətləri də qida sənayesinin inkişafına dair regional proqramların və ölkənin iqtisadi regionlarında qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması zərurətini şərtləndirir. Bu baxımdan məqalədə yer alan məsələlərin tədqiqi kifayət qədər aktualdır. Məqalədə qida sənayesi müəssisələrinin xarakterik xüsusiyyətləri, onların ölkə regionlarının inkişafında, sosial-iqtisadi problemlərinin həllində rolu araşdırılmışdır. Habelə, Respublikanın iqtisadi reqionlarında qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf strateqiyası təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qida sənayesi, qidalanma, iqtisadi region, sahə strukturu, xammal, emal, ərzaq kompleksi, məşğulluq, intensivləşdirmə, investisiya, Dövlət proqramları, infrastruktur

UOT: 314:001
JEL: F 14

Giriş

Qida sənayesi ölkə sənayesinin ən böyük sahələrindən biridir. Bura dörd blokda birləşən onlarla yarımsahələr daxildir: ət-süd, balıq konservləri istehsalı, tərəvəz və meyvə konservləri istehsalı, un və çörək məmulatlari istehsal edən sahələr daxildir. Ölkədə ərzaqla özünütəminatın səviyyəsi, əhalinin həyat səviyyəsi və fiziki sağlamlığı regionlarda istehsal olunan qida məhsullarının çeşidindən, keyfiyyətindən, qiymətindən və istehsal həcmindən asılıdır.

Buna görə də, qida sənayesini ölkənin xalq təsərrüfatı sistemində sosial baxımdan xüsusi ilə əhəmiyyətli sahələrə aid edirlər və müxtəlif yollarla daha da inkişaf etdirməyə çalışırlar. Belə yollardan biri də regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin yaradılması və daha da inkişaf etdirilməsidir.

Tədqiqatın aktuallığı. Qida sənayesi ölkə əhalisinin düzgün və balanslı qidalanması və ərzaq təminatı məsələlərinin həllində, vətəndaşların ilkin tələbatlarının ödənilməsində həlledici rol oynayır. Ölkənin iqtsadi dayanıqlılığını və siyasi təhlükəsizliyini xarakterizə edən milli təhlükəsizliyinin vacib hissəsi olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında qida sənayesi mühüm yerlərdən birini tutur. Bu sahə ölkə əhalisinin düzgün və balanslı qidalanması və ərzaq təminatı məsələlərinin həllində, vətəndaşların ilkin tələbatlarının ödənilməsində həlledici rol oynayır. Eyni zamanda regionların inkişafında da qida sənayesinin rolu danılmazdır. Bunların hamısı ilə yanaşı qida məhsulları istehsalının səciyyəvi xüsusiyyətləri də qida sənayesinin inkişafına dair regional proqramların və ölkənin iqtisadi regionlarında qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması zərurətini şərtləndirir. Bu baxımdan məqalədə yer alan məsələlərin tədqiqi kifayət qədər aktualdır.

Tədqiqatın metodikasını makroiqtisadi nəzəriyyənin, ümumi iqtisadi nəzəriyyənin və menecmentin fundamental müddəaları, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin elmi konsepsiyaları, ölkə alimlərinin monoqrafiya və məqalələri, respublikada qida sənayesinin fəaliyyətinə dair elmi konfransların materialları, nəzəri tədqiqatlar, mövcud ədəbiyyatlar və internetdə verilən materialların təhlili və s. təşkil edir.

Materiallar və müzakirələr

Qida sənayesi ölkə sənayesinin ən böyük sahələrindən biridir. Bura dörd blokda birləşən onlarla yarımsahələr: ət-süd, balıq konservləri istehsalı, tərəvəz və meyvə konservləri istehsalı, un və çörək məmulatlari istehsal edən sahələr daxildir. Azərbaycanda bu sahələrin tərkibində 2020-ci ildə 9 dövlət müəssisəsi olmaqla 487 müəssisə və 6042 qeydə alınmış fərdi sahibkar fəaliyyət göstərir. Onlar xammalın ilkin (qənd, meyvə-tərəvəz, un istehsalı və s.) və ikincil (çörək, makaron, qənnadı məmulatları istehsalı və s.) emalı yolu ilə ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışlar.

Qida sənayesinin məhsulları hesabına ərzaq fondunun 80%-ə qədəri və ölkənin strateji ərzaq ehtiyyatları (konservlər, quru qarışıqlar və s.). formalaşır. Ölkədə ərzaqla özünütəminatın səviyyəsi, əhalinin həyat səviyyəsi və fiziki sağlamlığı regionlarda istehsal olunan qida məhsullarının çeşidindən, keyfiyyətindən, qiymətindən və istehsal həcmindən asılıdır. Buna görə də qida sənayesini ölkənin xalq təsərrüfatı sistemində sosial baxımdan xüsusi ilə əhəmiyyətli sahələrə aid edirlər və müxtəlif yollarla daha da inkişaf etdirməyə çalışırlar. Belə yollardan biri də regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin yaradılması və daha da inkişaf etdirilməsidir.

Qida sənayesi müəssisələrinin xüsusiyyətlərindən biri də onların ölkənin aqrar sənaye kompleksinin bir hissəsi olmasıdır. Həmin müəssisələrin əsas məqsədi kənd təsərrüfatı xammalını emal edib əhalinin əsas tələbatlarını ödəyən qida məhsullarını istehsal etməkdir. Bu istehsal sahəsinə kənd təsərrüfatının inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. O regionların qida sənayesi müəssisələrinin sahə tərkibini, istehsal gücünü müəyyən edir.

Qida sənayesinin sahə strukturu onun aşağıdakı sahələrdə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- gətirilən xammalla işləyən qida sənayesi müəssisələri. Onları iri nəqliyyat qovşaqları yaxınlığında yerləşdirirlər /dəmir yolu, dəniz limanları və s.;
- yerli xammalla işləyən müəssisələr. Onları xammala və son istehlakçıya yaxın yerlərdə yerləşdirirlər. Bu tip müəssisələrin çoxu emal sahələrinə aiddir. Onlardan yalnız bəziləri hasilat xarakterlidir. Misal üçün duz və balıq istehsalı. İlkin xammalı keyfiyyətli emal etmək üçün hər bir zavod öz texnoloji sxemlərindən istifadə edir, lakin hamısının məqsədi son məhsulun təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

Qida sənayesi dövlətin ərzaq kompleksinin vacib həlqəsidir, o əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı məsələlərinin həllində aparıcı rol oynayır. Digər sahələrdən fərqli olaraq qida sənayesinin regional səciyyəsi var. Region əhalisinin məşğulluq probleminin həllində, regionun kənd təsərrüfatı sahələrinin məhsullarının emalında, region əhalisinin rifahının yüksəldilməsində qida sənayesinin əhəmiyyəti böyükdür. Qida məhsulları istehsalının əsas xüsusiyyətləri qismində aşağıdakıların adını çəkmək olar: məhsulun kütləviliyi və müxtəlifliyi; xammal mənbələrinin və son istehlakçıların yerləşməsindən asılılığı; bir sıra yarım sahələrdə (şəkər istehsalı, şərabçılıq və s.) istehsalın mövsümiliyi; xammal və hazır məhsulun saxlanması müddətinin məhdudluğu; məhsulun keyfiyyətinə irəli sürülən tələblərin yüksək olması (təravətli olması, tərkibində vitaminlərin olması, tamı və s.); keyfiyyətin xammalın xüsusiyyətlərindən asılı olması və s. Qida sənayesinin unikallığı onun regionlara sıx bağlanmasını şərtləndirir. Qida sənayesi sahəsinin xüsusiyyətlərinin səciyyəsi bününla müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda hər zaman, xüsusən də son zamanlarda qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı, qida sənayesinin inkişafına böyük diqqət yetirilir, xüsusi regional proqramlar təsdiqlənir və onların reallaşdırılmasına büdcədən maliyyə dəstəyi ayrılır. Regionlar üçün sahənin strateji idarəetməsini həyata keçirmək çox çətin olduğundan qida sənayesinin inkişafına dair məsələlərin həllinə regional poqramlarda xüsusi yer ayrılır. Çünki qida ənayesi müəssisələrinə təsir etmək üçün zəruri olan bütün alətlər və təsir mexanizmləri respublika hökümətinin əlindədir. Regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin inkişafına dair dövlətin strategiyası aşağıdakı prinsiplərə söykənməlidir: qida sənayesinin regionların inkişafında prioritet istiqamət almasının qəbul edilməsi; qida məhsullarının istehsalı, idxalı və ixracı məsələlərində fərqləndirilmiş regional yanaşmanı təmin etmək üçün Azərbaycan ərazilərinin demoqrafik, iqtisadi və sosial-mədəni xüsusiyyətləri ilə şərtlənən müxtəlifliyinin nəzərə alınması; dövlət və region səviyyəsində tənzimləmə və dəstək tədbirlərinin səmərəli uzlaşdırılması (regional problemlərin həllinin ilk növbədə olması şərti ilə). Beləliklə regionlarda qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi problemi region iqtisadiyyatı üçün çox vacib məsələlərdəndir, bu problemin həlli nəticəsində regionların və burada yerləşən qida sənayesi müəssisələrinin vəziyyəti xeyli yaxşılaşacaq, regionda və ölkədə ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı regionların əhalisinin məşğulluq problemi də həll olunacaq.

Qida sənayesi Azərbaycanda istehsal edilən məhsulların miqdarına və bu sahədə məşğul olan əhalinin sayına görə də sənaye sahələri arasında ön yerlərdən birini tutur.

Respublikamızda yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra üstünlüklər vardır:

- qida sənayesinin tarixi ənənələri;

- qida sənayesinin istehsalı üçün zəngin xammal bazası;
- ölkəmizdə yetişdirilən meyvə-tərəvəz məhsullarının bir çoxunun dünyada analoqunun olmaması;
- bir sıra istehsalatların respublikanın kiçik və orta şəhərlərində yerləşdirilməsi imkanı və ərazi ehtiyatı;
- nəqliyyat daşımaları baxımından əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe [1].

2016-ci ildə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə dair strateji yol xəritələri milli iqtisadiyyatın inkişafının bir çox istiqamətlərində strateji məqsədlər müəyyən etmişdir, o cümlədən qida sənayesinin inkişafına dair [1]. Qeyd etmək lazımdır ki, qida sənayesinin inkişafı əvvəllər də Azərbaycan üçün prioritet məsələlərdən idi [2]. Hələ SSRİ dönəmində respublikada bir çox iri qida sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Lakin SSRİ dğıldıqdan sonra demək olar ki, bu müəssisələrin hamısı öz fəaliyyətini dayandırdılar - bəziləri ləğv edildi, qalanları özəlləşdirildi, lakin yeni texnologiyalara uyğun modernləşdirilmədi və öz rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyi bacarmadılar. Buna görə də, Azərbaycanda yeni modernləşdirilmiş və rəqabətqabiliyyətli qida sənayesi müəssisələrinin yaradılmasına ehtiyac var idi. 2004-cü ildən başlayaraq ölkədə qəbul edilib reallaşdırılan regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarında regionlarda yeni müasir tələblərə uyğun qida sənayesi müəssisələrinin açılması və fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulurdu. Nəticədə bu gün regionlarda taxıl, şəkər, bitki yağları, çay, ət, süd, meyvə tərəvəz üzrə böyük emal müəssisələri, çörək və çörək məmulatlarının istehsalı üzrə müəssisələr yerləşdirilib.

Cədvəl 1.

Qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	**2018**	**2019**	**2020**
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	393	449	487
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	3050,8	3584,8	3884,3
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	101,3	110,8	97,3
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	6,4	7,6	10,4
Əsaskapitalainvestisiyalar, milyonmanat	196,6	140,4	225,1
Əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı			
Kolbasa məmulatları, ton	16410,0	17728,9	25833,6
Yağlılıq dərəcəsi 1-3% olan süd, min ton	911,3	945,4	946,4
Yağlılıq dərəcəsi 6-29% olan süd, ton	6947,0	7620,2	7742,2
Pendir və kəsmik, ton	50080,9	51346,0	53472,6
Kərə yağı, minton	23,6	24,1	25,8
Yeməli balıq məhsulları (balıq konservləri daxil olmaqla), min ton	1,8	1,1	1,7
Konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələr, min ton	164,7	191,5	186,7
Makaron məmulatları, min ton	4,2	4,2	11,8
Bitki yağları, min ton	71,1	75,1	75,1
Marqarin, ton	47211,2	47269,2	49894,2
Qənnadı məmulatları, min ton	79,4	69,3	69,7
Qənd və şəkər, min ton	203,1	271,0	246,5
Un, min ton	1602,9	1781,7	1842,9
Çörək və çörək-bulka məmulatları, min ton	1235,0	1256,4	1294,6
Təbii çay, min ton	9,3	9,8	10,6
Yodlaşdırılmış duz, ton	64410,0	74672,3	74253,3

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/industry

Bundan başqa regionlarda makaron və qənnadı məhsulları istehsalı, şərabçılıq məhsullarının istehsalı üzrə müəssisələr şəbəkəsi vardır. Son on ildə Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafına dair ciddi və kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Elə sahələr var ki, əlavə dəyər yaradırlar və ölkə iqtisadiyyatının artımına səbəb olurlar. Bu nöqteyi nəzərdən qida sənayesi aktuallığı ilə seçilir və iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir [7]. Belə ki, qida sənayesində ildən ilə yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin yaradılması sahəsində və məhsul istehsalının həcmində artım gözə çarpır. Qida sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin istehsal gücü aşağıdakı kimidir:

- Qənd və şəkər istehsalı. 2020-ci ildə ölkədə 69,7 min ton qənd və şəkər istehsal edilmişdir. Burada əsas xammal ölkədə istehsal olunan şəkər çuğunduru olmuşdur.
- Yağ-piy sənayesində əsasən yağ, marqarin, bitki piyləri, mayonez və s. istehsal edilir. Bu sahənin müəssisələri də əsasən ölkədə istehsal edilən xammaldan istifadə edirlər. 2020-ci ildə ölkədə 75,1 min ton bitki yağları, 49,9 min ton marqarin istehsal edilmişdir.
- Ət-süd sənayesi. Bu sahənin əsas məhsulu müxtəlif yağlılıqda süd, kəsmik, pendir və digər məhsullardır. Ölkədə 2020-ci ildə 954 min ton süd, 53,5 min ton pendir və kəsmik, 25,8 min ton kərə yağı istehsal edilmişdir. 2020-ci ildə 25,8 min ton kolbasa məmulatları istehsal edilmişdir.
- Balıq sənayesi. Bu sahənin müəssisələri balıq və kürü istehsal edirlər, əsasən Xəzər dənizi və Kür çayı ətrafında yerləşirlər. 2020-ci ildə ölkədə 1,7 min ton balıq, 0,1 min ton nərə kürüsü istehsal olunmuşdur.
- Konserv sənayesi. Bu sahə müəssisələri yerli xammalı emal edirlər. 2020-ci ildə ölkədə 186,7 min ton meyvə və tərəvəz konservləri istehsal edilmişdir.
- Un, çörək və makaron sənayesi. Ölkə əhalisinin çörək və un məmulatlarına olan tələbatını tam ödəyir. Ölkə ərazisində demək olar ki, hər yerdə bu sahənin müəssisələri yerləşdirilib. 2020-ci ildə 11,8 min ton makaron məmulatları, 1842,9 min ton un, 1294,6 min ton çörək və çorək-bulka məmulatları istehsal edilmişdir.
- şərabçılıq, pivə və içki sənayesi. Ölkədə bu sahəyə aid 131 müəssisə və 260 qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkar fəaliyyət göstərir. Onlar 2020-ci ildə 39861,4 min dekalitr mineral və qazlı sular, 28619,3 min dkl. alkoqolsuz içkilər, 0,4 min dkl. şampan şərabı, 1718,7 min dkl. araq, 50,8 min dkl. Brendi (konyak), 5466,5 min dkl. pivə istehsal etmişdilər. . [12]

Qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi məsələləri daim dövlətin diqqəti mərkəzindədir. Son illərdə xüsusən də regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin potensialının genişləndirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bir tərəfdən regionlarda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, digər tərəfdən isə regionların infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması yeni rəqabət qabiliyyətli qida sənayesi müəssisələrinin yaradılmasına təkan verdi [13]. Bakıda balıq kombinatı, Abşeron rayonunda duz istehsalı üzrə zavod, Sumqayıtda "Azərsun" holdinqin bitki yağlarının emalı üzrə zavodu, İmişlidə şəkər zavodunu regionlarda böyük qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə misal kimi göstərmək olar. Ölkədə şərabçılıq üzrə müəssisələr, meyvə və tərəvəz konservlərinin istehsalı üzrə konserv zavodları, ət-süd məhsullarının istehsalı üzrə zavodlar inkişaf etdirilmişdir.

2014-cü ilin dekabr ayında qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında 2015-2020-ci illərdə sənayenin inkişafına dair Dövlət

Proqramı" çərçivəsində ölkədə yeni yüksək texnologiyalar əsasında qida sənayesinin ən yeni emal müəssisələrinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdur [13].

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində görülmüş işlərin davam etdirilməsi, eləcə də infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, yerlərdə yaşayan əhalinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 yanvar 2019-cu il tarixli 500 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə daha da güclü təkan vermişdir.

Proqramda sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur, o cümlədən [14]:

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının innovativ çeşidlənməsi və qablaşdırılması müəssisələrinin yaradılması;
- Süd emalı zavodlarının yaradılması;
- Seçilmiş məhsullar və regionlar üzrə Global GAP və ekoloji təmiz məhsul istehsalı üzrə tələblərə uyğun fəaliyyət göstərən istehsal klasterlərinin yaradılması;
- Bölgələrdə süd toplama məntəqələrinin, göndərilən xammalın tədarük məntəqələrinin, dərman bitkilərinin tədarükü və emalı müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi.

Bundan başqa əksər regionlarda qida sənaye müəssisələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki,

- Bakıda qənnadı fabrikinin yaradılması;
- Abşeronda sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, o cümlədən şərab şüşələrinin istehsalı müəssisəsinin yaradılması, tara istehsalı müəssisəsinin yaradılması və s.; Qobu qəsəbəsi ərazisində sənaye məhəlləsinin yaradılması, zeytun yağı istehsalı fabrikinin genişləndirilməsi, sərinləşdirici içkilər istehsalının təşkili, qənnadı məhsullarının istehsalı müəssisəsinin yaradılması, un məmulatlarının istehsalı müəssisəsinin qurulması, Mehdiabad və Fatmayı qəsəbələri ərazisində süd emalı müəssisələrinin yaradılması, zeytun emalı müəssisəsinin yaradılması;
- Qubada Konserv Zavodunda yeni "MiniStar" ultra-filtrasiya sisteminin, avtomatik hazir qida xəttinin və soyulmuş pomidor istehsalı xəttinin quraşdırılması.Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin inkişafı, Şəkidə müasir qida istehsalı müəssisəsinin qurulması;
- Ağcabədidə bitki yağları istehsalı müəssisəsinin yaradılması;
- Imişlidə pambıq çiyidindən yağ emalı zavodunun tikintisi, qazlı içkilərin istehsalı müəssisəsinin yaradılması.
- Kürdəmidə pendir istehsalı müəssisəsinin yaradılması, pambıq emalı və pambıq yağı istehsalı zavodlarının yaradılması, kərə yağı istehsalı müəssisəsinin yaradılması;
- Neftçalada balıq emalı və konservləşdirilməsi müəssisəsinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, Salyan Zeytun yağı istehsalı müəssisəsinin yaradılması, meyvə quruları istehsalı müəssisəsinin yaradılması.
- Ucarda süd emalı müəssisəsinin yaradılması.
- Ağsu oynaq şərab istehsalı sahəsinin yaradılması, nar emalı sahəsinin genişləndirilməsi;
- Ismayıllıda bitki yağlarının istehsalı, süd və ət emalı müəssisəsinin yaradılması, meyvəçiliyin, arıçılığın inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi.

- Ağstafada taxıl və un məmulatlarının istehsalı müəssisəsinin yaradılması
- Goranboyda meyvə şirələri konsentrantı istehsalı zavodunun yaradılması;
- Şəmkirdə un istehsalı müəssisəsinin yaradılması.
- Xaçmazda alkoqolsuz içkilər istehsalı zavodunun tikintisi; sirkə istehsalı zavodunun tikintisi; fındıq emalı müəssisələrinin yaradılması.
- Astarada çay fabrikində yeni xəttin qurulması, çəltik dəyirmanının tikintisi,
- Cəlilabadda süd və ət emalı sahələrinin yaradılması,
- Lənkaranda konserv zavodunda ketçup hazırlama avadanlığının və tomat dolum xəttinin qurulması.
- Balakəndə meyvə və tərəvəz məhsullarının qurudulması və qablaşdırılması müəssisəsinin yaradılması.
- Qaxda fındıq emalı müəssisəsinin tikintisi.
- Qəbələdə alkoqollu içkilərin müasir tipli istehsal sahəsinin qurulması, limonad zavodunda yeni dolum xəttinin qurulması, konserv zavodunda "MiniStar" ultrafiltrasiya sisteminin qurulması;
- Şəkidə Mövcud şərab zavodunda sidr içkisi istehsalı sahəsinin yaradılması, müasir qida istehsalı müəssisəsinin qurulması;
- Zaqatalada fındıq emalı müəssisəsinin yenidənqurulması [14].

Nəticə

Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunacaqdır:

- regionların, o cümlədən kənd yerlərinin inkişaf potensialı daha da güclənəcək və bu potensialdan istifadənin səmərəliliyi yüksələcək;
- regionlarda iqtisadiyyat daha da şaxələndiriləcək, yeni müasir emal müəssisələri açılacaq, qeyri-neft sənayesi daha da inkişaf edəcək;
- yerli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi daha da artacaq;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və emal həcmində yüksək artım dinamikası əldə ediləcək;
- regionların məhsul istehsalı və emalı üzrə ixtisaslaşması dərinləşəcək;
- qeyri-neft ixracının həcmi və çeşidi daha da artacaq;

Beləliklə, yaxın illərdə Azərbaycanın regionlarında qida sənayesinin sürətləndirilmiş inkişafını proqnozlaşdırmaq olar.

Lakin bunun üçün bir sıra vacib məsələlərin həll edilməsi lazımdır:

- müasir texnologiyaların, innovasiyaların tədbiqi hesabina regionlarda qida sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialını yeniləşdirmək.
- regionlarda investisiya mühitinin cəlbediciliyini artırmaqla qida sənayesinin maddi-texniki bazasını möhkəmlətmək;
- sahənin müasir infrastrukturunu yaratmaq;
- qida sənayesinin inkişafını intensivləşdirməkdə dünya təcrübəsini öyrənib tədbiq etmək
- regionlarda qida sənayesinin müasir yüksək texnoloji mnüəssisələrini yaratmaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, "Elm və Təhsil", 2017, 501- s.
2. Qida sənayesi. [Elektron resurs]. URL: http://www.azerbaijans.com/content_719_az.html.
3. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. 2018.
4. İsmayılov V.İ. Aqrar sektorda məhsul istehsalının və satışının təşkilatı-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. İqtisadi

elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı. 2017.

5. Azərbaycan Respublikasında qida sənayesi. [Elektron resurs]. URL: http://www.minenergy.gov.az..

6. Anfes.gov.az.[Elektron resurs]. URL: http://www.anfes.gov.az..

7. Quliyev S., Abutalibov R. Improvement Directions of Food Industry of the Republic of Azerbaijan. Ssrn.com.

8. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı.2015.

9. Quliyev E.A. Ərzaq təminatının etibarlı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri. Bakı. Elm. 2013.

10. Qurbanzadə A.Ə. Ərzaq kompleksinin modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafı problemləri. BKI. Kooperasiya, 2017.

11. Salaxov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimləməsi problemləri.Bakı,2004.

12. https://www.stat.gov.az/source/industry

13. "Azərbaycan Respublikasında 2015-2020-ci illərdə sənayenin inkişafına dair Dövlət Proqramı" Утверждено Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 26 декабря 2014 года.

14. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı". Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 yanvar 2019-cu il tarixli 500 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Етер Исраил кызы ГАСЫМОВА, Лейла Юсиф кызы РЗАЕВА
Шахла Ясин кызы АЛИЕВА, Гульгун Зейнал кызы АБДЫЕВА
Айсель Хасай кызы МЕХТИЕВА

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ

РЕЗЮМЕ

Роль пищевой промышленности в экономике страны неоспорима. Она играет решающую роль в правильном и сбалансированном питании населения и решении вопросов продовольственной безопасности страны, удовлетворении первичных потребностей граждан.В тоже время огромна роль пищевой промышленности в развитии регионов страны. наряду с этим специфические особенности производства пищевых продуктов также обуславливают необходимость разработки региональных программ относительно развития пищевой промышленности и стратегии развития предприятий пищевой промышленности в регионах страны. С этой точки зрения исследование вопросов, получивших место в статье, достаточно актуально. В статье расследуются характерные особенности предприятий пищевой промышленности, их роль в развитии регионов страны и решении региональных социально-экономических проблем. А также проанализирована государственная стратегия развития предприятий пищевой промышленности в регионах Республики.

Ключевые слова: *пищевая промышленность, питание, экономический регион, отраслевая структура, сырье, переработка, продовольственный комплекс, занятость, интенсификация, инвестиции, Государственная программа, инфраструктура*

Yeter Israyil gizi GASİMOVA, Leyla Yusif gizi RZAYEVA
Shahla Yasin gizi ALİYEVA, Gulgun Zeynal gizi ABDİYEVA
Aysel Khasay gizi MEHDİYEVA

STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF FOOD İNDUSTRY ENTERPRİSES İN THE ECONOMİC REGİONS OF THE REPUBLİC

SUMMARY

The food industry has an incontrovertible role within the countrywide economy. At the same time food industry has a very significant place while meeting proper and balanced nutrition, assuring food safety and initial demands of inhabitants. As well as food industry plays an incontrovertible role for the economic growth of the regions. Within the scope of mentioning specifications of food products necessitates execution of development strategy of food production facilities and regional programs for the develoment of food industry of the country. In this context, research conducted with this article is quite consequential. Study conducted in this article is covering the characteristics of food industry enterprises, their role in the regional development and the resolution of socio-economic problems, as well as analyzed growing strategy of food industry enterprises of economic region of the country.

Keywords: *food industry, nutrition, economic region, sectoral structure, raw materials, processing, food complex, employment, intensification, investments, State program, infrastructure.*

Daxil olub: 12.04.2022

Aynur Hasan MAMMADLİ
PhD candidate of Azerbaijan University of Economics (UNEC)
E-mail: mammadli-2012@mail.ru

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF FINANCIAL INCLUSION IN FINANCIAL INSTITUTIONS

SUMMARY
The article uses the current exchange rate, the government can intervene financially to change the financial course in the right direction. As a result, the organization is the first legal entity in history to ensure the proper functioning of financial markets and the protection of the rights of investors and policyholders.
Key words: inflation, financial system, world market, exchange rate, banking, integration, analysts

UOT: 339
JEL: E 63

Intradaction

Economic reforms are being successfully implemented to strengthen the climate of trust between the banking sector and the real economy, increase transparency in financial services and accountability, and establish a control mechanism to support digitalization. The State Register of Real Estate Encumbrances, the Azerbaijan Credit Bureau and the Mortgage and Credit Guarantee Fund have been established to ensure the financial sector's optimality, competitiveness, innovation, and a business model and strategy based on sustainable and long-term goals against the background of growing risks. The formation of these institutions also eliminates information asymmetries and can make financing conditions more favorable for both the bank and the real sector.

The Law of the President of the Republic of Azerbaijan No. 667 VQD of May 2, 2017 "On Encumbrance of Real Estate" was adopted in order to serve to increase credit availability with the increase in the range of collateral, to create conditions for the participation of investors and issuers in the securities market. Encumbrance of movable property consists of state, municipal and special types of encumbrances and refers to encumbrances, benefits received as a result of the use of the subject of encumbrances on real estate, the amount of compensation paid to the encumber, and others. The main principles of the registry are the capacity of real estate, the disclosure of information on rights to real estate and the definition of priority over secured rights over real estate.

The main benefits of the State Register of Real Estate Encumbrances:

- Easy capitalization of assets in the business environment, especially in the field of small and medium enterprises (SMEs) to increase income and investment;
- Optimizing the availability of credit, thereby ensuring the diversification of ways to deliver financial services;
- Replacement of collateral requirement by alternative means;
- Reduction of loan costs.

It should be noted that movable assets constitute the main capital reserves of entrepreneurs, as well as SMEs, and thus the diversification of assets of financial institutions through the state register of real estate leads to increased income by strengthening the risk management mechanism and reducing potential risks. In addition, conditions are created to further improve the competitive environment in the banking sector, reduce the level of risk and increase the efficiency of lending. Also, the liquidity of assets, especially receivables (the ability to easily monetize assets) is improving, and the provision of secured loans by non-bank credit institutions in the financial services sector increases competitiveness with the formation of opportunities. Thus, the state register of encumbrances on real estate creates conditions for increasing access to credit, strengthening the control mechanism and reducing credit costs, providing access to more financial resources for entrepreneurs and increasing the number of customers for credit institutions.

The sharp drop in oil prices also responded to the continued depreciation of the currencies of major trading partners in Azerbaijan after 20 years of financial stability and the transition to a floating exchange rate regime regulated by the Central Bank in December 2015. As a result of the successful financial policy of the state, the stability of the financial markets has been established since the second quarter of this year, after the transition to a new regime against the background of the manat's desire to reach equilibrium. For comparison, neither Russia nor Kazakhstan has been able to reduce the temperature of financial markets in such a short time. In the second quarter of this year, reserves increased modestly, as a result of fiscal tightening and monetary support measures, the Central Bank's process of melting strategic foreign exchange reserves was stopped. Although the weakening of our currency began in the first quarter of this year, given that monetary policy has achieved its main goals and fully controlled the exchange rate of the manat and inflation, the unfavorable situation in world markets has not gone unnoticed by the real sector and banks.

The following measures taken by the government helped to maintain the growth rate of prices:

- Production of wheat flour and bread, sale, import and sale of wheat from VAT exemption.
- Maintaining stable prices in the commodity markets applied by the Tariff Council (state-registered medicines, electricity, fuel, etc.).

Although there were liquidity problems for commercial banks, declining medium and long-term liquidity in the market had a positive impact on exchange rates, inflation and price stability. Thus, the access of entrepreneurs to financial resources is limited.

Subsequent financial control through the analysis and audit of financial and accounting documents is to assess the results of financial activities of economic entities, the effectiveness of the implementation of the proposed financial strategy, to compare financial costs with forecasts, etc. The control, which is characterized by an in-depth study of the economic and financial activities of enterprises over the past period, allows to identify shortcomings in the initial and current control.

As financial control is one of the management functions, it has general management principles on which public administration and the process of management of a specific enterprise and organization are

based. In this regard, the following principles can be distinguished:

• The principle of planning - is determined in advance by the nature of the organization of management and the need to set goals. In this regard, control entities carry out their work on the basis of annual, quarterly and monthly plans for control measures.

• The principle of consistency means that all aspects of the control object and the entire system of its interaction along the vertical and horizontal lines of the control structure must be taken into account when implementing control measures.

• The principle of sustainability - means that all control objects (managed system) are subject to continuous initial operational and periodic follow-up control carried out by control subjects (management system) for a specified period of time, depending on the conditions, nature and characteristics. It provides constant control over the implementation of plans and tasks, takes measures to correct the activity in case of deviations from the regulated values (conditions).

• The principle of legality is based on the Constitution, which ensures that the state, all its bodies (including oversight bodies) operate on the basis of the rule of law and protect the interests of society and citizens.

• The principle of objectivity - predetermines the correct, complete and objective interpretation of the results of control based on the comparison of the content of the audited facts with the laws, main provisions, instructions and orders of the governing bodies regulating the audited activities.

• The principle of independence - determines the inadmissibility of any violence, material or moral impact on the subject of control.

• The principle of transparency - stems from the nature of control exercised in the interests of the state. The results of the control are brought to the attention of the audited team, senior management bodies and, if necessary, the media. Communication of the results of control and decisions made on them to the public mobilizes them to eliminate the identified negative factors and the successful implementation of the tasks assigned to them, educates them to comply with existing laws and regulations.

• The principle of efficiency (effectiveness) - manifests itself in the timely and complete identification of deviations from control, their causes and causes, as well as in the promptness of the elimination of cases.

The main priority of banks in allocating funds is financing. The reason for this is that the source of bank funds is from the community, so as the bank's function is as a financial intermediary, the bank must redistribute the funds of third parties collected in the form of financing to the public. Increased funding and public fundraising is evidence of efforts to continue operations and financial activities in Islamic banking.

Thus, the results of these forecasts show that East Java BPRS is able to perform its mediation function well. However, the FSA is expected to monitor opportunities for risks that could destabilize the financial system.

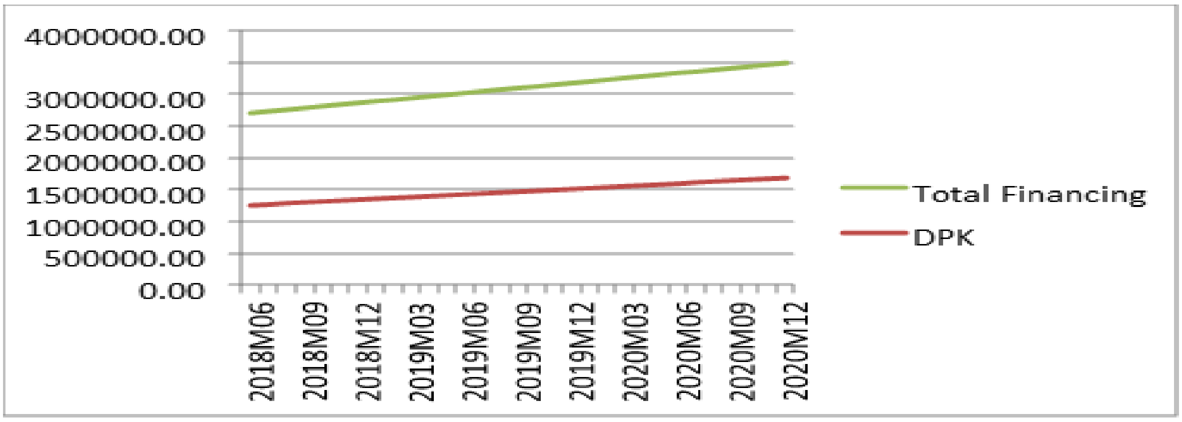

Forecasting Financial Inclusion in East Java through BPRS Using Usage Indicator

The research is related to the definition of the goals, methods and techniques of financial and legal regulation of the financial market and its control. The financial market can be defined as a set of economic and legal relations between different entities that use money as a means of collection (deposits), payment, credit (credit), as well as transactions in securities, derivatives and other financial instruments. Elements of the financial market are the services of the financial market infrastructure that enable the circulation of financial instruments (for example, the transfer of funds or securities).

The modern financial market is characterized by the principle of consistency, so it is quite reasonable to talk about the financial market system. The financial market system is the natural development of those market (literally) relations between market participants that are reproduced as financial instruments. A financial market system is a structured whole based on the interaction between the use of cash, securities, derivatives and other financial instruments, as well as the provision (acceptance) of financial services in accordance with the price objectives.

The following functional subsystems are distinguished in the financial market system:

1) an institution that includes all economic entities that provide services in the financial market or sell financial products;

2) products, including all financial instruments and services;

3) normative-legal combining elements of regulation of private law and public law;

4) regulator and control, which is an organized union of monetary policy bodies and bodies exercising control over the financial market as a whole or its individual segments.

The financial market system also has a number of subsystems that differ in product (monetary system, national payment system) or institutional (banking system) characteristics. The financial market system is not the same as the financial system and cannot be considered as a subsystem of the financial system. The similarities between these two phenomena are shown below. As in the financial market system, decentralized monetary funds are formed in the financial system.

The financial system communicates with the financial market system through bodies that regulate and supervise or perform other functions related to ensuring the stability of the financial market. In addition, the financial market system acts as a mechanism that allows financial institutions to efficiently save and increase financial reso-

urces. The difference between a financial market system and a financial system is as follows. Decentralized funds have different meanings for the financial system and the financial market system. An important point is that the financial market system is a market environment characterized by a combination of methods of public law and private law regulation, emphasizing the impact of economic and information.

Supervision of the financial market system is aimed at preventing violations of the rights and legitimate interests of a wide range of users of the services of financial institutions, as well as protection of other public interests, in order to ensure compliance with the requirements of the law by all controlled entities.

At the same time, the way to achieve compliance with the law and legitimate interests is to monitor how financial institutions manage specific risks, how to ensure their stability, and how honestly they build relationships with customers, especially consumers of financial services.

Also, the most important task of control today is the development of controlled objects - the banking system, payment system and other sectors of the financial market. This task is solved with the help of a form of control, such as observation, as well as in the implementation of ensuring the availability of financial services.

The nature of control in the financial market today is that control cannot be effective without effective protection of the rights of consumers of financial services. The main feature of the Bank as a body that protects the rights of consumers of financial services is that it carries out this area of activity simultaneously with another, more traditional area of financial regulation and supervision - ensuring financial stability.

The effectiveness of financial market control and monetary policy is achieved, among other things, through the application of coercive measures against the general public. Bodies exercising monetary policy and (or) control over the financial market should, first of all, have broad powers to influence financial institutions, which is done using two main methods - persuasion and coercion. Through persuasion, the correct behavior of the subjects of social relations without the threat of violence or aggression is stimulated and encouraged. In the field of monetary policy, the role of legal forms of persuasion in the system of supervision in the financial market is growing.

Persuasion measures in the financial market are aimed at eliminating shortcomings in the activities of financial institutions, as well as stimulating the efforts of financial institutions to identify and prevent risks and create systems to adapt to changes in the external environment. The application of an obligation depends on the type of special legal relationship in which a party, a ruling entity, a state, a specific body or an official affects the subject. Within the framework of this legal relationship, the ruling entity applies coercive measures to the controlled entity, as defined by law (such as independent norms or legal norms), with methods of limiting personal, organizational or property influence.

Reference

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının "pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri" barədə bəyanatı Bakı 2016

2. Bank İndoneziya. 2014. Buklet Maliyyə daxilliyi. Maliyyə çıxışı və KOBİ İnkişaf Bankı İndoneziya.

3. Borio, C and P Lowe (2012): "Asset prices, financial and monetary stability: exploring the nexus", BIS Working, İyul.

4. Demirgüç-Kunt, A and E Detragiache (2007): "The determinants of banking crises – evidence from developing and developed countries", IMF Working Papers 97/106, International Monetary Fund.

5. Dienillah, A. A. and Anggraeni, L. 2016. Maliyyə İnklüzivliyinin Asiyada Maliyyə Sisteminin Sabitliyinə Təsiri. Pul İqtisadiyyatı və Bank işi bülleteni, 18(4), Aprel 2016, səh. 410-430.

Айнур Гасан кызы МАММЕДЛИ
Докторант кафедры «Финансов и финансовых институтов» Азербайджанского Государственного Экономического Университета, Баку, Азербайджан

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ФИНАНСОВОЙ ДОСТУПНОСТИ В ФИНАНСОВЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

Məqalədə cari məzənnədən istifadə edilib. Hökumət maliyyə kursunu düzgün istiqamətdə dəyişmək üçün maliyyə müdaxiləsi edə bilər. Nəticə etibarı ilə qurum tarixdə maliyyə bazarlarının düzgün işləməsini, investorların və sığortalıların hüquqlarının müdafiəsini təmin edən ilk hüquqi şəxsdir.
Açar sözlər: inflyasiya, maliyyə sistemi, dünya bazarı, məzənnə, bank işi, inteqrasiya, analitiklər

Aynur Həsən MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
E-mail: mammadli-2012@mail.ru

MALİYYƏ İNSTİTUTLARINDA MALİYYƏ İNKLÜZİVLİYİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

В статье используется текущий обменный курс, правительство может вмешаться финансово, чтобы изменить финансовый курс в правильном направлении.

В результате организация является первым юридическим лицом в истории, обеспечивающим надлежащее функционирование финансовых рынков и защиту прав инвесторов и страхователей.
Ключевые слова: инфляция, финансовая система, мировой рынок, валютный курс, банковское дело, интеграция, аналитики.

Daxil olub: 15.04.2022

Шабнам Видади АЛЕКПЕРОВА
Азербайджанский Государственный Экономический Университет(UNEC),
Международный Центр Магистратуры и Докторантуры, Магистрант
Email: kentavr.sa@gmail.com

ВЛИЯНИЕ УДАЛЕННОЙ ЗАНЯТОСТИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРИ ПАНДЕМИИ COVID-19

РЕЗЮМЕ

Удаленная (дистанционная) работа, которая представляет собой другую форму для организации трудового процесса, когда штатные сотрудники компании выполняют свои обязательства, за пределами рабочего пространства, а коммуникация между сотрудниками осуществляется благодаря цифровым технологиям. Данное явление еще до недавнего времени было не слишком распространено на мировом рынке. Неоспоримо, что удаленная работа невозможна во всех видах хозяйственной деятельности. В самую первую очередь ее целесообразно рассматривать для трансакционных отраслей и специальностей, связанные с осуществлением различных видов коммуникаций, информацией, посредничеством, а также для предоставления некоторых видов профессиональных услуг – для сфер HR (подбор персонала), IT, финансов (аудита и бухгалтерии), переводческих и консалтинговых услуг, продаж, закупок и т.д. Однако, данный формат работы вызывал множество вопросов и у сотрудников, и у работодателей., как в организационных и социально-экономических аспектах, также для правого обеспечения, несмотря на достаточную очевидность перспектива в условиях цифровой экономики, а также учитывая ряд других преимуществ.

Ключевые слова: *пандемия, мотивация, дистанционная работа.*

УДК: 331
JEL: E24

Введение

Удаленная (дистанционная) работа, которая представляет собой другую форму для организации трудового процесса, когда штатные сотрудники компании выполняют свои обязательства, за пределами рабочего пространства, а коммуникация между сотрудниками осуществляется благодаря цифровым технологиям. Данное явление еще до недавнего времени было не слишком распространено на мировом рынке.

Неоспоримо, что удаленная работа невозможна во всех видах хозяйственной деятельности. В самую первую очередь ее целесообразно рассматривать для трансакционных отраслей и специальностей, связанные с осуществлением различных видов коммуникаций, информацией, посредничеством, а также для предоставления некоторых видов профессиональных услуг – для сфер HR (подбор персонала), IT, финансов (аудита и бухгалтерии), переводческих и консалтинговых услуг, продаж, закупок и т.д.

Однако, данный формат работы вызывал множество вопросов и у сотрудников, и у работодателей., как в организационных и социально-экономических аспектах, также для правого обеспечения, несмотря на достаточную очевид-

ность перспектива в условиях цифровой экономики, а также учитывая ряд других преимуществ. В данных условиях развитие удаленной занятости (дистанционки) происходило низкими темпами, а предпочтение сохранялось за традиционными методами работы.

Но пандемия коронавируса, которая разразилась высокими темпами смогла внести свои коррективы. Весной 2020-го года был внедрен в деятельность многих предприятий метод массового внедрения удаленного (дистанционного) формата работы. Важность соблюдения режима изоляции заставило предпринимателей выводить своих работников на дистанционную работу (частично или полностью), поскольку данное решение было единственным и возможным решением для эффективного функционирования в условиях пандемии, Следовательно, согласно оценкам экспертов, к концу апреля количество работников, которые трудятся на дистанции увеличилось в восемь раз.

В рамках поставленной цели:

- Изучаются преимущества и сложности удаленного формата, которые были выявлены в результате приобретенной практики;
- Рассматриваются тенденции, которые складываются на рынке труда, а также проводится оценка возможности дальнейшего распространения и развития дистанционной занятости.
- Проводятся анализ опубликованных исследований, который проводились в период ограничения в отношении основных участников, которые работают дистанционно, и экспертных мнений для соответствующих вопросов.

Анализ

Всемирной Организацией Здравоохранения (ВОЗ) 11-го марта 2020 года было объявлено о начале пандемии коронавирус (COVID-19). Данный вирус не является просто кризисом общественного здравоохранения, данный кризис затрагивает каждый сектор, и всем странам надо найти равновесие между минимизацией социального и экономического ущерба, охраной здоровья, а также не нарушение человеческих прав, предупредил тогда генеральный директор ВОЗ. Больше чем за год коронавирус унес жизни свыше трех миллионов людей в мире. Кризис здравоохранения стал глобальным социальным и экономическим кризисом, которым было нанесено беспрецедентный ущерб сфере труда, а также данный кризис обернулся катастрофой гуманитарного плана для миллионов людей на планете.

Правительства всех стран действительно старались найти баланс между целями в социальных, экономических и здравоохранительных сферах. Однако, несмотря на стремление < следовать в научном русле >, и отказываясь от идеи, что данный выбор должно быть сделано < между жизнью и доходами людей>, создать такое равновесие оказалось очень трудным. Продолжалось развитие научных знаний для борьбы с вирусом, хотя степень терпимости людей к ограничениям, которые были приняты для борьбы с пандемией, варьировалась с течением времени между странами. Надежды на возобновления производственной деятельности, что ознаменовалось бы окончательным выходом из затяжного кризиса, разрушают следующие друг за другом волны инфекций.

Но в данный момент, когда были созданы и широко используются эффективные вакцины, появились реальные перспективы победы над пандемией и вирусом, а также преодоления кризиса в экономической сфере и сфере труда, который был спровоцирован пандемией.

В данных условиях развитие удаленной занятости (дистанционки) происходило низкими темпами, а предпочтение сохранялось за традиционными методами работы.

Но пандемия коронавируса, которая разразилась высокими темпами смогла внести свои коррективы. Весной 2020-го года был внедрен в деятельность многих предприятий метод массового внедрения удаленного (дистанционного) формата работы. Важность соблюдения режима изоляции заставило предпринимателей выводить своих работников на дистанционную работу (частично или полностью), поскольку данное решение было единственным и возможным решением для эффективного функционирования в условиях пандемии, Следовательно, согласно оценкам экспертов, к концу апреля количество работников, которые трудятся на дистанции увеличилось в восемь раз. Как и представляет цель данной диссертации, на сегодняшний день оценка и изучение результатов массовой практики удаленной работы является весьма актуальным.

С начала пандемии коронавируса согласно статистической оценке (Международная организация труда) МОТ, в результате мер для сдерживания коронавируса, общее количество часов , которые были отработаны в течении года, сократилось приблизительно на 9%, в сравнении с последним кварталом 2019-го года. Это равно потере 255 миллионов рабочих мест на условиях полного рабочего дня. Данный показатель говорит о том, что пандемия коронавируса повлияла на занятость, в четыре раза сильнее, чем финансовый кризис 2008-го года.

Для того чтобы понять, что реально испытывали работники в сфере труда, время потери нужно разделить на 3 части. Половина потерь рабочего времени составляет потеря работы: около 33 миллионов человек потеряли работу, а также еще больше людей – 81 миллионов людей – стали неактивными и ушли с рынков труда.

Другую половину потери времени составляет сокращение – или же полное приостановление рабочего времени, хоть и сохранялись трудовые правоотношения.

Если рассмотреть регионально, большая потеря рабочего времени составило у Северной и Южной Америки (потеря рабочего времени составил 13,7%), а в остальных регионах составило от 7,7% до 9,2%. Особенно остро потери ощущались в странах, с уровнем дохода ниже среднего. Там количество потерь составил 11,3%. В других станах, где уровень дохода выше среднего, потери были ниже среднемирового показателя.

Падение трудовых доходов являются следствием сокращения рабочего времени.

Если не учитывать меры государственной поддержки, то трудовые доходы на 2020 год снизились на 8,3 %, в сравнении с уровнем прежней пандемии, причем здесь больше всего пострадали страны Южной и Северной

Америки, а также страны, где уровень дохода составляет ниже среднего. В абсолютном выражении это означает потерю 3,7 трлн долл. США.

Это проявилось наглядно с двумя миллиардами неформально работающими людьми, то есть с 6 из 10 представителей мировой рабочей силы. Для большинства из них выбор лежал между доходом и жизнью, когда отсутствует государственная защита и поддержка, отказ от работы означало, что семьи этих работников будут голодать.

В первый месяц начала пандемии коронавируса падение доход неформально оформленных работников оценивалось в 60%; для таких работников экономически-социальный кризис перерос в катастрофу.

Возникновение кризиса нанес сокрушительный удар по молодежи – по долгосрочным и ближайшим перспективам молодежи в сфере труда. До начала пандемии вероятность безработицы среди молодежи была выше в два раза, чем среди другого населения.

Кроме того, процесс профессиональной подготовки и образования подвергся сильному нарушению, молодое население теряло работу в гораздо больше количестве, в сравнении с другими группами населения.

Груз борьбы с пандемией, который лег на плечи молодого населения, проявился и по другому. Молодым людям приходилось давать особые жертвы для защиты взрослого поколения. Вклад молодежи в солидарность поколений обошлось для них, к сожалению, очень высокой ценой. По опросам МОТ было выявлено высокий уровень депрессии и психологических проблем среди молодого населения. Опасной социальной патологией пандемии COVID-19 может стать чувство разочарованности в перспективах будущей работы и институтах общественной жизни.

Кроме этого, тяжелому воздействию от пандемии подверглись также женщины, которые работают. Когда закрылись учреждения по уходу и школы, на женщин легло неоплачиваемого труда по дому. Несмотря на то что получить количественные оценки трудно, напряженностью и стрессом, которые сопутствуют мерам по ограничению личной свободы, было вызвано резкий рост насилия в быте, в подавляющем количестве случаев которого жертвами являются женщины. Так же стоит не забывать о факте, что женщины составляют около 70% из специалистов мира в области ухода, социального обеспечения и здравоохранения, общее количество которых составляет 136 миллионов человек. Их преданность делу, профессиональные навыки спасения и охраны здоровья и жизней означают работу в напрягающих возможности человека условиях, а иногда даже угрожающих их собственному жизни и здоровью.

Также можно расширить список тех, на кого пандемия повлияла больше всех. Работники- мигранты, оказались брошенными на произвол судьбы. Они были уволены из-за закрытий организаций и предприятий, но не получилось выехать из страны, из-за того что закрылись границы. С другой стороны некоторые оказались в зоне риска заражения так как работали в бытовых условиях.

Принципы МОТ:

1) Стоит понимать то что, некоторым государственным лидерам получилось сделать намного больше, чем

другим и это благодаря бюджетному пространству которым они обладают. Такие действия соответствуют первому принципу МОТ из четырех по преодолению социальных и экономических последствий пандемии COVID-19, которые получили широкое признание среди государств- членов. Не стоит отрицать, что макроэкономическая политика стимулирования, которая была принята правительствами всех стран планеты, при высоком уровне поддерживания со стороны финансовых международный учреждений, сыграла важную роль в смягчении социального и экономического ущерба, которая была нанесена пандемией. Так как пандемия еще не закончилась, потребность в стимулах так же сохраняется. Хоть и удар от вируса был очень сильным по сфере труда, без данных и нужных усилий, он был бы невероятно жестче.

Вторым принципом основ политики МОТ является мера поддержки рабочих мест, доходов население и предприятий во время пандемии. Одним из самых важных действий по сохранению потенциала общества по производству, является поддержание жизнеспособный предприятий, которая выходит за рамки перспектив и обычной модели бизнеса, призванная не допустить, чтобы предприятия оказались жертвами мер по сдерживанию и самой пандемии. К ним относятся расширение доступа к кредитам, финансовая поддержка, арендные и налоговые каникулы.

2) К третьему принципу МОТ, которая имеет важное значение в условиях значительного распространения смертельного вируса, непосредственно относится обеспечение благополучия и охрана здоровья работников.

Именно здесь для директивных органов стал предметом пристального внимания тонкий баланс между минимизацией социальных и экономических потерь и охраной здоровья, о котором и говорил генеральный директор ВОЗ. Основной целью здесь является то, предотвращение заражения вирусом в офисах и вообще рабочих местах, а также, соответственно обеспечение, чтобы сфера труда не стала источником распространения вируса в обществе.

3) И наконец последним принципом является стимулирование и поощрение социального диалога для реализации и определения самых уместных мер реагирования на экономически-социальные последствия коронавируса. Его могут легко принижать якобы как общий ответ МОТ практически на любую возникающую проблему, в том числе, его могут отвергать самые упрямые скептики как препятствие на пути к принятию эффективных и скорых решений, когда требуются быстрые и энергичные действия. Однако это что-то большее, чем повторение твёрдо заученной мантры.

В ходе изменений, которые происходят в экономике, создаются новые предприятия и компании. Благодаря трем новшествам появление данных компаний и предприятий стало возможным:

✓ эксплуатация новейших форм мобильных устройств – планшетов, мобильных телефонов, и других, – которые дают доступ в социальную сеть работникам, сервис-провайдерам и покупателям, любом месте и в любое время. На сегодняшний день за 400 долла-

ров можно купить телефон с такими мощностями, которые в 1975 году были у суперкомпьютеров за миллионы долларов.

✓ Развитие высокоскоростных сетей и Интернет;

✓ Большие данные, возможные благодаря того, что возникли интернет-платформы колоссальных масштабов, которые созданы в коммерческих целях и имеют широкое географическое присутствие.

Данные 3 направления дают определенные экономическо-социальные эффекты:

— В последнее время сокращаются границы и расстояния благодаря сетям;

— Стираются границы между местом отдыха, домом и местом отдыха;

— Создаются новые исходные материалы.

На сегодняшний день теоретически любой человек обладающий телефоном может стать предпринимателем, создавать сервисы или места для сервисов, с целью заработать денег размещать сервисы, чтобы как минимум выжить до следующей зарплаты , увеличить свои доходы или повысить устойчивость доходов. Владельцы собственности переосмысливают свою деятельность и доходы, стараясь найти новые пути и возможности извлечения прибыли.

Мнения ученых расходятся относительно влияния четвертой промышленной революции и цифровой экономики на экономику, а также на рынок труда.

Некоторые считают, что эти явления – один из этапов развития технологий и что электричество, сильнее повлияло, чем цифровые технологии. Другие считают, что технологии кардинально меняют экономику и быт в целом. Несмотря на расхождение мнений на сегодняшний день особенно становится очевидным, что рынок труда терпит значительные изменения и вместе с ним изменяется и занятость. Перед экспертами и учеными встают новые вопросы для исследования, которые требуют тщательного изучения.

В мире больше начинают пользоваться спросом гибкие бизнес-модели, которые умеют перестраиваться с возникновением новых проблем и задач, способные создавать новые услуги, рынки и товары. И это приводит, в свою очередь, к появлению новых форм занятости. Это формы занятости как: частичная занятость, свободная занятость, удаленный труд и работа по краткосрочным контрактам. У работников появляется возможность совмещения нескольких видов работ. В условиях виртуализации и цифровизации социальной жизни, работу сравнивают с каким-либо делом или занятием, а не привязанностью к определенной организации и деятельности.

Выводы

Мы все можем столкнуться с неизведанной ситуацией и учиться на ходу. Это означает, что в настоящее время многие организации пересматривают свои стратегии обратной связи, и будет необходимо взвесить множество факторов, для удовлетворения своих уникальных организационных потребностей.

За время карантина мы слышали об предприятиях, которые решились либо отказаться от предстоящего или текущего цикла производительности и дать всем равную оценку или просто продолжать оценку, как и планировалось.

Но большинство руководителей пока не известно, как управлять оценкой уровня эффективности во время карантина.

Целью управления эффективностью является следование процессу, способствующему эффективному управлению определенными командами и лицами для достижения целей и успеха организации. Эффективное управление организацией должно создавать общее понимание и согласованность по поводу того, что должны делать, учить отдельные группы или лица и что должно быть достигнуто, для того чтобы добиться успеха.

Мир, в котором мы сегодня живем смело можно назвать миром информационных технологий. С появлением интернета, а также его повсеместным мировым развитием появились коммуникационные возможности на дальних расстояниях, а также стали развиваться новые трудовые отношения и организационные формы. В качестве одного из наиболее ярких примеров таких организационных отношений можно привести удаленную работу. Впервые концепция возможности дистанционной работы была обозначена в 1972 году Д. Ниллесом. Уже в то время он указал на то что степень развития технологий того периода позволяет уменьшить число сотрудников в офисе. Но самую большую огласку понятие дистанционной работы получило в двадцать первом веке. На сегодняшний день лидером по числу занятых дистанционно работников является США. Если верить статистическим данным больше 21 миллионов американцев работают вне рабочего места. Судя по прогнозам аналитиков работников и работодателей распространение дистанционной занятости интересует все больше, тем самым это увеличивает приток персонала, который работает дистанционно на 5–10 % в год. В общем, развитие удаленной занятости является ступенью к большей степени гибкости рынка труда и данное является объективной тенденцией не только для государств с переходной экономикой, но и для государств, у которых развита рыночная система.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аминский А.Д. Стратегическое рыночное управление. Бизнес-стратегии для успешного управления / А.Д. Аминский. - М.: СПб: Питер, 2019. - 116 с.

2. Аширов Д.С. Управление персоналом. / Д.С. Аширов. - М.: ТК Велби, 2019. - 220с.

3. Аширов Д.С. Стимулировние предприятия. / Д.С. Аширов. - М.: Проспект, 2018. - 237с.

4. Баженов Е.В. Мотивация и стимулирование на пути к успеху фирмы / Е.В. Баженов. - М.: СТ, Сов, Хрвест, 2018. - 192с.

5. Балашов В.Г. Антикризисное управление предприятиями и банками / В.Г. Балашов. - М.: Дело, 2019. - 100 с.

6. Базаров Т.Ю. Управление персоналом: Учебник 2-е издние. / Т.Ю. Базаров - М.: ЮНИТИ, 2017. - 491 с.

7.ILOSTAT, https://ilostat.ilo.org/

8.ILOSTAT, https://ilostat.ilo.org/.

9.ILOSTAT, https://ilostat.ilo.org/.

10.ITUC, 2019. ITUC global rights index. https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/2019-06-ituc-global-rights-index-2019-report-en-2.pdf.

Vidadi Shabnam ALEKPEROVA
Azerbaijan State Economic University

THE IMPACT OF REMOTE WORK ON ORGANIZATIONAL PERFORMANCE DURING THE COVID-19 PANDEMIC

ABSTRACT

Distant work, which is another form of organization of the labor process, when the company's full-time employees fulfill their obligations outside the workspace, and communication between employees is carried out thanks to digital technologies. Until recently, this phenomenon was not very common in the world market. It is undeniable that remote work is not possible in all types of business activities. First of all, it is advisable to consider it for transactional industries and specialties related to the implementation of various types of communications, information, mediation, as well as for the provision of certain types of professional services - for the areas of HR (recruitment), IT, finance (audit and accounting), translation and consulting services, sales, purchases, etc. However, this format of work raised a lot of questions from both employees and employers, both in organizational and socio-economic aspects, also for legal security, despite the rather obvious prospect in the digital economy, as well as taking into account a number of other advantages.

Key word: *pandemic, motivation, remote work.*

Şəbnəm Vidadi ƏLƏKBƏROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

COVID-19 PANDEMİYASI ZAMANI UZAQDAN İŞİN TƏŞKİLATİ FƏALİYYƏTƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ

Şirkətin tam ştatlı işçiləri iş yerindən kənarda öz öhdəliklərini yerinə yetirdikdə əmək prosesinin digər təşkili forması olan distant (uzaqdan) iş və işçilər arasında rabitə rəqəmsal texnologiyalar sayəsində həyata keçirilir. Son vaxtlara qədər bu fenomen dünya bazarında çox yayqın deyildi. Danılmazdır ki, biznes fəaliyyətinin bütün növlərində məsafədən işləmək mümkün deyil. İlk növbədə, bunu müxtəlif növ rabitə, məlumat, vasitəçilik, habelə müəyyən növ peşəkar xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli əməliyyat sahələri və ixtisaslar üçün - HR (işə qəbul) sahələri üçün nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur (İT, maliyyə (audit və mühasibat), tərcümə və konsaltinq xidmətləri, satış, alış və s.). Lakin rəqəmsal iqtisadiyyatda kifayət qədər aydın perspektivə, eləcə də bir sıra digər üstünlüklərinə baxmayaraq bu iş formatı həm işçilər, həm də işəgötürənlər tərəfindən həm təşkilati, həm sosial-iqtisadi, həm də hüquqi təhlükəsizlik baxımından çoxlu suallar doğurdu.

Açar sözlər: *pandemiya, motivasiya, uzaqdan iş.*

Daxil olub: 17.04.2022

Алия Тогрул кызы ИБРАГИМОВА
Азербайджанский Государственный Экономический
Университет (UNEC) магистрант
E-mail: ibragimovaa99@mail.ru

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ КОРОНАВИРУСА COVİD 19 НА СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРУ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЁТНОСТИ

Резюме

Распространение коронавируса COVID -19 по всему миру повлияло на бизнес многих промышленных компаний. Возникла необходимость выявления степени влияния пандемии на их платежеспособность и финансовые результаты деятельности. Один из важных вопросов - оценка степени подотчетности и ответственности руководства компаний в отношении прозрачности информации, отражаемой ими в финансовых отчетах, введение руководством дополнительных показателей в финансовые отчеты, или их корректировки, степень соответствия Международным стандартам финансовой отчетности. Целью исследования является изучение влияния пандемии на методологию и практику формирования показателей отчетности, ее содержание и структуру и выработка предложений по их совершенствованию. В процессе исследования использовались такие методы как: абстрактно-логические, группировки, расчетно-конструктивные, сравнительные и пр. Научная новизна исследования выражается в комплексном изучении вопросов признания, оценки элементов финансовых отчетов в условиях пандемии, с обоснованием целесообразности проводить их по себестоимости, а при невозможности, применять конкретные для каждой статьи отчета суждения. Практическая значимость исследования заключается в раскрытии картины того, как в условиях пандемии действующие системы учета формируют финансовую информацию, достоверна и полезна ли она пользователям при организации учета и составлении отчетности.

Ключевые слова: влияние коронавирусной пандемии, финансовая отчетность, оценка, признание.

UOT: 658: 656.13
JEL: F30

Введение

Возникновение и распространение коронавирусной пандемии COVID 19 негативно повлияло на экономику всех стран мира, в том числе и Азербайджана. В результате применения вынужденных ограничительных мер, недогрузки производственных мощностей уменьшился объем производства и продаж. На фоне снижения доходов произошел спад платежеспособного спроса на продукты и услуги, производимые промышленными предприятиями. Несмотря на всемерную помощь и поддержку со стороны государства, пандемия стала основным негативным фактором, приведшим к сокращению доходов предприятий, ухудшению финансового состояния и результатов их деятельности. В такой ситуации возникла необходимость выявления степени влияния пандемии на показатели платежеспособности и ликвидности, на финансовые результаты, и в целом условия непрерывной деятельности промышленных предприятий.

Одним из важных вопросов стала также оценка степени ответственности руководства предприятий в отношении прозрачности и точности информации, отражаемой ими в финансовых отчетах. Поскольку эти информационные данные предназначены для пользователей, принимающих инвестиционные и финансовые решения, то важное значение имеет определение того, соответствует ли представленная информация их потребностям.

Исследования позволяют утверждать, что методологические и практические аспекты перечисленных вопросов в условиях коронавирусной пандемии COVID-19 изучены недостаточно, что и обусловило актуальность данного исследования.

Объектом исследования является финансовая отчетность в условиях коронавирус-

ной пандемии COVID-19. Предметом исследования выступают изучение методологии и практики формирования показателей бухгалтерского баланса, отчета о прибылях и убытках, их содержания и структуры при продолжающейся пандемии.

Исследование проводилось на примере деятельности сталелитейного завода Baku Steel Company (BSC) – 1-го в Азербайджане и на Кавказе частного завода тяжелой металлургии с зарубежным капиталом. Компания формирует отчетные формы, показывающие ее финансовое состояние, прибыли и убытки, движение денег, причины изменения собственного капитала, составляет Примечания по предписаниям, изложенным в Концептуальных основах представления финансовых отчетов и соответствующих МСФО.

Как показывают исследования, информация бухгалтерского баланса основывается не на всех фактических данных, и не факт, что они являются абсолютно точными. Отчет о финансовом положении, вместе с данными, полученными от измерения фактических событий, отражает и данные, базируемые «на оценках, суждениях и моделях» [1. По существу, это означает, что Концептуальные основы потенциально приемлет методы оценивания, суждения, для отражения рисков и неопределенностей, могущих иметь место из-за COVID-19. Пока COVID-19 продолжается в разных штаммах, эти неопределенности и риски остаются, влияя на величину и качество информации. Поэтому их следует учитывать и отражать в отчетности, и прежде всего, в отчете о финансовом положении компании, отчете о прибылях и убытках.

Влияние коронавируса Ковид-19 на содержание и структуру Отчета о финансовом состоянии (Бухгалтерского баланса)

Под влиянием перемен в экономике происходят перемены и в используемых ресурсах компании, и правах требований к ней. Это обуславливает применение соответствующих и адекватных суждений, моделей или же пересмотра уже традиционно применяемых. Суждениям следует носить не общий, а конкретный характер, по конкретной статье каждого элемента Бухгалтерского баланса. Однако признание статей осуществляется в случае, если они отвечают требованиям установленных критериев. Понятие о признании каждого элемента ФО и их критериях, регулируемые МСФО, раскрыты в Концептуальных основах. Согласно данному документу, признать статью ФО, означает идентифицировать ее, в случае удовлетворения формулировке одного из ее элементов. Относительно элементов отчета о финансовом положении, это означает, что статьи могут включаться в указанный отчет и быть признанными лишь в том случае, если они отвечают определению актива, обязательства и капитала, приводимых в Концептуальных основах. Одновременно с этим, признанию подлежит далеко не каждая статья, соответствующая формулировке элементов. Объясняется тем, что есть ситуации, когда отдельные статьи не представляет полезности для стейкхолдеров. Следовательно, по предписанию Концептуальных основ, основными и главными условиями для того, чтобы признать какую-то статью отчетности, следует считать такие качественные характеристики, как уместность и правдивость при представлении информации, делающие ее полезной для привлечения инвесторов и др. пользователей, принимающих управленческие решения. Здесь четко указывается, что признание актива допускается даже в случае низкой возможности обеспечения экономической пользы с данного актива. Подобную информацию, как правило, можно представить в Примечаниях [2]. Так, например, в условиях пандемии, объект может быть признан активом, но он может иметь незначительную возможность образования выгод, в связи со спадом производства и потребления, обусловленного этой пандемией. Главным является то, что активы (экономические ресурсы) позиционируются в качестве имеющегося права, вобравшее в себя потенциал создания экономических выгод сейчас, а не в будущем. На уровень способности создания экономических выгод в будущих периодах будет влиять многие факторы, в том числе продолжительность, степень распространенности и опасности штаммов COVID-19.

Обязательство, как и актив, подлежит признанию только, если в случае признания упомянутого обязательства, пользователи финансовой отчетности получают информацию, обладающую полезностью, а именно правдиво представленную и уместную информацию.

Величина любого объекта, признаваемого в качестве статьи бухгалтерского баланса, определяется путём применения соответствующей базы и методов оценки. Сообразно Концептуальным основам, базой для оценки являются определяемые характеристики статьи [3]. Основанием для оценивания считается на историческая стоимость, либо текущая. Названные базы оценивания достаточны для предоставления нужной информации стейкхолдерам при продолжающемся COVID-19, и, следовательно, нет необходимости установления каких – то дополнительных или специфических методов оценивания активов и обязательств для определения влияния последствий пандемии на финансовое положение отчитывающегося предприятия.

По требованию отдельных международных стандартов, некоторые статьи бухгалтерского баланса во время первоначального признания необходимо оценивать не по исторической, а именно по справедливой стоимости. В частности, МСФО № 9 «Финансовые инструменты: признание и оценка», предписывает, что для первоначальной оценки финансовых активов берется справедливая стоимость и еще суммируются к ней затраты, связанные со сделкой. И для первоначальной оценки финансовых обязательств также берется справедливая стоимость, из которой уже вычитаются затраты, связанные со сделкой.

К примеру, промышленная компания заключает договор с продавцом на покупку биологического актива. Цена договора составляет 100 тыс. ман. С первоначального момента справедливая стоимость биологического актива была оценена на этапе признания 80 тыс.ман. (без учета продажных расходов). Возникает такой вопрос: По какой сумме следует отражать приобретенный актив в Бухгалтерском балансе (отчёте о финансовом состоянии)? Разумеется, что только по справедливой стоимости, то есть по сумме 80 тыс. ман. При этом должна составляться следующая бухгалтерская запись:

Дебет Биологический актив - 80 тыс. ман.;

Дебет Прибыли или убытки - 20 тыс. ман.;

Кредит Денежные средства - 100 тыс.ман.

Ценность использования касательно активов и стоимость исполнения касательно обязательств, так же, как и упомянутая выше справедливая стоимость, принимаются как расчетные, и очевидно, основаны на профессиональных суждениях.

Влияние коронавируса COVID-19 на содержание и структуру Отчета о прибылях и убытках

В элементы Отчёта о прибылях или убытках, как известно, входят доходы и расходы. Чтобы признать в отчёте доходы и расходы, сообразные статьи обязательно подлежат соответствию определения вышеназванных элементов. Доходы и расходы в Концептуальных основах трактуются следующим образом: Доходы – это увеличение активов или уменьшения обязательств, приводящие к увеличению капитала; Расходы – это уменьшения активов или увеличения обязательств, приводящие к уменьшению капитала [4]. Изложенные выше определения показывают связь доходов и расходов и элементов отчета. Другими словами, они возникают в соответствии с видоизменениями активов и обязательств, и в конечном счете, влияют на суммарный объем капитала организации. Поэтому между признанием доходов и расходов и преобразованиями стоимости активов и обязательств наблюдается взаимосвязь.

Оценивание доходов и расходов происходит, согласно информационным данным, взятым из операционной цены или части событийных фактов, откуда они и сформировались. Возникают вопросы: всегда ли величина доходов и расходов определяется исходя из цены операции, может ли величина доходов и расходов определена на основе суждений? В ходе нормального ведения дел величина обоих элементов определяется,

исходя из цены операции и фактически понесенных расходов. Картина кардинально меняется, когда под влиянием распространения COVID-19, резко снижается потребительский спрос на многие товары и услуги, в результате чего сокращается производство, многие предприятия становятся неплатежеспособными. Все это сильно влияет на расчетную оценку будущих денежных потоков, на величину и сроки возникновения и поступления доходов, на степень ликвидности, кредитоспособности предприятия. Эти и другие факторы обуславливают возникновение неопределенности, следовательно, применение допущений и суждений в отношении доходов и расходов предприятия. При этом, обязательно надо учитывать принцип осмотрительности. Без него реализация допущений и суждений, которые были или будут приняты, может значительно влиять или изменять величину активов и обязательств, и связанных с ними доходов и расходов.

При применении каких-либо суждений относительно доходов и расходов надо руководствоваться предписаниями МСФО № 1 «Представление финансовой отчетности». При этом следует отметить то обстоятельство, что Международные стандарты не разрешают компаниям вносить корректировки в свою отчетность в связи с пандемией и отражать в итоге «как было бы» в гипотетической ситуации [6].

Это означает, что:

- ➢ представленные в отчете о прибыли или убытке статьи должны соответствовать принятой организацией учетной политике и представляться в удобном для пользователей формате; отдельные статьи не должны быть произвольно разделены на обычные и необычные расходы;
- ➢ эффект COVID 19 должен быть разъяснен только в Примечаниях к ФО.

Все расходы компании подлежат классификации или по характеру, или по назначению. Компании, с учетом масштабов, типов деятельности, вправе предоставлять Отчет о прибылях и убытках или по характеру расходов или по назначению. При определении эффекта COVID -19 нет необходимости включить в ту или иную классификацию расходов какие-либо дополнительные статьи. Вся информация о величине эффекта COVID 19 на финансовые результаты должна быть отражена в рамках указанных статей. Однако содержание и характер такой информации следует раскрыть в Примечаниях к ФО. Очевидно, что величина информации по той или иной статье будет определена как результат применяемых допущений и суждений. При этом важным вопросом является выбор статей, которые должны быть подвергнуты суждению со стороны организации.

Из статей отчета о прибылях и убытках и пр. совокупном доходе относительно меньшую уязвимость к COVID -19 имеют статьи расходов, а наибольшую - статьи доходов. Это обусловлено тем, что если величина статей расходов определяется, в основном, исходя из фактически использованных ресурсов, то величина статей доходов, как правило, формируется, исходя из цены операции. Сообразно МСФО № 15 «Выручка по договорам с покупателями», цена операции - это сумма возмещения, права на них организация планирует взять в обмен на доставку товаров и услуг покупающей стороне [7]. Цена операции или сумма возмещения может включать в себя не только фиксированную, но и переменную сумму, или обе.

Прежде, чем произвести поправки и изменения в показателях финансовой отчетности с учетом пандемии, необходимо тщательно проанализировать действующие условия на дату составления отчетности.

Тем не менее, для компаний коронавирусная пандемия COVID -19 имеет, прежде всего, негативные финансовые последствия. И для этого нужно определить – какие формы отчетности и какие их статьи должны подвергаться поправкам и изменениям и, следовательно, какие суждения должны быть приняты и применены по отношению этим статьям. Пересмотр каких-то существующих показателей финансовой отчетности, и/или дополнение отчетности другими необходимыми показателями обязательны, если эти показатели могут содержать более уместную и полезную информацию для стейлхолдеров о воздействии COVID-19 на финансовое состояние и результаты дея-

тельности промышленной компании. Подобные изменения и дополнения должны касаться не только, даже не столько статей отдельных форм отчетности, сколько информации, подлежащей раскрытию в Примечаниях.

В связи с этим, отметим, что профессиональными бухгалтерскими и аудиторскими организациями, отдельными учеными, бухгалтерами и аудиторами разных стран предлагаются суждения различных форм и содержания, относительно определения расчетной величины конкретных статей или показателей финансовой отчетности, с учетом изменившихся условий экономической деятельности предприятий под влиянием COVID - 19. Так, например, специалисты компании EY, входящий в состав Ernst & Young Global Limited предлагают организациям применять суждения по: непрерывающейся деятельности; финансовым инструментам; оценке обесценивания нефинансовых аспектов; субсидиям государства; отложенным налогам; аренде; оцениванию справедливой стоимости; признанию выручки; запасам; событиям, произошедшим по окончании периода [9].

Следующим важным моментом является установление порядка внесения поправок и изменений в структуры и содержание соответствующих форм отчетности. В связи с этим возникает вопрос:

1) Допускает ли Совет МСФО произвести какие-либо исправления, изменения оценок и суждений в отчетности под прямыми заголовками, например, «убытки от обесценения активов от влияния COVID 19»? Если да, то тогда возникает и другой вопрос;

2) Эти поправки, изменения оценок и суждений должны быть отражены - непосредственно в самих формах отчетности - в отчете о финансовом положении, в отчете о прибылях или убытках, или же лишь в Примечаниях;

3) Если Совет МСФО не допускает произвести какие-либо поправки, изменения оценок и суждений в финансовой отчетности, на основании прямых заглавий, например, прямым текстом «убытки от обесценения активов от влияния COVID 19», то тогда, где и как должны быть отражены эти поправки и изменения? На эти и другие аналогичные вопросы пока нет полных и исчерпывающих ответов.

Выводы и предложения

1.Воздействие пандемии COVID - 19 для представления финансовых отчетов различно. Все мероприятия по предотвращению распространения вируса по всему миру, так или иначе, детерминируют с экономической деятельностью, что оказало значительное влияние на финансовую отчетность. Важно отметить, что из-за неопределенности экономического воздействия COVID-19 произойдут значительные изменения в допущениях и методах оценки, используемых для измерения справедливой стоимости активов и обязательств компаний к концу отчетного года. На данный момент оценивание, с использованием значительных ненаблюдаемых исходных данных, представляется намного сложнее, чем было ранее. При подготовке прогнозной информации по кредитным убыткам компании важно учитывать неблагоприятные прогнозы из-за воздействия COVID-19. Этого можно достичь, добавив параллельные внештатные сценарии к уже имеющимся или вносить изменения к ранее существующим.

2. В Концептуальных основах четко указывается, что признание актива допускается даже в случае, низкой возможности обеспечения экономической пользы с данного актива. При таком раскладе ситуации уместными данными по этому активу считается информация о масштабе получения этих выгод, прогнозируемом периоде их формирования и воздействиях, в том числе связанных с COVID-19, влияющих на вероятность их поступления в данную организацию. Подобную информацию, как правило, можно представить в Примечаниях. Такой подход к признанию объекта в качестве актива, мы считаем, является более приемлемым.

3. МСФО не разрешают компаниям напрямую корректировать данные своей отчетности на эффект COVID - 19, другими словами, отдельно выделить и показать результат влияния COVID - 19 на какую-то конкретную статью элементов отчетности.

Наряду с этим известно, что МСФО не содержит прямых и конкретных указаний о составе всех доходов и расходов, в которых можно было бы отразить как отрицательные, так и положительные факторы, возникшие в результате влияния новых сложившихся условий. Прямые финансовые последствия COVID - 19 целесообразно оценить по таким показателям отчетности, как: обесценение амортизируемых нефинансовых активов и финансовых активов; обесценивание запасов; обесценение амортизированных финансовых активов, - изменения в оценивании прогнозируемых кредитных убытках для кредитов и др. финансовых активов;

Непрямые финансовые результаты COVID - 19 можно оценить, исходя из поведения покупателей и поставщиков, инвесторов, кредиторов и других заимодавцев предприятия; негативных для заемщика последствий нарушения предусмотренных договором условий, например, отказ от выдачи новых кредитов, повышение ставки процента по кредиту и др.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бернстайн Л.А., 2016 Анализ финансовой отчётности: теория, практика и интерпретация; пер. с англ., М., Финансы и статистика, 622 стр.
2. Влияние Covid-19 на учет и финансовую отчетность. Обзор актуальных рекомендаций (https://unctad.org/system/files/officialdocument/ciiisard99_ru.pdf).
3. Davia, H., Coggins, P., Wideman, J. and others, 2012: p.10
4. Концептуальные основы составления и представления финансовой отчетности. https://fin-accounting.ru/ifrs/ifrs-framework
5. МСФО № 9 «Финансовые инструменты: признание и оценка» https://www.accaglobal.com/cis/ru/research-and-insights/vestnik-2016/ifrs90.html
6. МСФО (IAS) 36 «Обесценение активов» (https://www.minfin.ru/common/ UPLOAD/library/2014/02/main/ias36.pdf).
7. МСФО № 1 «Представление финансовой отчетности https://www.minfin.ru/common/upload/library/2017/01/main/MSFO_IAS_1.pd;
8. МСФО № 15 «Выручка по договорам с покупателями» https://www.accaglobal.com/cis/ru/research-and-insights/vestnik 2016/ifrs15.html
9. Особенности учета по МСФО в условиях пандемии коронавирусного заболевания, Ernst&Young Global Limited, 2020. https://www.ey.com/ru_ru/assurance/ey-ifrs-publications

Aliyə Toğrul İBRAHIMOVA

COVID-19 koronavirusunun maliyyə hesabatlarının məzmununa və strukturuna təsirinin qiymətləndirilməsi

Xülasə

COVID 19 koronavirusunun bütün dünyada yayılması bir çox şirkətlərin biznesinə təsir göstərib və pandemiyanın sənaye müəssisələrinin ödəmə qabiliyyətinə və maliyyə göstəricilərinə təsir dərəcəsini müəyyən etmək zərurəti yaranıb. Mühüm məsələlərdən biri də şirkət rəhbərliyinin onların maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatların şəffaflığı ilə bağlı hesabatlılıq və məsuliyyət dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, rəhbərlik tərəfindən maliyyə hesabatlarına əlavə göstəricilərin daxil edilməsi və ya onların korrektə edilməsi, onların maliyyə hesabatlarında əks etmə dərəcəsinin müəyyən edilməsi, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğunluğudur.

Tədqiqatın məqsədi pandemiyanın hesabat göstəricilərinin formalaşdırılması metodologiyasına və təcrübəsinə, məzmununa və strukturuna təsirini öyrənmək və onların təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaqdır. Tədqiqat prosesində: abstrakt-məntiqi, qruplaşdırma, hesablama-konstruktiv, müqayisəli və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi pandemiya zamanı maliyyə hesabatlarının elementlərinin tanınması, qiymətləndirilməsi məsələlərinin hərtərəfli tədqiqi, onların maya dəyəri ilə aparılmasının məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması, mümkün olmadıqda isə mülahizələrin tətbiqi ilə ifadə olunur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti pandemiya şəraitində mövcud mühasibat uçotu sistemlərinin maliyyə məlumatlarını necə formalaşdırdığı, onun etibarlı mühasibat uçotu və hesabatların təşkili zamanı istifadəçilər üçün faydalı olub-olmaması ilə bağlı mənzərənin aşkar edilməsindən ibarətdir.
Açar sözlər: koronavirus pandemiyasının təsiri, maliyyə hesabatları, qiymətləndirmə, tanınma.

Aliya Togrul IBRAGİMOVA

Assessment of the impact of coronavirus COVID -19 on the content and structure of financial statements

Abstract

The spread of the coronavirus COVID 19 around the world has affected the business of many companies and it became necessary to identify the degree of impact of the pandemic on the solvency and financial performance of industrial enterprises. One of the important issues is the assessment of the degree of accountability and responsibility of the company's management in relation to the transparency of information reflected in their financial statements, the introduction by management of additional indicators in financial statements, or their adjustment, the degree of compliance with International Financial Reporting Standards.
The purpose of the study is to study the impact of the pandemic on the methodology and practice of forming reporting indicators, its content and structure, and to develop proposals for their improvement. In the process of research, such methods were used as: abstract-logical, grouping, calculation-constructive, comparative, etc.
The scientific novelty of the study is expressed in a comprehensive study of the issues of recognition, evaluation of elements of financial statements in a pandemic, with the justification for the expediency of carrying them out at cost, and if it is impossible, to apply judgments specific to each article of the report. The practical significance of the study lies in revealing a picture of how, in a pandemic, the current accounting systems generate financial information, whether it is reliable and useful to users when organizing accounting and reporting.
Key words: impact of the coronavirus pandemic, financial reporting, valuation, recognition.

Daxil olub: 17.04.2022

Gülgün Elşən BƏNDİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universitetinin (UNEC)

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNƏ TƏSİRLƏRİ

XÜLASƏ

Yeni Koronavirus Xəstəliyi (COVID-19) ilk dəfə 13 yanvar 2020-ci ildə Uhan əyalətində tənəffüs simptomlarını (qızdırma, öskürək, nəfəs darlığı) inkişaf etdirən bir qrup xəstədə aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmiş virusdur. COVID-19 pandemiyası bütün dünyada insan həyatının itkisinə, ictimai səhiyyə, qida sistemləri və biznes üçün görünməmiş problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.
Epidemiyanın yaratdığı iqtisadi və sosial problemlər nəticəsində milyonlarla müəssisə ekzistensial təhlükə ilə üz-üzə qalmış, dünyanın 3,3 milyard qlobal işçi qüvvəsinin təxminən yarısı dolanışıq vasitələrini itirmək riski ilə üzləşmişdir. Bu dəyişikliklər biznes və təşkilatçılıq sahəsinə yeniliklər və qeyri-müəyyənliklər gətirmiş, insan resurslarının idarə edilməsi baxımından dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu araşdırmanın məqsədi COVID-19 pandemiyasının insan resurslarının idarə edilməsinə təsirini başa düşmək, insan resurslarının diqqət mərkəzində olan müəssisələrin işində mövcud yenilikləri və qeyri-müəyyənlikləri müəyyən etmək, bu sahədəki məlumatları təhlil etməkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, mövzu müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Açar sözləri: COVID-19, insan resurslarının idarə edilməsi, insan resursları təcrübələri, işçi qüvvəsi

UOT: 338
JEL: G30

Giriş

Çox qısa müddətdə yayılan və mənfi nəticələrə səbəb olan "Yeni Koronavirus Xəstəliyi" adlandırılan COVID-19 13 mart 2020-ci il tarixində Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən pandemiya və qlobal sağlamlıq təhlükəsi elan edilmişdir.

Pandemiya qlobal miqyasda sosial, fiziki, iqtisadi və siyasi sahələrdə bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuş, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) bu məqamda COVID-19 epidemiyasının zehni fəaliyyətə təsir edən böyük yenilik və qeyri-müəyyənlik yaratdığını qeyd etmişdir.

Fərdi, sosial və qlobal sferada bu qeyri-müəyyənliklərə və yeniliklərə paralel olaraq iş həyatında da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Delloite-nin 2020 - ci ildə Qlobal İnsan Resursları Trendləri Hesabatına görə, COVID-19 bütün dünyada şirkətləri insan və iqtisadi təsirlər arasında köklü şəkildə fərqli iş və idarəetmə üsullarını tətbiq etməyə məcbur etmişdir.

COVİD-19 pandemiyasının nəticəsi və onun biznes həyatına təsiri.

COVID-19 ilə iqtisadi fəaliyyətlərdəki daralmalar, iş və təhsil həyatında baş verən dəyişikliklər, epidemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər insanların maliyyə, sosial, psixoloji, psixi və şəxsi həyatlarına təsir etmişdir.

28 aprel 2021-ci il tarixində Azərbaycan nümayəndələrinin də iştirak etdiyi Harvard Business Review: Türkiyənin "İR-nın Yüksəlişi: Yeni Era, Yeni Prioritetlər" adlı vebinarında pandemiya ilə bağlı dəyişən və inkişaf edən insan resursları araşdırılmış və vebinarda üç əsas dəyişiklik qeyd edilmişdir: İş yerinin dəyişdirilməsi, iş yeri və işçi qüvvəsinin dəyişməsi.

Biznes dəyişikliyi kimi təsnif edilən bu dəyişiklik variantları həm də dünyadakı şirkətlərin COVID-19 ilə vəziyyətini ümumiləşdirir. COVID-19, məsafə qaydaları və qapanma ilə əlaqədar görülən tədbirlər bəzi sektorlara birbaşa, bəzilərinə isə dolayı yolla təsir etmişdir.

Yaşayış, xidmət, hava yolları və bəzi istehsal sektorlarında qapanmalar, fasilələr müşahidə edilərkən, çatdırılma xarakterli bəzi sektorlarda iş yükünün əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə edilmişdir.

Müəssisələr üçün iş yerləri evdən işləmə an-

layışı ilə yenidən formalaşdırılmış və yalnız informatika sektorunda gördüyümüz evdən işləmə üsulu qısa zamanda bir çox sektor üçün məqbul bir təcrübə halına gəlmişdir (Jorce A.R. 2019: s.42).

Bundan əlavə, müəssisələr pandemiya prosesində sağ qalmağın rəqəmsal dövrə uyğunlaşmaqla və həmin dövrün tələblərini yerinə yetirməklə mümkün olduğunu başa düşmüş, beləliklə də öz biznes strukturlarında, iş proseslərində və biznes qurmaq üsullarında əsaslı dəyişikliklər etməyə başlamışlar.

2020-ci ilin qalan hissəsi və sonrakı dövr üçün əmək bazarının faktiki nəticələri onların qərarlarından və qlobal pandemiyanın gələcək trayektoriyasından asılı olmuşdur. Üstəlik, yaxın gələcəkdə qəbul ediləcək qərarların iş həyatına qalıcı təsirləri ola bilər.

Koronavirus pandemiyasının insan resurslarının idarə edilməsinə başlıca təsirləri.

Covid-19 qlobal pandemiya olduğu üçün onun xüsusi kontekstlərdə iş təcrübələrinə, rifahına və İRİ - nə təsirini başa düşməliyik. Çox güman ki, bir çox dəyişikliklər ölkə kontekstində ümumidir, lakin institusional fərqləri nəzərə alaraq, yerli nüansların olacağını da diqqətə almalıyıq (Jorce A.R. 2019: s.59).

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə, öz işlərini uzaqdan yerinə yetirmək üçün işçilərə lazımi texnoloji proqram təminatı və aparat infrastrukturu təqdim edilməlidir. Təəssüf ki, prosesə hazır olmayan təşkilatlar bu ilkin mərhələdə problemlər yaşamışdılar.

Anlaşıldığı kimi, əksər təşkilati infrastrukturlar artan uzaqdan giriş tələblərinə cavab verə bilmədiyi üçün növbəti mərhələlərə belə keçə bilməmişdir. Bundan əlavə, təşkilatların bir neçəsi müvafiq kibertəhlükəsizlik infrastrukturuna malikdir, buna görə də, kibertəhlükəsizliklərini təmin edə bilməyəcəkləri qorxusu ilə uzaqdan işləyə bilməyiblər.

Həqiqətən, çoxsaylı üstünlüklərinə baxmayaraq, uzaqdan iş alətləri kibercinayətkarların və internet spamerlərinin istifadə edə biləcəyi təhlükəsizlik zəifliklərinə malikdir.

Lazımi məlumat və təhlükəsizlik infrastrukturunu təmin etməklə növbəti mərhələyə keçə bilən təşkilatlar bu dəfə işçilərinin məhsuldarlığını və rifahını təmin etmək üçün uzaqdan işləməyi tələb edən tətbiqlərə ehtiyacla üzləşmişdirlər (Jorce A.R. 2019: p.33).

Qısacası, uzaqdan işləməyi uğurlu etmək üçün bir çox təşkilat həm işçiləri, həm də menecerləri uzaqdan işləmək üzrə öyrətməyə üstünlük vermişdir. Bundan əlavə, Covid-19 ilə iş anlayışının dəyişməsi bir çox işi yenidən müəyyənləşdirməyi zəruri etmişdir.

Bununla belə, bu prosesdə komanda performansını qorumaq, maraqlı tərəflər və müştərilər qarşısında öhdəlikləri yerinə yetirmək uzaqdan işləyən komanda meneceri üçün ən vacib stress mənbələrindən biri olmuşdur. Bu performansın idarə edilməsi üçün yeni alətlər və metodlara ehtiyac vardır (Mandros L.M. 2019: p.119-120).

Digər tərəfdən, sosial izolyasiya ilə işçilərin fiziki sağlamlığının müəyyən dərəcədə qorunduğu düşünülsə də, bu prosesdə diqqəti çəkən başqa bir məsələ də işçilərin psixososial sağlamlıqları baxımından davamlılığının gücləndirilməsi ehtiyacının artması olmuşdur. Çünki pandemiya zamanı karantinə alınan insanlarla aparılan araşdırmalarda təcrid və ya karantində qalma nəticəsində depressiya, stress, əsəbilik, yuxusuzluq, qəzəb və emosional yorğunluq, travma sonrası stress pozğunluğu əlamətləri aşkar edilmişdir.

Uzaqdan işləməyin mənfi təsirlərinə dair tələblərə məhəl qoymamağın bu cür simptomların səviyyəsini daha da gücləndirdiyi də irəli sürülür. Həqiqətən də, bu prosesdə psixososial sağlamlıq tələbləri arxa plana keçir (Mandros L.M. 2019: p.23-124).

Ölkəmizdə menecerlər və insanların idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyan digər şəxslər arasında sorğu və müsahibələr vasitəsilə davam edən araşdırmamız bəzi mühüm nəticələri vurğulamağa kömək edir. Qeyd edək ki, araşdırmamız sosial şəbəkədə (instagramda) aparılan şəxsi anket sorğusunun nəticələridir.

Sorğu nəticələri:

Birincisi, sənayelərin əksəriyyəti Covid-19-dan mənfi təsirlənsə də, müəyyən sənaye və sektorlara müsbət təsir göstərmişdir. Məsələn, ölkəmizdə bəzi mənfi təsir hesabatları arasında səhiyyə və sosial yardım, dövlət idarəçiliyi, maliyyə, sığorta və mədənçıxarma sahələrindən bir çox respondentə müsbət təsir göstərdiyi məlumdur (Mark A.A. 2019: p.86).

Gözlənildiyi kimi, respondentlərimizin əksəriyyəti indiyədək uzaqdan işləməyə keçməsinə baxmayaraq əksəriyyəti vəzifələri ixtisar etmə-

yib və dövlət subsidiyalarından istifadə etmədən işçi heyətini saxlamaq üçün çalışıblar. Bəzi sektorlarda bəzi əlavə işə götürülmələr aparılmış, əksər sektorlarda isə işə qəbulun dondurulması tətbiq edilmişdir.

İkincisi, bir çox şərhçilər gələcəkdə uzaqdan işləmənin artacağını proqnozlaşdırsalar da, indiyə qədər aparılan araşdırmalardan bu, heç də aydın deyil. Gözlədiyimiz kimi, təşkilatlar demək olar ki, gündəlik olaraq uzaqdan işləmənin effektivliyini nəzərdən keçirirlər, lakin bir çoxları hələ uzunmüddətli uzaqdan işləmək üçün heç bir öhdəlik götürmürlər.

Görünən odur ki, təşkilatlar hələ də uzaqdan işin performansa və məhsuldarlığa necə təsir etdiyini bilmirlər, çoxlarının ondan ilk dəfə istifadə etdiyini nəzərə alsaq, bu, elə də təəccüblü deyil.

Uzaqdan işləmək üçün yeni sistemlərin, siyasətlərin və prosedurların tətbiqi tələbi də var ki, bu da Azərbaycan kontekstində lazımi araşdırma olmadan tətbiq edilə bilməz. Şübhəsiz ki, təşkilatlar uzaqdan işin pandemiyadan kənarda davam edib-etməyəcəyi ilə bağlı hələ dəqiq bir qərar vermədən məsələni müzakirə edirlər (Mark A.A. 2019: p.80).

Üçüncüsü, respondentlər dəyişən iş təcrübələri ilə məşğul olmaq üçün işləyərkən insanların idarəolunması ilə bağlı bir sıra əsas məsələləri vurğulayırlar. Ümumilikdə, ümumi anlayış ondan ibarətdir ki, insanların idarə edilməsi dəyişmiş vəziyyətin nəticəsi olaraq daha çevik və daha həssas olmaq məcburiyyətindədir.

Xüsusilə, respondentlər Azərbaycan kontekstində tələb olunan uyğunluq (məsələn, dəyişən hüquqi şəraitə uyğunluğun vacibliyi) ilə daxili siyasət və prosedurlara uyğunluq arasında fərq qoymağın zəruriliyini qeyd etmişlər (Mark A.A. 2019: p.100).

Daha konkret desək, respondentlər qeyd edirlər ki, biznesin davamlılığı ilə bağlı bir çox mərkəzi məsələlər iş təcrübələri və insanların idarə edilməsi ilə əlaqəli olduğundan, onlar özlərini daha çox dəyərli hiss edirlər.

Respondentlər tərəfindən vurğulanan məsələlərə işçilərin evdə işləmə texnologiyasına malik olmasını təmin etmək, o cümlədən effektiv ünsiyyət, nəzarət, məhsuldarlıq və performansın idarə edilməsi, işçilərin işə cəlb edilməsi və dəstəyi, işçilərin mükafatlarının yenidən uyğunlaşdırılması və siyasətlərin yenidən dizayn edilməsi kimi daha mürəkkəb məsələlər daxildir.

Azərbaycan kontekstində çevik və effektiv uyğunlaşmalar etməyə çalışdıqları üçün İR mütəxəssislərinin rolu və onların təcrübəsi bir çox təşkilatlarda əhəmiyyətini artırmışdır.

Dördüncüsü, araşdırmamızdan da aydın olur ki, işçilərin rifahı və təhlükəsizliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uzaqdan işə keçid hər kəsə uyğun gəlmir və hətta tam qapanmanın heç vaxt həyata keçirilmədiyi Azərbaycanda da psixoloji rifah və təhlükəsizlik problemidir. Burada iştirak edən elementlərin çox olduğu açıqdır (Mark A.A. 2019: p.187).

Fərdlər nəinki uzaqdan işləmə tələblərinə fərqli cavab verəcək, həm də ev konteksti, məsələn, məkan tənzimləmələri və ailə tələbləri ilə bağlı rifah və təhlükəsizliyə təsir etməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İşçilərin rifahının bu aspektləri təşkilatlarda müxtəlif və yeni İR ekspertizası sahələrinə ehtiyac yaradır (Martin H.M. 2019: p.300).

Beşincisi, respondentlər işin davamlılığında faydalı olduğunu qəbul etdikləri bəzi işçilərin davranışlarını və hərəkətlərini vurğuladılar. Məsələn, işçilərin dəyişiklik etməkdə bir-biri ilə və insan resursları mütəxəssisləri və departamentləri ilə əməkdaşlıq etmək, çevik olmaq və uyğunlaşmaq həvəsi, təhlükəsizlik tədbirlərində zəruri dəyişikliklərə riayət etmək, tez öyrənmək və bacarıqlarını artırmaq istəyi və.s.

Bu cür müsbət davranışlar bəzi təşkilatlara sürətli dəyişiklikləri effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir. Faydasız davranışlar baxımından respondentlər qeyd etmişlər ki, menecerlər distant işi qəbul etməkdə problem yaşayırlar, çünki onlar bunun performansa mənfi təsir göstərdiyini və mikro idarəetməyə gətirib çıxardığını düşünürlər.

İnsan resurslarının idarə edilməsində etibar məsələsi açıq şəkildə vacibdir, çünki ofisdəki işçilərinə inamı olmayan menecerlər, işçiləri uzaqdan işləyərkən birdən-birə inkişaf etməyəcəklər.

İndiyə qədər apardığımız araşdırmaların nəticələrinə və toplamaqda olduğumuz məlumatlara görə İR mütəxəssisləri və Azərbaycanda insanların idarə edilməsi ilə bağlı məsuliyyət daşıyan başqaları demək olar ki, hər gün zəhmət çəkib bərpa işləri etməli olurlar. Onların

daha çevik olması tələbinin bir hissəsi olaraq, yeni bacarıqlar öyrənməli, yeni təcrübə inkişaf etdirməli və bəzi köhnə təcrübələri unutmalıdırlar. Bu halda İR mütəxəssisləri, habelə işçiləri uzaqdan işləmək barədə necə dəstəkləməli olduqlarını da çox tez öyrənməlidirlər.

Xüsusilə, bu performans, dəyişən fayda ssenariləri və psixoloji rifah məsələlərinə aiddir. Bundan əlavə, onlar uzaqdan işçi heyəti və mikro-idarəetmə ilə bağlı idarəetmə etibarı məsələləri ilə məşğul olurlar.

Respondentlərimiz dəstək təklif etməkdə və İR mütəxəssisləri kimi dəstək rolunun digər aspektlərində daha çox “texnoloji fərasət” göstərməli olduqlarını bildirirlər. Onlar həmçinin performansın idarə edilməsi ilə bağlı yeni siyasətlər, ən əsası isə təcrübələr hazırlamalıdırlar.

Biz araşdırmamız boyunca və 4 ayrı ölkənin (Çin, Türkiyə, Rusiya, ABŞ) xəbər portallarından pandemiya zamanı insan resursları haqqında məlumat topladıqca, eləcə də Azərbaycan veb resurslarından məlumat toplamağa davam etdikcə, Covid-in iş təcrübələri və İR sistemlərinə təsiri və nəticələri haqqında getdikcə ətraflı və qaçılmaz şəkildə daha çox təcrübə əldə etməyə başlayacağıq. Qeyd edək ki, əldə edilən bütün məlumatlar bu sahədə irəliləməyə kömək edəcəkdir (Martin H.M. 2019: p.38).

Koronavirus pandemiyası zamanı işə qəbul prosesi

COVID-19 pandemiyasının ölkələr və cəmiyyətlər üçün yaratdığı yeni reallıq, xüsusən də geyim sektorunda ciddi məhdudiyyətlərin qoyulması səbəbindən işçilərə müəyyən təsir göstərmişdir.

Bundan əlavə, iqtisadi fəaliyyətdə görünməmiş azalma bütün işçilərə təsir etmiş, , onların sağlamlığına və psixososial rifahına təhlükə yaratmışdır. Buna baxmayaraq, ölkələr və biznes işçiləri milli və beynəlxalq səviyyədə, geyim sektoru üzrə işə götürmə prosesinə davam edirlər.

Bu halda bəzi işə qəbul təcrübələri COVID-19-un qarşısının alınması tədbirlərinə riayət etmək üçün sürətlə uyğunlaşır. Buraya onlayn rejimlərə keçid, milli miqyasda işə cəlb etmək (məsələn, təyinat ölkəsində əmək bazarında olan işsiz miqrant işçilər və ya milli işçilər) və səyahət məhdudiyyətləri aradan qaldırıldıqdan sonra təhlükəsiz və ədalətli işə qəbul təcrübələrinə hazırlıq daxildir. Sosial dialoq görüləcək tədbirləri müzakirə etmək və razılaşdırmaq üçün çox vacibdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz Las Vegas geyim mağazasının pandemiya dövründə iş rejimini araşdırdıq və mağazanın insan resurslarının rəhbər köməkçisi Hüseynova D. xanımla işə qəbulla bağlı sorğu apardıq. Əldə etdiyimiz nəticələr aşağıda qeyd ediləcəkdir. Nəticələrə keçməzdən əvvəl gəlin, Las Vegas mağazasının pandemiya dövründəki iş sisteminə nəzər salaq.

Danışıq zamanı əldə etdiyimiz nəticələrə görə qeyd edə bilərik ki, mağazanın şəhərdə Memar Əcəmi, Nərimanov və Həzi Aslanov filialları mövcuddur. Pandemiyanın daha yoluxucu dövründə bu şöbələr demək olar ki, fəaliyyətini dayandırmışdır. Bu zaman alıcılar (xüsusilə, xanımlar) mağazanın Instagram səhifəsindən geyimlərin şəkillərinə baxaraq mağazaya yaxınlaşa və ölçünü qeyd edərək mağazaya girmədən alış edə bilirdilər. Belə ki, bu halda mağazanın çölündə müştərilərə xidmət göstərən xanım köməkçi çalışırdı. Təbii ki, bu hal işçilər üçün olduqca çətindir.

Müəyyən yumuşalmalardan sonra mağaza açıq fəaliyyət göstərsə də geyimlərin yoxlanmasına icazə verilmirdi. Bu hal isə müştərilərin narazılığına səbəb olmuşdur.

Hüseynova D. xanımla apardığımız sorğu əslində söhbət formasında olmuşdur. Danışıq zamanı xüsusi qeydlərlə sonda ümumiləşdirmələr aparılaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir. Sorğuya əsasən qeyd etməliyik ki, işə qəbul prosesi əvvəlkinə nisbətən azalmışdır.

Mükafatlandırma

Tanınma işçilərin əməyinin qiymətləndirildiyini göstərir. Pandemiya zamanı həm komanda, həm də fərdi performansı tanımaq xüsusilə vacibdir. Məsələn, tanınma şirkət kommunikasiyalarında elan, nəzarətçi və ya şirkət rəhbərinin qeydi şəklində ola bilər.

Mükafatlar üçün müxtəlif pul və qeyri-pul mükafatlarını nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Məsələn, maaş artımı və ya bonuslar mümkün olmasa belə, şirkət əlavə ödənişli məzuniyyət, hədiyyə kartları və digər kiçik pul mükafatları təklif edə bilər. Bundan əlavə, işçilərə həmkarlarını tanımaq üçün bir yol təqdim etməyi düşünmək də ayrıca olaraq müsbət bir

addımdır (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019: s.128).

Məşq etmək və inkişaf etdirmək

İşçilərə sadiqliyi və bağlılığı təşviq etmək üçün təlim və inkişaf imkanları təmin etmək lazımdır. İrəliyə doğru getmək üçün çoxlu imkanlar olmasa belə, şirkət hələ də işçilərə gələcəkdə onlara xidmət edəcək bacarıq və bilikləri inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Təlim ehtiyaclarını və karyera inkişafı maraqlarını müəyyən etmək üçün işçiləri müntəzəm olaraq cəlb etmək lazımdır.

Nəticə

Nəticə etibarı ilə, COVID-19 Pandemiyası ilə iqtisadi, sosial və fiziki sahələrdəki fərqliliklər insan resursları təcrübələrində bir sıra dəyişiklikləri də bərabərində gətirmişdir.

Bu dəyişikliklərin bəziləri seçkilərə əsaslansa da, bəziləri pandemiyanın gətirdiyi çətinliklərə məcbur təyin olunmuşdur. Ədəbiyyat araşdırmaları, insan resursları təcrübələri və funksionallıq baxımından işçilərin fiziki və psixoloji sağlamlığını vurğulayan bir perspektiv təqdim etmişdir. Əvvəllər danışılan, lakin o qədər də geniş şəkildə ifadə olunmayan "işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi" anlayışları insan resurslarının rolunu işıqlandıran anlayışlar kimi meydana çıxır.

İşçilərin motivasiyası o zaman baş verir ki, mənəviyyat yüksək olur və insanlar öz işlərindən həzz alırlar. İstər mağazada, istərsə də ofisdə işləmələrindən asılı olmayaraq, həvəsləndirilmiş işçi qüvvəsi məhsuldar və gəlirli biznesin mərkəzində dayanır. Həvəsləndirilmiş işçilər işləri görür və nəticə əldə edirlər.

Koç Holdinq təcrübələrindən istifadə etmək insan resurslarının pandemiya ilə mübarizədən müsbət şəkildə çıxmasına yardımçı ola bilər.

Mövzuyla bağlı aşağıdakı təkliflər verilə bilər: 1.Maskalardan istifadənin vacibliyini vurğulamaq; 2.Müəssisələrin girişində temperaturun ölçülməsi; 3.Uzaqdan iş anlayışının insan resursları tərəfindən təmin edilməsi; 4.İnsan resurslarının işçilərin motivasiyasını artırmaq üçün tədbirlər görməsi.

Təkliflərin nəzərə alınması ilə bu sahədə müəyyən irəliləyişlərin əldə edilməsi mümkün hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2019), İnsan resurslarının idarə edilməsi, Bakı, Şərq və Qərq, 312 səh.

2. Jorce A.R. (2019), Contractions in economic activity with COVID-19, TTT publications, London, 367 p.

3. Mandros L.M. (2019), Human Resources Management (HRM), workforce, talent, planning, performance, policies and practices, and organizational goals of the business. East and Wecken, London, 333 p.

4. Mark A.A. (2019), Problems in HR. Lost press, Vietnam, 554 p.

5. Martin H.M. (2019), Problems of economic management in HR. Photost, London, 356 p.

6. Serdar E.A. (2019), Information technologies and communication in the HR system, Lond press, London, 257 p.

7. Kerr O.J. (2019), Impact of the COVID-19 Pandemic on work and workforce. TT press, Vieana, 451 p.

Гульгюн Эльшан БАНДИЕВА

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА НА УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

РЕЗЮМЕ

Новое коронавирусное заболевание (COVID-19) было впервые выявлено 13 января 2020 года у группы пациентов в провинции Ухань, у которых развились респираторные симптомы (лихорадка, кашель, одышка). Пандемия COVID-19 унесла жизни людей во всем мире; вызвало беспрецедентные проблемы для общественного здравоохранения, продовольственных систем и бизнеса.

Из-за экономических и социальных проблем, вызванных эпидемией, миллионы предприятий столкнулись с угрозой существованию, и около половины из 3,3 миллиарда глобальной рабочей силы рискуют потерять средства к существованию. Эти изменения привнесли инновации и неопределенность в бизнес и организацию и привели к новым изменениям в управлении человеческими ресурсами. Целью данного исследования является понимание влияния пандемии COVID-19 на управление человеческими ресурсами, выявление существующих инноваций и неопределенностей в работе предприятий, ориентированных на человеческие ресурсы, и анализ данных в этой области. Принимая все это во внимание, следует отметить, что тема очень актуальна для современной эпохи.

Ключевые слова: COVID-19, управление человеческими ресурсами, кадровая практика, рабочая сила.

Gulgun Elshan BANDIYEVA

EFFECTS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIA ON HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

SUMMARY

New Coronavirus Disease (COVID-19) was first identified on January 13, 2020, in a group of patients in Wuhan Province who developed respiratory symptoms (fever, cough, shortness of breath). The COVID-19 pandemic has claimed lives around the world; has caused unprecedented problems for public health, food systems and business.

Due to the economic and social problems caused by the epidemic, millions of enterprises are facing an existential threat, and about half of the world's 3.3 billion global workforce is at risk of losing their livelihoods. These changes have brought innovations and uncertainties to business and organization and have led to new changes in human resource management. The purpose of this study is to understand the impact of the COVID-19 pandemic on human resource management, to identify existing innovations and uncertainties in the work of enterprises focused on human resources, and to analyze data in this area. Taking all this into account, it should be noted that the topic is very relevant for the modern era.

Keywords: COVID-19, human resource management, human resource practices, workforce

Daxil olub: 18.04.2022

Zakir İlyas oğlu MİRZƏYEV, i.e.n., dos.
Günay Azər qızı ƏHMƏDOVA, UNEC magistrant

AZƏRBAYCANDA KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ XİDMƏT SEKTORUNDA YARATDIĞI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ
İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə işçilərin sayına görə iqtisadiyyatın 60% -dən çoxunu . . Tədqiqatın məqsədi pandemiyanın xidmət sektoruna təsirini qiymətləndirmək, xarici mühitin qeyri-sabit iqtisadi şəraitində fəaliyyət göstərən təşkilatların vəziyyətini təhlil etmək, habelə inkişafın müxtəlif mərhələlərində sistem-dinamik texnologiyaların istifadəsinə əsaslanaraq antiböhran idarəetmə metodlarının işlənib hazırlanmasıdır.
Açar sözlər: pandemiya, iqtisadiyyat, sahibkarlıq, antiböhran

UOT: 338
JEL: G20

Giriş

COVID-2019 insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə ciddi şəkildə təsir etdi, dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarını sözün əsl mənasında "iflic etdi". Xidmət sənayesinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş oldu. .

Xidmət sənayesi iqtisadiyyatın bütün növ ticarət və qeyri-kommersiya xidmətlərini əhatə edən bir hissəsidir. Müəssisələr, təşkilatlar, eləcə də fərdi sahibkarlar müxtəlif növ xidmətlərin istehsalını həyata keçirirlər. Xidmət sektoruna kommunal xidmətlər, rabitə, bank işi, topdan və pərakəndə ticarət, nəqliyyat, iaşə, habelə hüquqi, tibbi, təhsil xidmətləri və s. daxildir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə işçilərin sayına görə iqtisadiyyatın 60% -dən çoxunu təşkil edən xidmət sektorudur.

Xidmət sektoru hər hansı bir dövlətin iqtisadi inkişafının vacib seqmentlərindən biridir. Virusla mübarizə üçün göstərilən qlobal səylərə baxmayaraq, o, kütləvi şəkildə yayılmağa davam etdi ki, bu da tibbi böhrandan iş böhranına qədər anlayışını genişləndirdi.

Milli iqtisadiyyatın formalaşmasında xidmət sektorunun yeri və rolu.

BMT-nin millətlərarası statistika sistemində iqtisadiyyat üç böyük sektora ayrılır. Birinci sektora - balıqçılıq, kənd və meşə təsərrüfatı; ikinciyə - sənaye sahələri, energetika, tikinti, emaledici sənaye; üçüncü sektora isə xidmət sahələri – elm, təhsil, ictimai iaşə, ticarət, nəqliyyat və rabitə, səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət, maliyyə-kredit sistemlərinin xidmətləri, bədən tərbiyəsi və idman, dövlət və ictimai təşkilatların xidmətləri aid edilir.

Birinci və ikinci sektor maddi istehsal sahələrini, üçüncü sektor isə həm istehsal həm də qeyri-istehsal xidmətlərini əhatə edir.

Birinci sektora təbii ehtiyatların hasilatı və ya xammal istehsalı ilə məşğul olan bütün sənaye sahələri daxildir.

Daha inkişaf etmiş ölkələrdə səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və ilkin sənaye sahələrində tələb olunan işçilərin sayını azaltmaq üçün müasir texnologiyadan istifadə edilə bilər. Dövlət inkişaf etdikcə bu sahədə işləyənlərin sayı azalmağa meyllidir

və nəticədə, əksər müasir iqtisadiyyatlarda ümumi məşğulluğun cəmi 10%-ni təşkil edir.

İkinci dərəcəli sektora məhsul istehsalı ilə bağlı bütün sənaye sahələri daxildir. Bu sektor çox vaxt ağır və yüngül sənayeyə bölünür. Buraya kimya istehsalı; təyyarə, avtomobil və maşınqayırma; metallurgiya; tikinti; mədənçıxarma və emal sənayesi, qida, içki, kosmetika, geyim, məişət elektronikası və s. daxildir. İstənilən halda istər yüngül, istərsə də ağır sənaye çıxarılan xammalı qəbul edir və o dərəcədə emal edir ki, məhsullar başqa şirkətlər tərəfindən sonrakı istehsal üçün və ya istehlakçılar tərəfindən hazır məhsul kimi istifadə oluna bilsin. Bu sənayelər tez -tez ağır maşın tələb edir, çox enerji istehlak edir və malların istehsalında və ya tikintidə çoxlu tullantılar yaradır. Onlar adətən keçid ölkələrində ən güclülərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə işçi qüvvəsinin təxminən 20%-ni işlədir. ÜDM baxımından bu, təxminən 30% təşkil edir.

Üçüncü sektora digər bizneslərə və ya son istifadəçilərə xidmət göstərən bütün sənaye sahələri daxildir: pərakəndə, təhsil, səhiyyə, banklar kimi maliyyə, konsaltinq, əyləncə, əlaqə, nəqliyyat və daha çox. Buna xidmət sənayesi deyilir. Əvvəlki iki sektordan fərqli olaraq, əmtəə istehsalına deyil, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirir (Валеева Е.О., Васина Е.В.,2020: s.201).

Şəkil 1

Xidmət sektorunun əlavə dəyəri ÜDM-ə nisbətdə (1990 – 2020-ci illərdə)

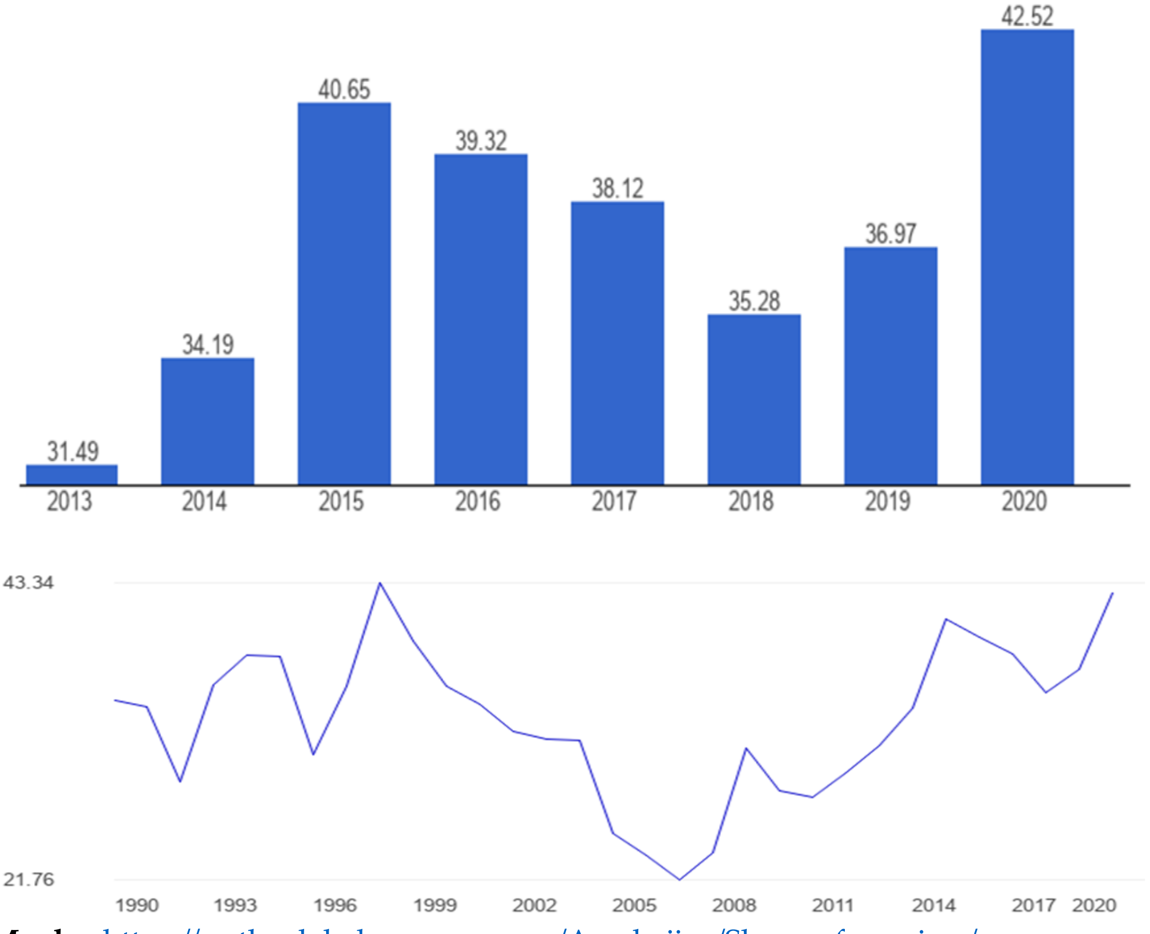

Mənbə: https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Share_of_services/

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə daha çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri müasir avadanlıqla təchiz edilir və avtomatlaşdırılır. Nəticədə, daha çox sənaye diqqətini

xidmət sahəsinə yönəldir. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrdə işçi qüvvəsinin təxminən 70%-ni işlədir.

Hal-hazırda iqtisadçılar getdikcə üçüncü sektorun çox böyüdüyü təqdirdə , dördüncü sektorun ayrılması haqqında danışırlar. Biliklərin əhatə dairəsini daxil etmək təklif olunur: təhsil, tədqiqat və inkişaf, informasiya texnologiyaları, konsaltinq və s.

Üçüncü sektor -maddi və qeyri -maddi xidmətləri əhatə edir. Maddi və qeyri -maddi xidmətlərin yaradılmasının texnoloji eyniliyi, idarə etmə birliyi və bütün xidmət əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəlir.

Bu dövr ərzində Azərbaycan üzrə orta göstərici 2007-ci ildə minimum 21,76 faiz, 1998-ci ildə isə maksimum 43,34 faiz olmaqla 33,37 faiz təşkil edib.

Xidmət sektoru ölkənin əsas rifah və inkişaf göstəricisidir. Sosial həyatla xidmət sektorunun arasındakı əlaqə ölkələrin rifah səviyyəsi reytinqini müəyyənləşdirməyə təsir göstərir. . İşlək əhalinin 60-75 faizi xidmət sektorunda çalışır. İstehsal sahələrinə nisbətən bu sektorda insan üçün daha çox iş yerləri yaradılır. İnsan amili bu sahədə daha çox ön plandadır.

ABŞ-da isə 60%-dən çoxdur. İqtisadçı-ekspertlərin düşüncələrinə görə, ABŞ xidmət sahəsi inkişaf etməsəydi, Çin ÜDM istehsalına görə ən böyük ölkə adını alacaqdı. Çin ABŞ-dan xidmət sektorundakı göstəriciləri ilə geri qaldığına görə dünyanın ən iri iqtisadiyyatı olan ölkə adını qazana bilmir. Qərbi Avropa və ABŞ ölkələrində xidmət bazarının sürətli inkişafı 60-cı illərdə, Yaponiyada 70-ci illərdə başlamışdı. Lakin Yaponiya 80-ci illərdə "İqtisadiyyatın servisləşdirilməsi"nin göstəriciləri üzrə ABŞ və İngiltərəni keçmiş, ÜDM-in strukturuna, həmçinin iş qüvvəsi təminatına görə dünyada ABŞ, İngiltərə və Fransadan sonra dördüncü yeri qazanmışdır.

Ölkənin iqtisadiyyatındakı xidmət sahəsinin rolunu ətraflı surətdə dərk etmək üçün onu aşağıdakı bölmələrə ayırmaq olar:

1. İqtisadi fəaliyyətin həyata keçməsi ilə bağlı olan xidmətlər (ticarət, ictimai iaşə, məişət xidməti, nəqliyyat, rabitə, maliyyə və kredit, bank işi və s.);
2. İnsan amilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan xidmətlər (təhsil, səhiyyə, incəsənət, bədən tərbiyəsi, idman, turizm, sosial təminat və s.);
3. Dövlətin inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar xidmətlər (dövlətin idarəetmə strukturu, ictimai və kooperativ təşkilatlar);
4. İşgüzar xidmətlər (konsaltinq, idarəetmə, texnoloji, injinirinq, marketinq, dizayn, layihələşdirmə, avadanlıqların icarəsi, işgüzar sənədlərin işlənməsi və saxlanması, ticarət müəssisələrinin inventarlaşdırılması və s.).

Xidmət sektorunun inkişaf dinamikasının təhlili və nəzəri yanaşma.

COVID-19 epidemiyası Azərbaycanda xidmət sənayesinə qeyri-adi dərəcədə zərərli təsir göstərmişdir, çünki özünü təcrid etmək ictimai səhiyyə və fövqəladə hallara onların təchizatçıları üçün əməliyyat problemləri yaratmışdır. Eyni zamanda, müəssisələrin bağlanmasının qlobal xarakteri fonunda istehlakçı tələbi görünməmiş dərəcədə azaldı.

Ən təhlükəli vəziyyət xidmət işçiləri (otel sənayesi, pərakəndə satış) və bütün ofis işçiləri üçün yarandı. İşgüzar aktivliyin azaldılması, təşkilatın gəlirlərinin azalması, yəni maliyyədən qənaət məsələsi yaranır. Bununla belə, bir çox işəgötürən ölü xərclər deyilənlərə gedir və bu anda həddindən artıq işçi tutmağa hazırdır. Yeni işə qəbul, təlim, işçilərin uyğunlaşma xərcləri bu gün çox yüksəkdir və mövcud kadrları daha yaxşı zamana qədər saxlamaq daha sərfəli-

dir. Bununla birlikdə, əvəzlənməsi asan olan işçilər işdən azad edilir.

Azərbaycanda Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi 374 sahibkar və hüquqi şəxsi əhatə edən sosioloji sorğu keçirib. Sahibkarlara e-mail vasitəsilə e-anket göndərilib və Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının onların biznesinə təsirini qiymətləndirmələri təklif olunub.

Ticarət sahəsində çalışan sahibkarların onlayn alış-verişə keçməsi bu sahənin nisbətən daha az ziyan görənlər arasında olduğunu göstərir. . Bu sahəyə məişət avadanlıqları, paltar, nəqliyyat vasitələri, elektron və telekommunikasiya avadanlıqları satışı daxildir. .

Şəkil 2

Azərbaycanda COVİD-19-un sahibkarlara ilkin təsiri

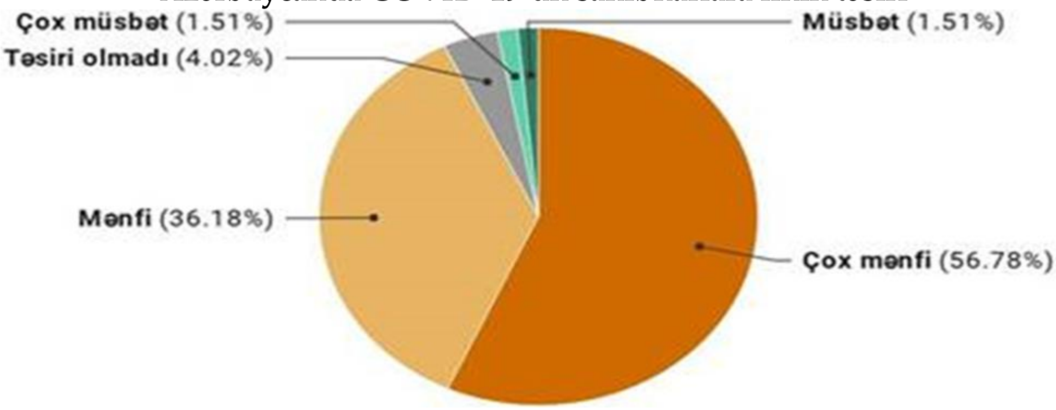

Mənbə: Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi (https://stm.az/az/news/328/kovid-19-un-azerbaycanda-kicik-ve-orta-biznese-kob-ilkin-tesiri-birinci-fazada-tedqiqatin-neticeleri)

“Ernst & Young (EY)” şirkəti tərəfindən 46 ölkədə iqtisadiyyatın 14 sektoru üzrə 2900-dən artıq müəssisə rəhbəri (sahibkar) arasında keçirilən rəy sorğusu nəticələrinə görə turizm və aviasiya, restoran-kafe xidmətləri sahəsi sahibkar rəyində pandemiyadan ən çox təsirlənən, ərzaq və maliyyə-sığorta xidmətləri sektoru isə ən az təsirlənən sahə kimi müəyyən olunub.

Mövcud vəziyyətdə gəliri artacaq və inkişaf edəcək sahə ancaq informasiya və rabitə xidmətləri olacaq, çünki məhdudlaşdırıcı tədbirlər səbəbindən rabitə və internet xidmətlərinə tələb yüksək dərəcədə artacaq.

Nəticələr göstərir ki, COVID-19 karantini ən çox turizmə (26%), restoran sektoruna (22%) və təhsil sektoruna (14%) mənfi təsir etdi. Beləliklə, özünü təcrid etmədən ən çox təsirlənən sahələrin siyahısı bunlardır:

- Beynəlxalq Ticarət;
- Nəqliyyat (hava, avtomobil);
- Turizm, otel və restoranlar;
- Oflayn xidmətlər və əyləncə (bərbərlik, fitness, idman, teatr, kino və s.).
- Təhsil və tədris mərkəzləri.

Ancaq hadisələrin bugünkü inkişafında özü üçün müsbət cəhətlər tapa bilənlər də var:

- Yerli e-ticarət, xüsusilə ərzaq məhsulları və hazır yeməklər;
- Onlayn əyləncə;
- Dərman istehsalı və satışı;
- Tibb, ilk növbədə məsafəli tibb (hələ ölkədə inkişaf mərhələsindədir);

Maliyyə sənayesinin əhəmiyyətli bir hissəsi də hadisələrin bugünkü inkişafında özü üçün müsbət cəhətlər tapa bilər.

Şəkil 3

Respondentlərin cavablarında göstərilən digər sektorlar üçün faizlər.

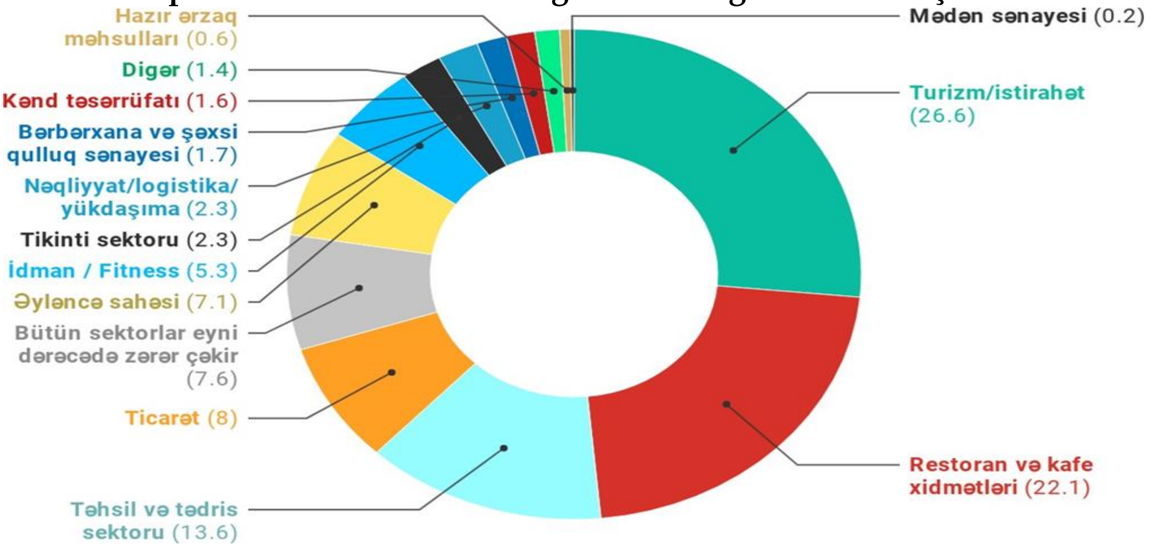

Mənbə:https://stm.az/az/news/328/kovid-19-un-azerbaycanda-kicik-ve-orta-biznese-kob-ilkin-tesiri-birinci-fazada-tedqiqatin-neticeleri, 01.01.2022

Tədqiqatın əsas nəticələri

1. Pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına və məşğulluğa mənfi təsirinin azaldılması da daxil olmaqla davamlı inkişafa nail olmaq üçün kompleks Fəaliyyət Planının qəbul edilməsi və uğurla həyata keçirilməsi. Görülən tədbirlər nəticəsində 7 ayda iqtisadiyyat cəmi 2,8 faiz kiçildi.

2. COVID-19-un ölkə iqtisadiyyatına təsirinə baxmayaraq, ötən illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və yaradılmış potensial hesabına iqtisadi artım tempi (0,2%) artıb;

3. Dəstək proqramı (1,47 milyard ABŞ dolları – ÜDM-in 3,1%-i səviyyəsində təxmin edilir) təkcə antiböhran tədbiri deyil, həm də iqtisadi genişlənmə, kredit ekspansiyası və məcmu tələbin stimullaşdırılması proqramıdır. Hökumət tərəfindən qəbul edilən bu hərtərəfli dəstək paketi davamlı inkişaf məqsədlərinə, o cümlədən pandemiyadan sonrakı dövrdə sosial tarazlığın və iqtisadi inkişafın qorunmasına xidmət edir;

4. İqtisadiyyatın təsirlənmiş sahələrində 300 000 fərdi sahibkara birbaşa maliyyə dəstəyi (47 milyon ABŞ dolları);

5. Bu sənayelərdə 300.000 işçiyə qismən əmək haqqının ödənilməsi (127 milyon ABŞ dolları);

6. Təsirə məruz qalan iqtisadiyyat sektorlarında vergi, sığorta və gömrük ödənişlərindən müvəqqəti azadolmalar (68 milyon ABŞ dolları);

7. Əhəmiyyətli sərnişin daşıma sistemlərinə maliyyə dəstəyi (165 milyon ABŞ dolları);

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. Bakı, 4 aprel 2020-ci il

2. Abasova S.H., Səfərov R.A. Azərbaycanda Elektron Ticarətin Dəstəklənməsi üçün İnnovasiyaların İnkişafında İKT Sektorunun Rolu. Материалы ХХУ–й международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы экономики, социологии и права: проблемы и поиски решений». "İqtisadiyyat, sosiologiya və hüququn aktual problemləri" jurnalı, 2-2020, səh.8-11.

3. Cəfərov V. Sahibkarlar xidmət sektorunda cəmlənib, xidmət sektorunun iqtisa-

diyyatda payı isə çox azdır. Ekspress. 2012. 17-19 noyabr. S.10.

4. Əlirzayev Ə.Q. (2019) Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. *dərs vəsaiti* Bakı, Elm, -512 səh

5. Həsənov H. (2018) İri sahibkarliq strukturları. Bakı, Elm, -127 səh

6. Həsənov.S (2017) Xidmət sektoru dayanıqlı inkişafın göstəricisidir, Bakı, Azərnəşr, -512 səh

7. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının biznes sektoruna mənfi təsirləri sahibkar rəyində. 31 Avqust 2020 .

8. Süleymanov E., İbrahimova X. Elektron ticarətin Azərbaycanda inkişaf perspektivləri, Baki Mühəndislik Universiteti, -541 səh

9. Алтуфьева Н.В. Влияние цифровизации на развитие малых предприятий"// Инновации в менеджменте, 2020, №23, с. 4-9.

10. Валеева Е.О., Васина Е.В., Волошинова М.В., Иванов Н.Н., Карпова Г.А., Ковалев С.Н., Коротеева О.С., Максанова Л.Б.Ж., Песоцкая Е.В., Сущинская М.Д., Хорева Л.В., Шокола Я.В. Сфера услуг в современной экономике" Санкт-Петербург, 2016. Издательство: Санкт - Петербургский государственный экономический университет

11. Всемирный банк, 2021 год. Конкуренция и восстановление предприятий после пандемии COVID-19. Доклад об экономике региона Европы и Центральной Азии, осень 2021 года. 100 стр. Стр 10-11. Всемирный банк, Вашингтон, округ

12. https://www.stat.gov.az/menu/2/quality/az/lecture/trd_07.xls,

13. https://www.stat.gov.az/source/trade/

Закир Ильяс оглы МИРЗАЕВ,
Гюнай Азер кызы АХМЕДОВА

ПРОБЛЕМЫ, СОЗДАННЫЕ ПАНДЕМИЕЙ КОРОНОВИРУСА (COVID-19) В СФЕРЕ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, И ИХ РЕШЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

Именно сфера услуг составляет более 60% экономики по численности занятых в экономически развитых странах. Таким образом, пандемия коронавируса (COVID-19) затронула большинство работников сферы услуг, а также ограничения предпринимательской деятельности, необходимые для предотвращения распространения пандемии, чувствительность малых и средних предприятий в критической ситуации и отсутствие финансовая подушка. Целью исследования является оценка влияния пандемии на сферу услуг, анализ положения организаций, работающих в нестабильной экономической среде, а также разработка методов антикризисного управления на основе разных стадий развития и использования системных - динамические технологии.

Ключевые слова: *пандемия, экономика, предпринимательство, антикризис.*

Zakir Ilyas oglu MİRZAYEV,
Gunay Azer gizi AHMADOVA

PROBLEMS CORONOVIRUS (COVID-19) PANDEMY IN AZERBAIJAN IN THE SERVICE SECTOR AND THEIR SOLUTIONS

SUMMARY

In economically developed countries, the service sector accounts for more than 60% of the economy in terms of the number of employees.The coronavirus (COVID-19) pandemic therefore affected most workers in the service sector, as well as the restrictions on business activities needed to prevent the spread of the pandemic, the sensitivity of small and medium enterprises in a critical situation, and the lack of a financial cushion.The purpose of the research is to assess the impact of the pandemic on the service sector, to analyze the situation of organizations operating in unstable economic conditions, as well as to develop anti-crisis management methods based on different stages of development and system-dynamic technologies.

Keywords: *pandemic, economy, entrepreneurship, anti-crisis*

Daxil olub: 18.04.2022

İnara Rza RZAYEVA, PhD Assoc.prof.
Narmin Vuqar MUSTAFAZADA, magistrant

PERSPECTIVES INCREASING ATTRACTIVENESS OF TOURISM INDUSTRY IN AZERBAIJAN AFTER THE RESTORATION OF THE COUNTRY'S TERRITORIAL INTEGRITY

Summary

Karabakh and the occupied territories have a rich history and culture, charming nature, rich economic potential, as well as underground and surface resources, extensive tourism potential. The main purpose of the study is to achieve socio-economic development, as well as the attractiveness of the tourism industry through the implementation of projects developed in the restoration and development of liberated territories. According to the scientific and practical results of the research, in addition to increasing the cost of large-scale construction and rehabilitation work in the liberated territories, at the same time effective use of competitive economic sectors, including tourism, public investment, foreign and local investment. Involvement and support of entrepreneurship, especially the development of micro, small and medium-sized businesses, will be an important stage in the new development process of Azerbaijan, as well as further strengthening the foundations of socio-economic development of these areas in the coming years.

Keywords: *tourism, Karabakh, investment, economy, finance*

UOT: 338
JEL: G17

Introductıon

Like other divisions of the economy, tourism is also affected by unprecedented virus: Covid-19 a lot. Entry restrictions of many countries due to protecting human health make traveling sense to be unfamiliar. Examples of this could be unworking air and sea transportation, as well as barriers on the borderline. Rather than the physical hurdles, also there were and still are psychological fears about traveling abroad. World population tends to travel solo more in order to avoid possible virus spread. Flow of tourism has propensity to move more on safety and hygiene trends, and shift international travel into local options. Generally, due to the current situation, contemporary tourism industry offers contactless payment and leisure options to the travelers.

Undeniably magnificent environment, landscape and rich nature of Azerbaijan allow it to have long -standing and heavy tourism industry. Location of the country gives predominance to prioritize and vary its touristic sectors and be a center of recreation in the region. After territorial integrity in 2020, economic, social, geographical preconditions were analyzed and future strategies in Karabagh were established with higher sustainability and then, ameliorating processes were commenced as well. Major strategy can be the building up international airports in regained zones. Newly started project of building Lachin, Fuzuli, Zangilan international airports will ease traveling process and certainly, encourage tourists to visit Karabagh, investigate its ancient history. Furthermore, as improvement processes started in this zone, future possible tourism formation in Karabagh can be obtain by suggesting var-

ious resting areas, new accommodation options, sanatoriums, balneological services and well-assured hotel complexes. Environment of Karabagh allows constructing well-equipped and prosperous sanatoriums especially in Kalbajar, Shusha, which will surely bring a number of foreigners to the newly liberated region. Karabagh is a domain that is rich on regular assets, has an unquestionable wonderful nature, and huge the travel industry potential open doors which can include financial backers to co-work with nearby organizations for remodel and potential results after the uprightness. Global cooperation in this field will bring high level of economic income and foster tourism industry in the region, as well.

The modern state of the tourism industry in Azerbaijan

For Azerbaijan, which has constructed its economy on oil for a long time, until ongoing years, extraordinary consideration was paid to the travel industry. In spite of the fact that travel industry is one of the most rewarding enterprises on the planet, in spite of the fact that Azerbaijan's topographical area, rich nature and environment make incredible potential and ground for the travel industry, it has frequently been disregarded. In particular, the improvement of the travel industry is one of the main apparatuses for the advancement of the country, according to a monetary perspective, yet in addition according to a political perspective.

Diagram 1

The number of tourists visiting Azerbaijan in the last 4 years

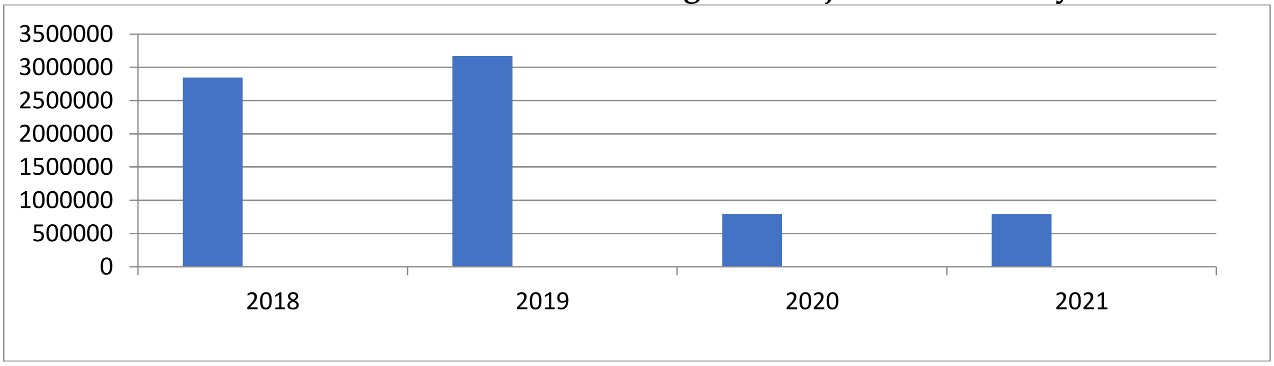

Source: https://www.stat.gov.az/source/tourism/?lang=en, 01.01.2022

In 2018, the total number of tourists who visit the territory of Azerbaijan is denoted as 2 million 848, 5 thousand, which brought mass amount of foreign capital to the local budget. The next year 2019 for the report of State Statistical Committee, it was increased by about 11.3% and was 3 million 170, 4 thousand tourists. The rise in the number of tourists visiting Azerbaijan is clearly differing by countries. The highest increase in number of tourists was visited from Turkmenistan (84.2%), then from India (66.8%), China (62.4%), Egypt (55.6%), and Saudi Arabia (46.3%). For the one of the main reason Covid pandemic, in 2020 the number of tourists decreased dramatically and reached at 795, 7 thousand. In 2021, the quantity went down again by 0.5% and was 791, 8 thousand tourists.

In January 2020, 87,000 (18.5% increase) tourists came from the countries where the missions were established (China, India, Russia, Germany, Saudi Arabia, UAE). Excluding the UAE, there was a 23.8% increase in the number of visitors from countries with representations.

Table 1

Number of foreign travelers from different countries and regions, January 2020 and 2019.

Region	2020	2019
	January	January
Russia	67 884	56 339
Georgia	63 824	55 685
Near East	24 617	20 375
Turkey	24 075	21 481
Iran	13 076	10 336
South Asia	8 388	5 865
Central Asia	7 833	6 615
Eastern Europe	6 351	5 351
Western Europe	5 210	5 138
North-East Asia	1 765	1 235
America	1 391	1 313
South East Asia	735	571
Africa	611	765
Other	405	355
TOTAL	226 165	191 424

Source: https://www.stat.gov.az/source/tourism/?lang=en , 01.01.2021

According to the schedule, in 2017, 66% of tourists accommodated in the country were in Baku, 0.9% in Absheron, 4% in Ganja-Gazakh, 5% in Sheki-Zagatala, 3% in Lankaran, 6% - i Guba-Khachmaz, 2% Aran, 1% Mountainous Shirvan, 10% Nakhchivan Autonomous Republic. In 2018, respectively, this figure is Baku -59%, Absheron - 1%, Ganja-Gazakh - 8%, Sheki-Zagatala - 5%, Lankaran - 3%, Guba-Khachmaz - 7%, Aran - 2%, Mountainous Shirvan - 2%, Nakhchivan AR - 11%, in 2019 Baku - 57%, Absheron - 0.8%, Ganja-Gazakh - 13%, Sheki-Zagatala - 4%, Lankaran - 2%, Guba-Khachmaz - 8%, Aran - 2%, Mountainous Shirvan - 2%, Nakhchivan AR - 9%, Baku in 2020 - 53%, Absheron - 0.8%, Ganja-Gazakh - 3%, Sheki-Zagatala - 21%, Lankaran - 2%, Guba-Khachmaz - 9%, Aran - 2%, Mountainous Shirvan - 2%, Nakhchivan AR - 7%, Baku in 2021 - 60%, Absheron - 0.8%, Ganja-Gazakh - 3 %, Sheki-Zagatala - 12%, Lankaran - 2%, Guba-Khachmaz - 13%, Aran - 1%, Mountainous Shirvan - 2%, Nakhchivan AR - 5%.

Emerging new tourism destinations are trying to benefit more from the development of tourism. As a result, competition between destinations is growing. If we evaluate the Karabakh region as a tourist destination, it has a high potential in many alternative types of tourism. In this region, as well as cultural tourism, dark tourism, thermal tourism and other types of tourism, there is great potential in ecotourism, which is an alternative type of tourism. The rich flora and fauna of the Karabakh region, the mainly mountainous terrain, the charming nature, the presence of monuments dating back thousands of years, the rich culture necessitate the development of ecotourism in this region. The emphasis on ecotourism in the country's Strategic Road Map makes it inevitable that the Karabakh region will also be assessed as part of ecotourism.

1. Cave tourism: Azykh cave near the city of Fizuli in the south-west of Azerbaijan is one of the oldest human settlements in the world. It is believed that the first people settled here in the Paleolithic period. This provides a basis for the development of cave tourism used in ecotourism.

2. Thermal activities: The availability of rich thermal sources in the Karabakh region is one of the main resources to be used in ecotourism. This will not only spend time in nature today, but also play an important role in attracting tourists who care about their health.

3. Mountain tourism: The fact that the relief of the Karabakh region is mainly mountainous provides a basis for the development of this type of tourism. Mountain tourism is one of the most important types of tourism that will be successfully applied within ecotourism and will make the destination more attractive.

4. Agrotourism: The development of this type of tourism will increase the social welfare of the population living in the region in the future, will lead to the survival and promotion of the culture of the region's population.

5. Trekking: Trekking activities in mountainous areas and in more groups will attract more tourists to the region as part of ecotourism. 6. Botanical tourism: The richness of the Karabakh region in endemic and rare plants facilitates the development of this type of tourism and attracts tourists to the region who want to spend more time in nature. At the same time, cycling tours, equestrian, religious tourism, introduction of cultural and historical sites to tourists and teaching visitors about the unique culture of the Karabakh region can help the region compete with other destinations and diversify tourism products as a tourist destination.

One of the biggest motivations in tourism is the interest in natural corners, which brings Shusha to the fore. The historical and cultural potential of Shusha is one of the main factors that will develop tourism here, because:

1. As mentioned, acquaintance with the hisstoriccal and cultural heritage is the most important tool for attracting tourists, the strongest tourist motive;

2. Historical and cultural heritage sites are an important asset that can be profitable and have a significant impact on economic development;

3. Creates a positive image of the region, ensures that the historical and cultural heritage used as an effective tool for leadership in the tourism arena is treated as a "brand".

Conclusions and recommendations

- The tourism potential of the region is very wide. New hotels will be built in Karabakh. But the previous steps are to ensure security, build infrastructure and get people back here. Also, the training of human resources and personnel for tourism has already begun. According to the tourist routes, the first route under the motto "Our way is to Agdam" will be presented. Then routes are built with the concept "Our way is to Karabakh". Several routes will be presented to the public in the near future. These routes will take into account security issues through special corridors. At the initial stage, it is planned to build sanitary facilities on these corridors, address issues related to waste and nutrition. Thus, these routes will be used by domestic tourists.

- Each region has its own tourism potential. For example, if we take the Kal-

bajar region, it is planned to further develop the products of nature, culture, health and winter tourism. An important point in Shusha is the promotion of historical and cultural monuments, resources, tourism plans for festivals. More business tourism opportunities are being explored in Agdam to be put into operation in the future. The plans are big. As the work is done, of course, more information will be provided to the public. As the State Tourism Agency, one of our main activities is to develop the tourism potential of Karabakh and promote the tourism destination of Karabakh.

- As a result, it is necessary to attract foreign investors in tourism, but it becomes more attractive if the local population can also benefit. In this case, investors are also free from additional costs, such as transportation and accommodation. The vast majority believe that if people return there, entry and exit will be easier. In the process of building infrastructure, on-site production of materials in construction and infrastructure works is more convenient and cheaper than its transportation. In order to do all this without hindrance, the security issue must be fully resolved.

REFERENCES

1. "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi", Bakı, 2016.
2. Əlirzayev A, Aslanova S (2020) "Turizm iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi problemləri", Bakı, Elm, s. 71 – 80
3. Cabbarov Ə. (2015) Turizmin iqtisadi əsasları. Bakı, Elm, - 267 səh
4. Əlirzayev Ə.Q. (2016) Turizmin İqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, - 494 səh
5. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H (2017) Turizmin Əsasları. Bakı, Çıraq, 341 s
6. Albert A.A. Recreational and tourist complex as an object of regional management // Collection of scientific works of SevKav GTU. Series "Economics". 2020, 526 p
7. Goh E, The Significance of Transportation in Tourism Segment, 7th Silk Street Worldwide Conference "Challenges and Openings of Feasible Financial Improvement in Eurasian Countries", 24-26 May, Batumi-Tbilisi, p381-388, 2020.
8. http://azerbaijan.az/portal/Society/Tourism/tourism_01_e.html
9. http://respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/digr-x-b-rl-r/item/5078-turizmsektoru-doevlaet-siyasaetininprioritet-istigamaetlaerindaen-biridir
10. http://statistics.unwto.org/sites/all/files/pdf/azerbaijan_inbound.pdf
11. https://www.statista.com/statistics/209334/total-number-of-international-tourist-arrivals/
12. https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/saglamlashdirilmassiina-ehtiyac-duyulan-saglhjgamliq-turizmjhgi-1625692580

Инара Рза кызы РЗАЕВА
Нармин Вукар кызы МУСТАФАЗАДА

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНДУСТРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПОСЛЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ СТРАНЫ

РЕЗЮМЕ

Карабах и оккупированные территории имеют богатую историю и культуру, очаровательную природу, богатый экономический потенциал, а также подземные и наземные ресурсы, обширный туристический потенциал для достижения социально-экономического развития, а также привлекательность туристической отрасли.Согласно научно-практическим результатам исследования, помимо удорожания масштабных строительно-восстановительных работ на освобожденных территориях, эффективное использование конкурентоспособных отраслей экономики, в том числе туризма, государственных инвестиций, иностранных и местных инвестиций, предпринимательства , особенно Поддержка развития микро-, малого и среднего бизнеса станет важным этапом современного развития Азербайджанской Республики, а также укрепление основ социально-экономического развития этих сфер в ближайшие годы.

Ключевые слова: *туризм, Карабах, инвестиции, экономика, финансы*

İnarə Rza qızı RZAYEVA,
Nərmin Vüqar qızı MUSTAFAZADƏ

ÖLKƏNİN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASINDAN SONRA AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİNİN CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Qarabağ və işğaldan azad edilmiş ətraf rayonların zəngin tarixi-mədəniyyətə, füsünkar təbiətə, böyük iqtisadi imkanlara , həmçinin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, geniş turizm potensialına malik olması tədqiqat mövzusunun aktuallığını əsaslandıran amillərdəndir. Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında və inkişafında hazırlanmış layihələrin tətbiqi ilə sosial-iqtisadi inkişafa, həmçinin turizm sənayesinin cəlbediciliyinə nail olmaqdır. Tədqiqatın elmi-praktiki nəticələrinə əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə geniş miqyaslı quruculuq və bərpa işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərcləri artırmaqla yanaşı, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sahələrdən , o cümlədən turizm potensialından səmərəli istifadə edilməsi, dövlət investisiyaları, xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın, xüsusilə də mikro, kiçik və orta biznesin inkişafının dəstəklənməsi növbəti illərdə həmin ərazilərin sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsaslarını gücləndirməklə bərabər, Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf prosesində vacib mərhələ olacaqdır.

Açar sözlər: *turizm, Qarabağ, investisiya, iqtisadiyyat, maliyyə*

Daxil olub: 19.04.2022

Elnur Eldəniz oğlu BAĞIROV
Bakı Biznes Universiteti
E- mail: *elnur16@gmail.com*

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ RESURSLARININ TƏŞKİLİNİN ƏSAS METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Müəssisə və idarələrdə maliyyənin təşkili və maliyyə resurslarının optimal hərəkəti məsələlərinin həlli müəssisə və bütövlükdə qurumun düzgün və səmərəli idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Məqalədə müəssisənin maliyyə resurslarının əsas növlərini müəyyən etmək məqsədilə bu kateqoriyanın mahiyyətini və məzmununu anlamaq üçün mövcud yanaşmalar təhlil edilir. Məqalədə müəssisələrin maliyyəsinin təşkilini tənzimləyən əsas prinsiplər sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə resursları, pul vəsaitləri, mənfəət, amortizasiya.

UOT: 336
JEL: G20

Giriş

Maliyyə real təkrar istehsal prosesini pul və təbii formalarında əks etdirir. Bu, xüsusilə mikro səviyyədə - müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsi səviyyəsində özünü göstərir.

İqtisadi kateqoriya kimi müəssisənin maliyyəsi istehsal fondlarının formalaşması, məhsul istehsalı və satışı, öz maliyyə resurslarının formalaşması, xarici maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətdir.

Müəssisə maliyyəsinin bölgü funksiyası ilkin kapitalın formalaşmasında, gəlir və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində, təkrar istehsal prosesinin maliyyələşdirilməsində yerinə yetirilir; nəzarət - həm daxili, həm də xarici maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində - vergi, xəzinədarlıq, audit orqanları, kommersiya bankları, audit firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Müəssisələrin maliyyəsinin təşkilinin əsas prinsipləri bunlardır:[4]

- İqtisadi müstəqillik prinsipi (vergilərin ödənilməsi, amortizasiya normaları, məcburi ehtiyatların formalaşdırılması və s. ilə bağlı dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılma);
- Özünümaliyyələşdirmə prinsipi (ictimai və qarışıq ictimai əmtəə istehsal edən, bazar uğursuzluğunun obyektiv şəkildə təzahür etdiyi bir sıra sənaye sahələri - sosial sektorlar, müdafiə sənayesi və s. üçün məhduddur);
- Maddi maraq prinsipi (komandanın hər bir üzvü və bütövlükdə müəssisə);
- Maliyyə ehtiyatlarının təmin edilməsi prinsipi;
- Məsuliyyət prinsipi.
- Maliyyə kateqoriyası kimi təsərrüfat subyektinin maliyyəsi vəsaitlərin dövriyyəsini əks etdirən pul münasibətlərinin məcmusudur. Vəsaitlərin dövriyyəsi nizamnamə kapitalı hesabına istehsal fondlarının ilkin alınmasından başlayır. Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı prosesində satılan məhsulların qiyməti ilə müəyyən edilən yeni dəyər yaranır. Satışın nəticəsi gəlir, gəlirlə xərclər arasındakı fərq isə mənfəətdir.

Bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən maliyyə-iqtisadi böhran, eləcə də geosiyasi vəziyyətin kəskinləşməsi müxtəlif bazar subyektləri arasında maliyyə-iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsini əvvəlcədən müəyyən edir. Bununla bağlı maliyyə mexanizmi də transformasiya olunur.

Ədəbiyyata baxış

Mövcud qlobal böhranın təsiri altında olan daxili maliyyə-iqtisadi sistemin vəziyyəti müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üçün mövcud sistemlərin və fəaliyyət mexanizmlərinin yenidən qurulmasının obyektiv ehtiyacını müəyyən edir. Onların bazarda formalaşmasında və gələcək perspektiv inkişafında əsas amil kimi müəssisənin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin vacibliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

“Müəssisənin maliyyə resursları” kateqoriyasının məzmununu öyrənərkən qeyd etmək lazımdır ki, onların başqa resursları təsərrüfat subyektinə məxsus müxtəlif növ fondlar və maliyyə aktivlərinin məcmusu kimi başa düşülür [7]. Eyni zamanda, onlar bütün daxilolmaların və xərclərin qarşılıqlı əlaqəsinin, habelə bu vəsaitlərin bölüşdürülməsinin son nəticəsi kimi çıxış edirlər.

V.G. Zolotoqorov maliyyə resursları dedikdə, əsas məqsədi mövcud maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, genişlənmiş təkrar istehsal, maliyyə-iqtisadi həvəsləndirmə ilə bağlı xərcləri çəkmək və işçilərin tələbatını ödəmək olan müəssisənin sərəncamında olan gəlirlər, əmanətlər və nağd pul daxilolmaları başa düşülür. [4].

L.N. Pavlova maliyyə resurslarının kifayət qədər məhdud tərifini verir, qeyd edir ki, onlar yalnız öz maliyyə mənbələrinə istinad edir. Göründüyü kimi, bu şərh maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində müəssisənin dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan borc və borc vəsaitlərini əhatə etmir.

İ.A. Boşa görə maliyyə resursları, məqsədi gələcək dövrlərdə onun təsərrüfat fəaliyyətini təmin etməkdən ibarət olan, xüsusi təyinatlı vəsaitlər şəklində gələn öz vəsaitlərinin və borclarının, habelə onların ekvivalentlərinin məcmusudur [1].

N.V. Kolçina maliyyə resurslarını müəssisənin maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsi, cari xərclərin və istehsalın genişləndirilməsi ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan öz pul gəlirlərinin və xarici daxilolmaların məcmusu kimi müəyyən edir.

Kopteva müəssisənin maliyyə resurslarını ona xidmət edən dəyər forması kimi nəzərdən keçirməyi və təkrar istehsal prosesinin iştirakçıları arasında hansı maliyyə münasibətlərinin formalaşdığını təklif edir [4].

Beləliklə, müxtəlif müəlliflərin "müəssisənin maliyyə resursları" kateqoriyası mövzusunun məzmunu ilə bağlı mövcud baxış nöqtələrinin təhlili onların əsas növlərini sistemləşdirməyə imkan verdi.

Bir qayda olaraq, əksər müəlliflər formalaşma mənbələrinə görə müəssisənin maliyyə resurslarının aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

- daxili;
- xarici.

Birinci qrup ənənəvi olaraq öz vəsaitləri hesabına formalaşan daxili mənbələrdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakılara yönəldilə bilər:

- istehlak;
- təşkilatın davamlı inkişafına yenidən investisiya qoyuluşu;

- təsərrüfat subyektinin funksional fəaliyyətinə aid olmayan prinsipial olaraq fərqli layihələrə investisiya qoyuluşu və s.

Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının və qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi xərclərinin pul ifadəsidir. Onların ikili təbiətə malik olması diqqət çəkir. Bu onunla əlaqədardır ki, onlar istehsalın maya dəyərinə daxil edilir, bundan sonra satışdan əldə olunan vəsaitlə birlikdə cari hesaba daxil olur və təkrar istehsal prosesi kimi daxili maliyyə mənbəyinə çevrilirlər.

Xarici mənbələri borc götürülmüş (kreditlər, lizinq və s.) və cəlb olunmuş (büdcədən ayırmalar, yuxarı təşkilatlardan daxil olan vəsaitlər, daxili və xarici investisiyalar, kreditor borcları və s.) mənbələrə ayırmaq məqsədəuyğundur.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir müəssisədə maliyyə resurslarının növlərinin dəyişkənliyi onun fəaliyyət göstərdiyi regiondan, sahənin xüsusiyyətlərindən, idarəetmənin təşkilati-hüquqi formasından, işçilərin sayından və digər amillərdən asılıdır [8].

Beləliklə, müəssisənin davamlı inkişafında onun maliyyə resursları xüsusi rol oynayır. Elmi ədəbiyyatda müəssisənin maliyyə resurslarının daxili mənbələri təqdim olunur ki, onları gəlir və daxilolmalara, xarici, o cümlədən borc götürülmüş və cəlb edilənlərə ayırmaq məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, maliyyə resurslarının optimal strukturu təsərrüfat subyektinin sabitliyinə və onun sabit inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu məsələyə çoxlu alternativ yanaşmalar mövcuddur.

Müəssisələrin maliyyəsi sahəsində əməliyyat və idarəetmə işi onun maliyyə münasibətlərinin və maliyyə axınlarının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin daimi monitorinqini əhatə edir. Əməliyyat və idarəetmə işinin əsas məqsədi müəssisə tərəfindən həyata keçirilən hər hansı maliyyə əməliyyatının və təsərrüfat əməliyyatının səmərəliliyinə daimi müsbət təsir göstərmək və onun işgüzar nüfuzunu lazımi səviyyədə saxlamaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq aşağıdakı vəzifələrin həllinə kömək edir:

- müəssisənin büdcəyə, dövlətin məqsədli büdcə və büdcədənkənar fondlarına vaxtında ödənişlərinin, onun ödəmə qabiliyyətinin ilk əlamətləri olan xammal, yanacaq, enerji tədarükçüləri ilə hesablaşmalarının vaxtında aparılmasının təmin edilməsi;
- bazar şəraitinin, tələb və təklif əyrilərinin öyrənilməsi - əsaslandırılmış marketinq və qiymət qərarlarının qəbulu üçün obyektiv əsas;
- dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsinin təmin edilməsi - ən mühüm yoldur
- müəssisənin cari maliyyə ehtiyaclarının azaldılması;
- istehsal prosesinin fasiləsizliyinə təminat verən müəssisənin istehsal ehtiyatlarının optimal həcmlərinin yaradılması və saxlanılması;
- ödəniş intizamına riayət etmək məqsədilə müəssisənin debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi;
- idarəetmə qərarlarının hazırlanması məqsədilə maliyyə planının göstəricilərinin yerinə yetirilməsinin gedişi, müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında arayışların daxil olması və onların xərclənməsi haqqında məlumatların tərtib edilməsi. [5, 145]

Bu tapşırıqların hər biri maliyyə taktikasının elementidir.

Nəzarət və analitik iş müəssisənin hər bir əməliyyatının və təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin, rentabelliyinin və məqsədəuyğunluğunun obyektiv qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Onların bütün texnologiyası nəzarət və təhlilə məruz qalır:

mövcud maliyyə qaydalarına uyğunluğun qanuniliyinin yoxlanılmasından tutmuş müəssisənin imicinə və işgüzar nüfuzuna təsirinin aydınlaşdırılmasına qədər.

Nəzarət-analitik iş gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə maliyyə, kassa, kredit planlarının, habelə mənfəət planlarının göstəricilərinin yerinə yetirilməsini izləmək və bu proseslərə obyektiv qiymət vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəssisədə mütərəqqi idarəetmə texnologiyalarından istifadə əsasında maliyyənin təşkilinə yeni imkanlar gətirən maliyyə idarəetməsi üsullarından istifadə edildikdə maliyyə işinin məzmunu keyfiyyətcə təkmilləşdirilir.

Aşağıdakı məsələlər müəssisələrin maliyyə işçilərinin diqqət mərkəzindədir:

— məsrəflərin və öhdəliklərin vaxtında maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə pul vəsaitlərinin hərəkətinin tənzimlənməsi;

- məhsul və xidmətlərin satışının idarə edilməsi, satışdan əldə edilən vəsaitlərin daxil olmasına operativ nəzarət;

— əsas və dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin təhlükəsizliyi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması;

- müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin və balansının likvidliyinin saxlanılması;

— pul yığımlarının səfərbər edilməsi və artımı, gəlirliliyin artırılması.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi pul vəsaitlərinin hərəkəti planının hazırlanmasını, pul vəsaitlərinin hərəkətinin uçotunu və təhlilini əhatə edir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin ilkin mərhələsi müəssisənin fasiləsiz fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən dövrlərdə pul vəsaitlərinin hərəkətini proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir. İstehsalın inkişafı və bütün fəaliyyət növlərinin digər parametrləri üzrə proqnozlar, habelə müəssisənin tərəfdaşları və dövlətlə maliyyə münasibətlərinin təşkili ilə əlaqələndirilir. Pul resurslarının həcminin əsaslandırılması, xərclənməsi onların hərəkətini qabaqcadan görmək reallığını təmin etməklə yanaşı, həm də ona fəal təsir göstərəcəkdir.[8]

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin mühüm istiqaməti müxtəlif pul fondlarının formalaşması və istifadəsidir. Onların vasitəsilə təsərrüfat fəaliyyətinin zəruri vəsaitlərlə təmin edilməsi, təkrar istehsalın genişləndirilməsi, yeni texnologiya və texnikanın işlənib hazırlanması və tətbiqi, iqtisadi həvəsləndirmə, büdcə və banklarla hesablaşmalar həyata keçirilir.

Müəssisə təşkil edilərkən onun nizamnamə fondu və ya nizamnamə kapitalı olmalıdır, çünki ondan əsas vəsaitlər və dövriyyə vəsaitləri formalaşır.

Müəssisənin maliyyə xidmətinin əsas və mühüm vəzifələrindən biri nizamnamə kapitalının təşkili, ondan səmərəli istifadə edilməsi, idarə olunmasıdır.

Nəticə

Nizamnamə kapitalı şirkətin öz vəsaitlərinin əsas mənbəyidir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının məbləği onun buraxdığı səhmlərin, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin isə nizamnamə kapitalının məbləğini əks etdirir. Əlavə səhmlərin dövriyyəyə buraxılması (və ya onların bir hissəsinin dövriyyədən çıxarılması), habelə səhmlərin nominal dəyərinin artırılması (azaldılması) yolu ilə nizamnamə kapitalını artırmaq (azaltmaq) mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бланк И. Финансовый менеджмент, Минск: Книжный дом. 2014, 345 с.

2. Гавриленко А.О., Чемодин Ю.А. Современные факторы, влияющие на конкурентоспособность предприятий в

транснациональных условиях. Международный журнал прикладных наук и технологий Интеграл. 2019. № 2. с. 19.
3. Золотогоров В.Г. Экономика: энциклопедический словарь, М.: Ника-Центр 2014, 346 с.
4. Маргалитадзе О.Н. Бабаян А.В., Формирование механизма повышения инвестиционной привлекательности территории. Международный журнал прикладных наук и технологий Интеграл. 2018. № 2. с. 145.
5. Трушевская А.А., Кретова Н.Н. Современный системный подход к формированию управленческой отчетности предприятия // Проблемы современной экономики 2016 №2 С.102-113
6. Федосов В.А., Молдован А.А. Проблема суверенных долгов в мировой экономике // Финансы и кредит 2013 №28 С.32-38
7. Финансы организаций (предприятий): учебник для студентов вузов / Под ред. Н.В.Колчиной. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Ника-Центр, 2019, 502 с.
8. Черненко . В.А. Международный бизнес: учебник / Под ред.. — Санкт-Петербург, 2013, 421с.
9. Черненко В. А, Молдован А. А., Скороход А. Ю., Щелканов А. А. Стратегия корпоративного финансирования и управление стоимостью бизнеса: учеб. И практикум для академического бакалавриата. — СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2017.

Elnur Eldaniz oglu BAGİROV
Baku Business University
E-mail: elnur16@gmail.com

BASIC METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF FINANCIAL RESOURCES OF THE ENTERPRISE

Summary

The organization of finance in enterprises and departments and the solution of issues of optimal movement of financial resources play an important role in building the correct and effective management of the enterprise and the institution as a whole. In order to identify the main types of financial resources of the enterprise, the article analyzes the existing approaches to understand the essence and content of this category. The article systematizes the main principles governing the organization of enterprise finance.

Keywords: *financial resources, cash, profit, depreciation.*

Эльнур Эльданиз оглы БАГИРОВ
Бакинский Университет Бизнеса
E-mail: elnur16@gmail.com

ОСНОВНЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ФИНАНСОВЫХ СРЕДСТВ ПРЕДПРИЯТИЯ

РЕЗЮМЕ

Организация финансов на предприятиях и в подразделениях и решение вопросов оптимального движения финансовых ресурсов играют важную роль в построении правильного и эффективного управления предприятием и учреждением в целом. С целью выявления основных видов финансовых ресурсов предприятия в статье анализируются существующие подходы к пониманию сущности и содержания данной категории. В статье систематизированы основные принципы организации финансов предприятия.

Ключевые слова: *финансовые ресурсы, денежные средства, прибыль, амортизация.*

Daxil olub: 19.04.2022

Samirə Hüseyn qızı ABBASOVA i.ü.f.d., dos.
Aynurə Fizuli qızı ƏLİZADƏ UNEC, magistrant
E-mail: alizadaynura@gmail.com

KORONAVİRUS (COVİD-19) PANDEMİYASI VƏ E-TİCARƏT: İQTİSADİ MƏNFƏƏT VƏ PROBLEMLƏRİN AZƏRBAYCANDA SƏMƏRƏLİ İDARƏ EDİLMƏSİ

XÜLASƏ

İnternet informasiya ilə işləmək üçün olduqca geniş imkanlara malik Beləliklə, özünü təcrid etmədən ən çox təsirlənən sahələrin siyahısı bunlardır:

- Beynəlxalq Ticarət;
- Nəqliyyat (hava, avtomobil);
- Turizm, otel və restoranlar;
- Oflayn xidmətlər və əyləncə (bərbərlik, fitness, idman, teatr, kino və s.).
- Təhsil və tədris mərkəzləri.

Ancaq hadisələrin bugünkü inkişafında özü üçün müsbət cəhətlər tapa bilənlər də var:

- Yerli e-ticarət, xüsusilə ərzaq məhsulları və hazır yeməklər;
- Onlayn əyləncə;
- Dərman istehsalı və satışı;
- Tibb, ilk növbədə məsafəli tibb (hələ ölkədə inkişaf mərhələsindədir);

Maliyyə sənayesinin əhəmiyyətli bir hissəsi də hadisələrin bugünkü inkişafında özü üçün müsbət cəhətlər tapa bilər.

nisbətən yeni mühit kimi müasir biznesdə iqtisadi münasibətləri formalaşdıran mühüm elementə çevrilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqinin yüksək tempi, o cümlədən iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif aspektləri: menecment, marketinq, korporativ maliyyə və s. biznesin təşkilində və həyata keçirilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə, əhalinin yaşayış, mədəni və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu da əhalinin istehlak məsrəflərinin tərkib hissəsi kimi xidmətlərə çəkilən xərclərin mütləq və nisbi artması ilə müşayiət olunur. Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə bir çox müəssisələr, dövlət təşkilatları, eləcə də iaşə obyektlərinin və iri ticarət mərkəzlərinin fəaliyyəti dayandırıldığından və həmin obyektlərin fəaliyyəti onlayn ticarətə keçdiyindən e-ticarət əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Amma pandemiya dövründə onların fəaliyyəti elmi əsaslarla dəyərləndirilməmişdir. Bu da mövzunun aktuallığını təsdiq edir. Tədqiqatın məqsədi Koronavirus (COVİD-19) pandemiyası zamanı E-Ticarət fəaliyyətinin elmi cəhətdən əsaslandırılması və Azərbaycanda səmərəli idarə edilməsi məsələlərinin araşdırılması, eləcə də onun iqtisadi mənfəətə təsirinin qiymətləndirilməsidir.

Açar sözlər: *e-ticarət, iqtisadiyyat, mənfəət, informasiya*

UOT:339
JEL: I 17

Giriş

Pandemiya dövründə iqtisadiyyatın demək olar ki, 70-80%-i e-ticarət sisteminə müraciət edərək öz fəaliyyətlərini dəyişdirməyə məcbur olmuşlar. Bütün ticarət əməliyyatları və ödəmələr onlayn sistemdə aparılmışdır. Bu da təkmilləşdirilmiş elektron sistem tətbiqlərinin hazırlanmasına

ehtiyac yaratmışdır. Plastik kartlarla edilən ödənişlər zamanı kart sahibləri haker hücumlarına məruz qalmışlar, onlayn sistemdə ödənişlərinin kütləvi xarakter daşıması səbəbindən sistemdə donmalar da müşahidə olunmuşdur. Bütün bu problemlər təkmilləşdirilmiş e-ticarət sistemlərinin yaradılmasını zəruri etmişdir. Bu cür problemlərin qarşısını almaq üçün bir çox alim və tədqiqatçılar müəyyən araşdırmalar aparmışdır.

Covid-19 şəraitində e-ticarətin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin təhlili

Ənənəvi ticarət alıcı ilə satıcı arasında birbaşa əlaqəni nəzərdə tutur, e-ticarət isə onlayn satış vasitəsilə xidmətdir. E-ticarət distant ticarət üsullarını özündə əks etdirir. Məsələn, kataloq və sayt səhifələrində bütün məlumatları təqdim edir ki, bu da istehlakçı üçün əlverişli, satıcı üçün isə qənaətcildir. Buna baxmayaraq, bütün malları online şəkildə almaq rahat deyil və bir sıra müştərilər sadəcə olaraq "hiss etmədən" bir şey almağı sevmirlər. Online ticarət zamanı əlverişli marketinq strategiyası hazırlamaq və effektiv merchandising üsulundan istifadə etmək vacibdir.

İnternet ticarəti e-ticarətin bir hissəsidir və çox sürətlə inkişaf edir. Bu konsepsiya malların və xidmətlərin alınması/satılması prosesi zamanı (kommersiya/maliyyə əməliyyatının bütün dövrü və ya onun bir hissəsi) internet texnologiyalarından istifadə etməklə elektron şəkildə həyata keçirildiyi onlayn kommersiya fəaliyyətinə aiddir. İnternet vasitəsilə ticarət əməliyyatları bir çox təşkilat və mal/xidmət istehsalçıları, distribyutorlar və pərakəndə satıcılar tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Cədvəl 1

Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatlar, 2010 – 2021-ci illər

İllər	Ödəniş kartlarının ümumi sayı, min ədəd, (dövrün sonuna)	Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların		Ölkə daxili əməliyyatlardan: nağdsız ödənişlər Elektron ticarət vasitəsilə		Əvvəlki ilə nisbətən növbəti ilin elektron ticarət həcmi %-i
		Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln. manat	Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln. manat	
2010	4341	47602	6056			
2011	4670	51854	7230			
2012	5118	58269	8827			
2013	5783	68910	10297			
2014	5855	78328	11870	7219	148	
2015	5769	86318	12472	11510	352	42%
2016	5444	84483	12781	12344	325	-7,7%
2017	5910	97870	14729	17178	593	54,8%
2018	6621	128644	17773	26139	1492	60,3%
2019	7376	163385	23241	44499	3055	48.8%
2020	9230	226455	28951	69288	3876	21,1%
2021	11040	355231	37434	109458	7208	53,8%
2021-də 2010-cu ilə nisbətən , %	62	87	84	93	98	

Mənbə: https://uploads.cbar.az/assets/3a728cc0a5b06c36a06644157.xlsx, 01.01.2021

2019-cu ildə debet və kredit kartları ilə edilmiş nağdsiz ödənişlərin həcmi 23 milyard 241 milyon manat, 2020-ci ildə 28 milyard 951 milyon manat və 2021-ci ildə isə debet və kredit kartları ilə edilmiş ödənişlərin həcmi 37 milyard 434 milyon manat olmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi 2021-ci ildə e-ticarət həcmində 53,8% artım müşahidə edilir. 2020-ci ilə nisbətən bir il ərzində e-ticarətdə 32,7% artım olmuşdur. Banklarda onlayn müraciətlərin qəbulu tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Rəqəmsallaşma bəzi hökumətlərin xidmətin davamlılığını dəstəkləmək üçün istifadə etdiyi başqa bir siyasət alətinə çevrilmişdir.

Davamlı olaraq aparılan sistemli islahatların məntiqi ardıcıllığı olaraq Mərkəzi Bank qabaqcıl texnologiya və proqram təminatlarına əsaslanmış arxitekturaya malik MÖS yaratmışdır. 2020-ci ildə MÖS ilə həyata keçirilən ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmi 223,4 mlrd. manat, sayı isə 59,8 mln. ədəd təşkil etmiş, son 3 il ilə müqayisədə əməliyyatların həcmi 19% azalmış, sayı isə 50% çoxalmışdır. Mərkəzi Bankın operatoru olduğu, büdcə ödənişləri və kütləvi xidmətlər üzrə ödənişlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada yığılması üçün yaradılmış Hökumət Ödəniş Portalı ilə 2020-ci il ərzində aparılan əməliyyatların ümumi həcmi 3.3 mlrd. manat, sayı isə 51.9 mln. ədəd olmuş, bu göstəricilər son 3 ilin göstəricilərindən müvafiq olaraq 34% və 39% yüksəkdir. 2020-ci il ərzində Banklararası Kart Mərkəzi ilə 53.2 mln. kart əməliyyatı həyata keçirilmiş, milli valyuta ilə əməliyyatların həcmi 2752 mln. manat, xarici valyuta ilə isə 14.6 mln. ABŞ dolları və 3.1 mln. avro olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisə etdikdə sistemdə emal olunan əməliyyatların ümumi sayı 1.9 dəfə, həcmi isə manat üzrə 2.8 dəfə, ABŞ dolları üzrə 2.6 dəfə, avro üzrə 1.6 dəfə yüksəlmişdir.

Cədvəl 2

İnternet istifadəçilərinin yaş tərkibi (2021)

İqtisadi rayonlar	Cəmi	o cümlədən:			
		7-24 yaş qrupunda olan şəxslər	25-35 yaş qrupunda olan şəxslər	36-64 yaş qrupunda olan şəxslər	64 yaşdan yuxarı şəxslər
Ölkə üzrə	100,0	39,9	25,8	34,2	0,1
şəhər	100,0	37,6	26,1	36,2	0,1
kənd	100,0	41,6	25,4	32,9	0,1
Bakı şəhəri	100,0	35,2	27,9	36,7	0,2
Abşeron	100,0	45,4	23,5	31,0	0,1
Gəncə-Qazax	100,0	45,4	23,6	30,9	0,1
Şəki-Zaqatala	100,0	43,2	23,8	32,9	0,1
Lənkəran	100,0	36,4	26,9	36,6	0,1
Quba-Xaçmaz	100,0	38,9	24,9	36,1	0,1
Aran	100,0	40,7	25,6	33,6	0,1
Yuxarı-Qarabağ	100,0	40,2	28,4	31,3	0,1
Dağlıq Şirvan	100,0	40,3	24,6	35,0	0,1
Naxçıvan Muxtar Respublikası	100,0	39,5	26,0	34,3	0,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/information_society/az/002_18.xls

Pandemiya müddətində təhsildə TİMS (Teacher Information Management System) tətbiqinə keçid həyata keçirilmişdir, lakin bir evdə təhsil alan bir neçə şagird olduqda bu tətbiqdən istifadədə və onlayn dərslərə qoşulmalarda kompüter çatışmazlığı səbəbindən problemlər yaşanmışdır.

Azərbaycan üçün səhiyyə orqanlarının qeyri-dövlət subyektləri - tibb və sığorta təşkilatları, əlaqəli sənaye müəssisələri, könüllülərlə tam miqyaslı qarşılıqlı fəaliyyətə və tibbi xidmətin göstərilməsinə yeni yanaşmalara hazır olmaması belə zəif nöqtəyə çevrildi. İlk növbədə dövlət sektoruna və ənənəvi həllərə arxalanmaq pandemiyanın ilkin mərhələlərində e-təbib sistemini tez və effektiv şəkildə səfərbər etməyə imkan yaratsa da, xəstəliyin pik həddində onun resursları yetərli olmadı. Nəticədə, həm COVID-19 xəstələri, həm də xroniki xəstəlikləri olanlar üçün qayğıya əlçatanlığın azalması müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanda E-ticarətə təsir edən texnoloji faktorların təhlili

Azərbaycanın innovasiya yönümlü inkişafı həm elmə əsaslanan məhsul və xidmətlərin, həm də bir proses kimi informasiya texnologiyalarının inkişafından asılıdır. İnnovativ inkişafın digər sahəsi ixrac olunan elm tutumlu məhsul və xidmətlərin dövlət marketinq siyasətindən, marketinq strategiyalarından və reklam kampaniyalarından fəal istifadə etmək bacarığıdır.

Son illər Azərbaycanda internetdən istifadənin artması elektron ticarətin inkişafı üçün mühüm infrastruktur yaradır. Bu onunla bağlıdır ki, internet innovasiyalara, bir çox biznes modellərində yeni idarəetmə üsullarının tətbiqinə yönəlmiş dəyişikliklərə məruz qalır. Onların vasitəsilə internet istifadəçiləri e-ticarətin mühüm hissəsinə çevrilirlər.

Sənədli telekommunikasiya 2010-cu illə

Cədvəl 3

İKT sektoru və İKT məhsullarının ticarəti üzrə əsas göstəricilər

	2010	2015	2018	2019	2020
İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı, milyon manat	1146,	1589,	1826,	2083,	2315,
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	715,8	970,7	1112,	1293,	1430,
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə	1,7	1,8	1,4	1,6	2,0
İKT müəssisələri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat	204,0	338,4	183,7	294,7	177,2
İKT məhsullarının idxalı, milyon manat	180,2	268,6	883,8	901,6	1055,
Telekommunikasiya avadanlıqları	92,7	99,8	328,6	198,1	287,0
kompüter və periferiya avadanlıqları	52,3	60,0	315.8	458,2	503,8
elektron avadanlıqlar	15,0	34,0	145,9	177,4	176,3
digər İKT məhsulları	20,2	74,8	93,5	67,9	88,8
İdxal olunmuş İKT məhsullarının ölkəyə idxal olunmuş bütün növ məhsulların dəyərində xüsusi çəkisi, faizlə	3,5	2,8	4,5	3,9	5,8

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/information_society/, 01.02.2022

müqayisədə 2021-ci ildə təxminən 6 dəfə, mobil telefon rabitəsi 3 dəfə, internet xidmətləri 17 dəfə, radio və televiziya yayımı 8 dəfə artıb. Son zamanlar informasiya

texnologiyaları təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial məkana öz təsirini göstərməkdədir. Son iki ayda pandemiyaya bənzəyən bir vəziyyətdə bütün insanlar internetə təkcə iqtisadi məsələlər üçün deyil, həm də sosial ünsiyyət üçün müraciət ediblər. Bu, bir daha göstərir ki, pandemiya dövründə informasiya texnologiyalarından istifadə artıb, ona görə də, internet bir çox infrastrukturların - bank, səhiyyə, təhsil və s.- fəaliyyətinə təsir göstərib.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, İKT-də məhsul buraxılışı 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətdə 11% artmışdır. İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətdə 0,4% artmışdır. İKT məhsul idxalına nəzər saldıqda 2019-cu ilə nisbətdə 2020-ci ildə 17% artmışdır.

2010-2021-ci illərdə Azərbaycan müəssisələrində internetə qoşulmaların və saytların payı 3.8 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə internet vasitəsilə məhsul və xidmətlər üzrə sifarişlərin payı 2 dəfə, məhsul və xidmətlər üzrə sifarişlər isə 3 dəfə artıb. Bu bir daha sübut edir ki, onlayn ticarət əməliyyatlarının həcmi artır. Pərakəndə satıcılar həmçinin evdə alıcılar üçün alış-veriş təcrübəsinin yaradılmasına diqqət yetirirlər ki, bu da tam inteqrasiya olunmuş çoxkanallı strategiya tələb edir. Tədqiq olunan seçimlərə əlavə edilmiş reallıqdan istifadə edən uyğun alətlər daxildir.

2010-2021-ci illərdə İKT sektoruna investisiyaların 10% azalmasına baxmayaraq, Azərbaycanda İKT istehsalı 1,5 dəfə, idxal isə 4,9 dəfə artmışdır. ƏDV 56% artıb, investisiyaların həcmi 10% azalmışdır.

Son illər Azərbaycanda internetdən istifadənin artması elektron ticarətin inkişafı üçün mühüm infrastruktur yaradır. Bu onunla bağlıdır ki, internet innovasiyalara, bir çox biznes modellərində yeni idarəetmə üsullarının tətbiqinə yönəlmiş dəyişikliklərə məruz qalır. Onların vasitəsilə internet istifadəçiləri e-ticarətin mühüm hissəsinə çevrilirlər.

İnternet istifadəçilərinin etibarlılıq dəyəri, təhlükəsizlik xidmətləri, onlayn ödəniş sistemləri və çatdırılma kimi bir sıra meyarlar nəzərə alınmaqla bu yaxınlarda yaradılmış UNCTAD B2C Elektron Ticarət İndeksində Azərbaycanın 2019-cu il Elektron Ticarət İndeksi 61,8 olub. 2020-ci ildə UNCTAD B2C-nin məlumatına görə, Azərbaycan onlayn ticarətdə etibarlılıq dəyərinə malik ölkələr arasında 58-ci yeri tutmuşdur.

Nəticə

Koronavirus pandemiyası və elektron ticarətin iqtisadi mənfəət və problemlərinin öyrənilməsi elektron ticarətin ümumi iqtisadi fayda verməsi nəticəsinə gəlməyə imkan vermişdir. İnternetdən istifadə etməklə həyata keçirilən elektron ticarətin bütün iştirakçılarının əldə etdikləri ümumi iqtisadi faydalar aşağıdakılardır.

1. Bütün təchizatçı bazarlarında qlobal iştirak və qlobal müştəri seçimi. Elektron mağazalar vasitəsilə mal və xidmət ticarətinin həyata keçirilməsi nə coğrafi, nə də milli sərhədlərlə məhdudlaşmır. Məhdudiyyət yalnız kompüter şəbəkələrinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Ən mühüm şəbəkələr qlobal olduğundan, e-ticarət sistemi hətta kiçik tədarükçülərə də bazarda iştirak etmək və qlobal miqyasda iş görmək potensialını təmin edir. Müştərilər, həmçinin coğrafi yerindən asılı olmayaraq, bazar üçün lazım olan mal və xidmətləri təklif edən bütün potensial təchizatçıların real qlobal seçimini əldə edirlər.

2. Davamlı əməliyyat. Elektron mağazalar gündə 24 saat, həftənin 7 günü və ilin 365 günü fəaliyyət göstərir. Belə olan halda, günün istənilən vaxtı istənilən potensial alıcı

üçün virtual mağazaya baş çəkmək reallığa çevrilir.

3. Dünyanın istənilən yerindən ticarət proseslərini effektiv şəkildə idarə etmək üçün real imkan əldə etmək. Elektron mağazalar onları dünyanın istənilən yerindən, internetə qoşulmuş istənilən kompüterdən idarə etməyə imkan verir. Elektron mağazaların sahibləri bütün ticarət əməliyyatlarının və davam edən anbar əməliyyatlarının avtomatik qeydiyyatı əsasında öz menecerlərinin hərəkətlərinə nisbətən asanlıqla nəzarət edirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Süleymanov E., İbrahimova X. Elektron ticarətin Azərbaycanda inkişaf perspektivləri, Baki Mühəndislik Universiteti, 2018

2. Abasova S.H., Səfərov R.A. Azərbaycanda Elektron Ticarətin Dəstəklənməsi üçün İnnovasiyaların İnkişafında İKT Sektorunun Rolu. Материалы XXУ–й международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы экономики, социологии и права: проблемы и поиски решений». "İqtisadiyyat, sosiologiya və hüququn aktual problemləri" jurnalı, 2-2020, səh.8-11.

3. Gavrilov, L. P. E-commerce: textbook and workshop for undergraduate and graduate students / L. P. Gavrilov. - M. : Yurayt, 2017. - 363 p.

4. Krymsky I.A., Pavlov K.V. Problems and prospects for the development of the electronic economy in Russia. - Murmansk: Kola Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, 2007.

5. Panasenko S.V. Marketing tools for increasing the competitiveness of organizations in the retail trade // Development of new industries and branches of innovative mesoeconomics: Proceedings of the international scientific and practical conference. - Khabarovsk, 2017. - p. 109-115.

6. Chekmarev O.P., Lukichev P.M., Konev P.A. Factors of changes in the Russian labor market under the influence of the COVID-19 pandemic and entrepreneurs' adaptation strategies // Labor Economics. 2021. V.8 No. 4. pp. 329-340.

7. Блюм М. (2020), Что важно во время пандемии? Правильно – цифровизация. О чем говорил Боронов на встрече, Кактус Медиа, Бишкек, -521 с.

8. http://www.e-qanun.az/framework/40164

9. https://www.ibm.com/thought-leadership/institute-business-value/report/covid-19-future-business)

10. https://www.statista.com/topics/5692/e-commerce-in-russia/#dossierKeyfigures

11. https://apa.az/az/xeber/maliyye/Azrbaycanda-e-ticartin-hcmi-son-3-ild-5-df-artib-632007

12. https://iclg.com/practice-areas/digital-business-laws-and-regulations

13. https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19

Самира Гусейн кызы АБАСОВА
Айнура Физули гызы АЛИЗАДЕ

ПАНДЕМИЯ КОРОНАВИРУСА (COVID-19) И ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ: ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ВЫГОДАМИ И ПРОБЛЕМАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Интернет, как относительно новая среда с широким спектром возможностей работы с информацией, стал важным элементом формирования экономических отношений в современном бизнесе. Высокие показатели применения информационных технологий, в том числе в различных аспектах экономической деятельности: менеджмент, маркетинг, корпоративные финансы и др. привело к существенным изменениям в организации и осуществлении предпринимательства, повышению жизненного, культурного и образовательного уровня населения. населения сопровождается абсолютным и относительным ростом расходов на услуги в составе потребительских расходов населения, значительно развилась электронная коммерция ди. Однако во время пандемии их деятельность не оценивалась на научной основе. Это подтверждает актуальность вопроса. Целью исследования является научное обоснование вопросов деятельности электронной коммерции и эффективного управления в Азербайджане в период пандемии коронавируса (COVID-19), а также оценка ее влияния на экономические выгоды.

Ключевые слова: электронная коммерция, экономика, прибыль, информация.

Samira Huseyn gizi ABASOVA
Aynura Fizuli gizi ALİZADE

CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMY AND E-COMMERCE: EFFECTIVE MANAGEMENT OF ECONOMIC BENEFITS AND PROBLEMS IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The Internet, as a relatively new environment with a wide range of opportunities to work with information, has become an important element in shaping economic relations in modern business. High rates of application of information technologies, including various aspects of economic activity: management, marketing, corporate finance, etc. has led to significant changes in the organization and implementation of business, raising the living, cultural and educational standards of the population. The population is accompanied by an absolute and relative increase in expenditures on services as part of the population's consumption expenditures. E-commerce has developed significantly di. However, during the pandemic, their activities were not evaluated on a scientific basis. This confirms the urgency of the issue. The aim of the study is to scientifically substantiate the issues of E-Commerce activity and effective management in Azerbaijan during the Coronavirus (COVID-19) pandemic, as well as to assess its impact on economic benefits.

Keywords: e-commerce, economy, profit, information

Daxil olub: 20.04.2022

Tünzalə Tofiq qızı QURBANOVA, i.e.n., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

Amalya İlqar qızı ALLAHVERDİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), magistr
Email: amelia.allaxverdieva99@mail.ru

KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Postsovet məkanının iqtisadiyyatında obyektiv bazar iqtisadi qanunauyğunluqlarının və tarixi amillərin təsiri altında gedən mürəkkəb transformasiya prosesi zamanla əhəmiyyətli dərəcədə ləngiyən və son illərdə iqtisadi artımı əhəmiyyətli dərəcədə azaldan dərin böhranlarla müşayiət olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi pandemiya və postpandemiya dövründə ölkənin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin xüsusiyyətlərinin hərtərəfli elmi tədqiqi və transformasiya iqtisadiyyatında dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi metodologiyasının işlənib hazırlanmasıdır.Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq koronavirus pandemiyası və postpandemiya dövründə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin Azərbaycan üzrə mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmış, əsas istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.
Açar sözlər: maliyyə, sosial-iqtisadi, postpandemiya, təhlükəsizlik

UOT: 339
JEL: M17

Giriş

Postsovet məkanının iqtisadiyyatında obyektiv bazar iqtisadi qanunauyğunluqlarının və tarixi amillərin təsiri altında gedən mürəkkəb transformasiya prosesi zamanla əhəmiyyətli dərəcədə ləngiyən və son illərdə iqtisadi artımı əhəmiyyətli dərəcədə azaldan dərin böhranlarla müşayiət olunmuşdur. Dünyada belə iqtisadi transformasiya təcrübəsi finansal idaretmənin təkmilləşdirilməsi və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün yanaşmaların axtarışını çətinləşdirir və bu da öz növbəsində tədqiqatın mövzusunun aktuallığını təsdiqləyir.

Bu gün iqtisadi münasibətlərdə ziddiyyətlər qalmaqdadır və bütün səviyyələrdə təsərrüfat subyektlərinin təhlükəsizliyinə yeni təhdidlər yaranır. Müasir şəraitdə milli təhlükəsizliyin əsas komponentlərindən biri olan iqtisadi təhlükəsizlik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlükələrin mövcud miqyası maliyyə təhlükəsizliyi probleminin həllini tələb edir.

Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri elmi müzakirələrdə qaldırılır və elmi dairələrdə artan maraq doğurur, müasir dövlət idarəçiliyinin bir çox normativ sənədlərində də öz əksini tapır. Maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi kateqoriya kimi bu gün müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin və iqtisadi sistemlərin idarə edilməsinin nəzəriyyə və praktikasında istifadə olunur.

Hazırda maliyyə təhlükəsizliyi və ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi anlayışlarının mahiyyəti tamamlanmaqda və genişləndirilməkdədir. Həmçinin, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin göstəriciləri sistemi və onların

həddi qiymətlərdə mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Ən mühüm idarəetmə vasitələri bunlardır: real və gələcək təhlükələrin müəyyən edilməsi; onların nəticələrinin aradan qaldırılması və qarşısının alınması; iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin yaranması və inkişafının səbəb və amillərinin öyrənilməsi; regional iqtisadi idarəetmənin inkişafının prioritet istiqamətləri olan iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması.

Maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin nəzəri əsasları.

Maliyyə təhlükəsizliyi bütün səviyyələrdə maliyyə fəaliyyətini qorumaq üçün tədbirlər, üsullar və vasitələrin məcmusudur.

Maliyyə təhlükəsizliyi dövlətin ən mühüm funksiyasıdır. Dövlətçilik tarixində hər zaman əhalinin sabit maliyyə təminatı problemi ən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur, çünki hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi ondan asılıdır. Bu problem cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində iqtisadi artımı təmin etmək vəzifəsinin törəməsidir. Maliyyə təhlükəsizliyi ölkənin makro və mikroiqtisadi təhlükəsizliyinin, o cümlədən onun iqtisadi və ümumilikdə milli komponentlərinin tərkib elementidir.

E.Koçetov və Q.Petrovaya görə, maliyyə axınlarının yeni məzmununun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bir tərəfdən reproduksiya dövründən qoparaq virtual geoloji məkana daxil olur, digər tərəfdən, yeni məzmun üçün dəyər mübadiləsi yaradır. Bu ekvivalent mübadilədən uzaqlaşma və maliyyə axınlarının spekulyativ kapitala köçürülməsi prosesinin dərinləşməsi maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin ən son tarixi və qlobal tənzimlənməsinə bənzər iqtisadi vəziyyətdir ki, bu zaman maliyyə idarəetməsi və maliyyə hüququ (bir hissəsi kimi maliyyə menecmenti) yeni funksiyalar götürür. İnvestisiya prosesində vasitəçilik edən reproduktiv maliyyə ilə, qlobal maliyyə bazarının müəyyən hissəsində vasitəçilik edən virtual maliyyə arasında tarazlıq (hüquqi və iqtisadi fərq meyarlarının aydın şəkildə anlaşılması) səmərəliliyin təmin edilməsinin əsas elementlərindən birinə çevrilir.

Maliyyə-hüquqi tənzimləmənin bu iki sahəsinin (real və virtual maliyyə) fərqlənməməsi ölkənin xarici maliyyə öhdəliklərinin qlobal maliyyə dövriyyəsində real və virtual maliyyə öhdəliklərinin manipulyasiyasından asılı olaraq artdığı zaman əsassız dövlət borcunun yığılmasına səbəb olur.

Bu bəyanat maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətinə dair qlobal baxışı təqdim edir.

Maliyyə təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsində monetar təhlükəsizliyin yerini və işini daha rahat aydınlaşdırmaq ondan ibarətdir ki, maliyyə aktivlərinin olmaması iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində ən sıxıcı ehtiyacların çatışmayan subsidiyalaşdırılmasına səbəb olur və müvafiq olaraq ölkədə ictimai təhlükəsizliyə xələl gətirir.

Eyni zamanda, bu ən ümumi qarşılıqlı əlaqə iqtisadi mahiyyətinə görə fərqli olan hadisə və proseslərdə öz konkret ifadəsini tapır. Hər bir dövlətin iqtisadi rifahının tərkib hissəsi olan maliyyə təhlükəsizliyi milli, iqtisadi, sosial və demoqrafik amillərin geniş spektrini əhatə etdiyindən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir.

Şəkil 1-də maliyyə təhlükəsizliyi ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan və milli təhlükəsizliyin əldə edilməsinə töhfə verən dövlət təhlükəsizliyinin əsas kateqoriyaları göstərilir.

Təqdim olunan sxemi daha aydın başa düşmək üçün orada göstərilən anlayışlara təriflər vermək lazımdır.

Milli təhlükəsizlik - dövlətin siyasi, sosial, iqtisadi, hərbi, ekoloji aspektləri də daxil olmaqla milli maraqların geniş mənada

qorunduğu dövlət; xarici iqtisadi fəaliyyət, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, habelə insanların mənəvi və intellektual dəyərlərinə təhlükələrin qarşısının alınması ilə bağlı risklərdir.

Müxtəlif müəlliflər iqtisadi təhlükəsizlik və maliyyə təhlükəsizliyi anlayışlarını özünəməxsus şəkildə şərh edir. Eyni zamanda onların müxtəlifliyini və müəllif unikallığını da qeyd etmək lazımdır.

Maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas sahələrinin qiymətləndirilməsi

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın daimi və idarəolunan tərəqqisi və maliyyə təhlükəsizliyi maliyyə bazasının təkmilləşdirilməsi şərti ilə təyin olunur.

2021-2022-ci illər üçün dövlət maliyyə planından bu ilə görə istifadə 18 milyard 495 milyon manat proqnozlaşdırılır. Bu, 2018-ci ildən fərqli olaraq 2 milyard manat və ya 12 faizdir. Bu il dövlət maliyyə planından istifadənin illik ÜDM-də xüsusi çəkisi 28 faiz təşkil edir.

2019-cu il üçün dövlət xərcləmə planı üzrə təxminlərin əvvəlki ilin göstəriciləri ilə birlikdə yaxından araşdırılması bizə müşayiət olunan nümunələri tədqiq etməyə imkan verir: məlum olur ki, xərc planının istifadələrində sosial cəhətdən yerləşdirilmiş istehlakların payı artaraq, 2018-ci illə müqayisədə məktəbdə, sosial sığortada, mədəniyyətdə və fəhləlikdə bütün istifadələrin dövlət xərcləri planının tam istehlakdakı payı 9,8 faiz genişlənərək 33,0 faizə yüksəlmişdir.

Bu il iki dəfə dövlət pulunu azaltmaq seçimindən sonra əksər ailə mallarının xərclərinin genişlənməsinə baxmayaraq, iş, annuitet və sosial taksitləri genişləndirmək üçün davam edən ilin maliyyə planında nə qədər dəstəklər bölüşdürülsə də əhəmiyyət kəsb etmir. 2019-cu ilin dövlət xərcləri planında əmək haqqı tarifləri üzrə istehlak 3523,6 milyon manat təşkil edir ki, bu da bir il öncəki göstəricidən 73,1 milyon manat və ya 3 faiz çoxdur. Rifahın, mədəniyyətin, ifadələrin və idmanın praktiki sahələrində heç bir şəkildə kompensasiyanın genişləndirilməsi normal deyil.

Təlimat sahəsində kompensasiyalardan istifadənin 70,6 milyon manat artacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 6,5 faiz çoxdur. 2019-cu ildə annuitetlərin və sosial güzəştlərin ödənilməsi üçün 1827,1 milyon manat ayrılacaq. Azərbaycan hökuməti 2019-cu il üçün normal illik genişlənməni 4,3 faiz səviyyəsində təxmin etsə də, dostluq xərclərinin normal kritik genişlənməsi güc verir.

Bu il siyasətin həyata keçirilməsi, asayişin qorunması və icra hakimiyyətinin xərcləri 23,3 faiz artacaq. 2019-cu ildə yuxarı və mərkəzi orqanlara 569,6 milyon manat vəsaitin yanması nəzərdə tutulur. Bu, ötən dövrlə müqayisədə 24,8 milyon manat və ya 4,3 faiz çoxdur. Həmçinin, bu il qanuni icra və polis orqanlarının dəstəklənməsi üçün 1 milyard 208 milyon manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur ki, bu da 2020-ci ildən fərqli olaraq 19 milyon manat və ya 1,5 faizdir.

Bir qayda olaraq, 2019-cu ildə siyasətin həyata keçirilməsinə, polisin şəxsi kapitalına 1 milyard 778 milyon manat xərclənəcək ki, bu da ötən dövrlə müqayisədə 6,1 milyon manat və ya 0,3 faiz çoxdur. Maliyyə planının müxtəlif seqmentləri üzrə istehlaklar arasında kəskin ziddiyyətlər mövcuddur.

Bu şəkildə, maraqlıdır ki, təxminən 2005-ci ildən başlayaraq, dövlət maliyyə planından istifadənin azalacağı proqnozlaşdırılır. Tam istifadələrdə azalma təxminən 11,9 faiz olsa da, onların ölçüsü bir-birindən fərqli idi. Bir neçə xüsusi hal ilə, dövlət xərcləri planının istehlakının bütün əhəmiyyətli sahələrində azalma oldu. Dövlət öhdəliyinin və öhdəliklərinin tənzimlənməsi xərclərinin iki dəfədən çox olması nəzərdə tutulur. 2019-

cu ildə öhdəlik və öhdəliklərin ödənilməsi üçün 1 784,1 milyon manat vəsaitin yanması proqnozlaşdırılır. Bu, 998,9 milyon manat və ya iki dəfə çoxdur.

Öz növbəsində dövlət borcunun ödənilməsi xərclərinin ümumi büdcənin xərclər hissəsində xüsusi çəkisi əvvəlki dövrlə müqayisədə 5,9 faiz artaraq 3,7 faizdən 9,6 faizə yüksəlib. Müstəqillik dövründə ilk dəfədir ki, dövlət borcunun ödənilməsinə büdcənin köməyi ilə bu qədər vəsait ayrılır. Dövlət borcu xərclərinin əsas hissəsini və ya 82,5 faizini xarici borclar, qalan hissəsini isə daxili borclar təşkil edəcək. 2020-ci ilin dövlət maliyyə planında dövlət öhdəliyi üzrə istehlaklar gəlirlərin 10,5 faizini, istifadələrin isə 9,7 faizini təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, mövcud məsrəflərin gəlirlər və istifadələr üçün payı sürətlə qlobal praktikada icazə verilən həddə doğru irəliləyir (10%). Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2019-cu ilin maliyyə planı göstəricisində dövlət öhdəliklərinin idarə edilməsinin xərc planı istehlakında payı 3,7 faiz təşkil edib. Manatın məzənnəsinin daha da aşağı salınması naməlum öhdəliyin tənzimlənməsi xərclərini də genişləndirəcək. Dövlət öhdəliyi və öhdəlikləri üzrə dövlət maliyyə planının istehlakının belə kəskin genişlənməsi xaricdə ən çox yayılmış əldəetmə üsulunun sürətlə genişlənməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycanın məlum olmayan öhdəliyinin həcmi 3,4 milyard manat idisə, təxminən 6 il ərzində bu aktivlər 3,5 milyard ABŞ dolları və ya 100% genişlənərək 6,9 milyard manata çatıb. 2020-ci ildə 334,3 milyon manat naməlum öhdəlik üzrə faiz taksitlərinə, 1139,7 milyon manat əsas taksitlərə xərclənmişdir. Hazırda ölkə iqtisadiyyatına neft pullarının axınının kəskin şəkildə azaldığı bir vaxtda hökumətə külli miqdarda borcların büdcə hesabına ödənilməsi ciddi narahatlığa çevrilə bilər. Dünya iqtisadiyyatında böhran meyillərinin səngiməməsi, bu səbəbdən beynəlxalq neft birjalarında "qara qızıl"ın qiymətinin hər gün aşağı düşməsi ölkənin xarici borclarının vaxtında qaytarılmaması problemini yarada bilər. Dövlət siyasətində prioritet elan edilməsinə baxmayaraq, cari ilin büdcəsində elm sahəsinə ayrılan xərclər 15,2 milyon manat (10,1 faiz), ali təhsilə ayrılan xərclər 42,2 milyon manat (14,5 faiz) azalmışdır.

COVİD-19 pandemiyası müstəqillikdən sonrakı ilk onillikdən bəri həm dünyada, həm də Azərbaycanda ən böyük iqtisadi şok ola bilər. Artımın 2022-ci ildə bərpa ediləcəyi gözlənilir, lakin ciddi fiskal təzyiqlər, əsas əmtəə ixrac bazarlarının bərpasından asılılıq və işçi qüvvəsi profisitləri və əhalinin qeyri-bərabər və yavaş peyvəndlənməsi səbəbindən bərpa sürəti olduqca qeyri-müəyyən olaraq qalır (IMF, 2021). Proqnozlar onu deməyə əsas verir ki, növbəti illərdə ölkələrin hər birində iqtisadi artım müsbət qalsa da, pandemiyadan əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yavaş olacaq. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından və 2014-2015-ci illərdə əmtəə bazarının çökməsindən sonra dirçəlmə gözlənildiyindən daha yavaş olub və iqtisadiyyat böhrandan əvvəlki səviyyəyə qayıtmayıb.

2021-ci ilin birinci rübündə Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət səngiyib, lakin bəzi bərpa əlamətləri görünməyə başlayıb. Tranzit sərnişinlər, pərakəndə satış və iş yeri fəaliyyəti də daxil olmaqla bir sıra iqtisadi fəaliyyət göstəricilərini izləyən Google Mobility-nin məlumatları göstərir ki, 2020-ci ilin əvvəlində, pandemiya zərbə vurmazdan öncə müəyyən edilmiş baza səviyyəsi yalnız ictimai nəqliyyat tərəfindən üstələnib (Şəkil 1). Mağazaları və iş yerlərini ziyarət edən insanların sayı kimi digər fəaliyyət göstəriciləri pandemiyadan əvvəlki baza səviyyəsindən xeyli aşağıda qaldı.

2021-ci ildə Asiyada maliyyə inkişafı 6,2% səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Bir qayda olaraq, monetar bərpa kursu günün çox hissəsini sərf edəcək və ÜDM ən tez 2022-ci ildə fövqəladə vəziyyətə qədərki səviyyəyə qayıdacaq. Yardım sahəsinin toplanma sahəsi ilə ziddiyyət təşkil etdiyi iqtisadiyyatda kritik təklifə malik yaradılan ölkələrin iqtisadiyyatları sərt şəkildə dözdü. 2018-ci ildə yaradılmış dövlətlərdə yardım sahəsində ÜDM-in 70%-i normallaşdırılıb. Yardım sahəsi ÜDM-in ABŞ-da və Fransada 80%-ni, Böyük Britaniyada 78%-ni, İtaliyada 74%-ni, Yaponiyada və Almaniyada 71%-ni, Kanada və Avstraliyada 70%-ni təşkil edirdi. Pandemiya səbəbindən nəqliyyatda, səyahət sənayesində və ictimai iaşədə azalma yaradılmış ölkələrdə yardım sahəsinin ÜDM-dəki hissəsi əsaslı şəkildə azalmışdır.

Cədvəl 1

Covid-19 Azərbaycan iqtisadiyyatı təsirinin PEST analizi

Siyasi faktorlar
• Bəzi ölkələrdə uzaqdan məsləhətləşmələrin təşkili ilə bağlı texniki xərcləri ödəmək üçün tibb təşkilatlarına əlavə maliyyə vəsaiti almaq imkanı
İqtisadi faktorlar
• Bank kreditlərinin ödənilməsində güzəştlərin tətbiq edilməsi
Sosial faktorlar
• məhdud resursların bölüşdürülməsinin monitorinqi və planlaşdırılması. • xəstəliklərin diaqnostikasının avtomatlaşdırılması • istifadə olunan rabitə vasitələrinə və həkimin yerləşdiyi yerə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması
Texnoloji faktorlar
• teletibbdən istifadənin genişləndirilməsi • COVID-19 xəstələrinin müalicəsi üçün lazım olan əsas resursların balansının monitorinqi üçün elektron sistemlər (ixtisaslaşdırılmış xəstəxanalarda və reanimasiya şöbələrində pulsuz çarpayılar, PPE (fərdi mühafizə vasitələri) ehtiyatları, dərmanlar və sınaq reagentləri) • həkimlərin və xəstələrin distant konsultasiya imkanları barədə məlumatlandırılması • adi məsləhətləşmələrin təxminən 80%-nin distant aparılması

Mənbə: https://www.taxes.gov.az/az/post/1005 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

COVID-19 xəstələrinin müalicəsi üçün lazım olan əsas resursların balansının monitorinqi üçün elektron sistemlər (ixtisaslaşdırılmış xəstəxanalarda və reanimasiya şöbələrində pulsuz çarpayılar, PPE (fərdi mühafizə vasitələri) ehtiyatları, dərmanlar və sınaq reagentləri) resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Buna baxmayaraq, əksər hallarda bu sistemlərin funksionallığı qərar qəbul edənlərə yaranan problemli sahələr və mövcud ehtiyatlar barədə məlumat verməklə məhdudlaşırdı, resursların yenidən bölüşdürülməsinə dair qərarlar əl ilə qəbul edilirdi. Gələcəkdə bu qərarların ən azı bəziləri (xəstələrin yerin mövcud olduğu xəstəxanalara yönləndirilməsi, , nümunələrin daha az məşğul olan laboratoriyalara göndərilməsi) avtomatlaşdırıla bilər.

Pandemiya ilə bağlı qadağanedici tədbirlər əmək bazarının və biznesin vəziyyətinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı dünyada işsizliyin 5,3 milyondan 24,7 milyona qədər insana təsir edə biləcəyini qiymətləndirir. Makroİqtisadi Təhlil və Qısamüddətli Proqnozlaşdırma Mərkəzi 25 milyon insanın öz mövqelərini itirə biləcəyini qiymətləndirir ki, bu da çox böyük rəqəmdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qeyd etdiyi kimi, Covid- 19 “işləyən

yoxsulların" sayını artıracaq: onların sayı 20,1-35,0 milyon nəfər artacaq.

Dünya İqtisadi Forumunun məlumatına görə, pandemiya səbəbindən bir neçə milyard insan sosial məsafəni kompensasiya etmək üçün evlərindən ayrılıb. Bütün dünyada pandemiya monetar hərəkətə təsir etdi, səylərdə pul çətinlikləri yaratdı və müəssisələrin işlərini məhdudlaşdırdı. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, mövqelərin azalması kəskin xarakter alıb. Müxtəlif millətlər işğallarla ayaqlaşmağa çalışsalar da, ümumiyyətlə, bu planetdə baş verənləri həll etmək ağlasığmazdır. Müvafiq olaraq, planetdəki mövqelərin sayı 2019-cu ilin fevral ayında COVID-19 pandemiyası səbəbindən 57%, apreldə isə 85% azalıb.

Pandemiyanın yaratdığı sosial problemlərin azaldılması və ya aradan qaldırılması üçün görüləcək əsas tədbirlər Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Koronavirus və iş həyatı hesabatında öz əksini tapıb. Qısa müddət ərzində bir neçə ölkə sosial təminat, qısa iş saatları, ödənişli məzuniyyətlər, biznesin ölçüsündən asılı olmayaraq müəssisələrə pul və ödənişli dəstək, açıq fəaliyyət sahələri üçün kredit və pul yardımını genişləndirmək üçün səy göstərdi. 2020-ci ildə ölkədə 129 000 yeni vəzifə açılıb və peşələrin 54,9%-i məxfi sahəyə düşüb. Ölkədə son dövrlərdə əldə edilmiş vəzifələrin 6,2%-i yeni qurulmuş müəssisə və birliklərdə, 0,3%-i fəaliyyətini davam etdirən təsərrüfat və birliklərdə, 74,8%-i mövcud müəssisə və birliklərdə, 18,7%-i müxtəlif tədbirlərdə görülüb (Şəkil 2). Vəzifələrin sayının genişlənməsinin səbəblərindən biri idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə özəl sahədə iş müqavilələrinin başa çatdırılması və ödənişli dövlət vəzifələrində genişləndirilməsi olmuşdur. Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin hesabatında bildirilir ki, 2020-ci ildə ölkədə 20,1 min vəzifə bağlanıb. Peşələrin 20,4%-i müəssisə və assosiasiyaların fəaliyyətinin dayandırılması, 79,6%-i isə mövcud müəssisə və birliklərdə ixtisar olması səbəbindən bağlanıb.

Nəticə

Dövlətin maliyyə təhlükəsizliyi ölkədə maliyyə axınının elə bir hərəkətidir ki, maliyyə sektorunda milli maraqların daxili və xarici maliyyə təhdidlərindən qorunmasına, habelə ölkənin maliyyə sisteminin sabit fəaliyyət göstərməsinə, fasiləsiz fəaliyyətinə zəmanət verir və maliyyə resurslarının davamlı inkişafı üçün təsərrüfat subyektlərinə ötürülməsi funksiyalarının maliyyə bazarları tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin edir. Azərbaycan vergi sisteminin qeyri-kamilliyi ondan ibarətdir ki, o, yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafına təkan vermir; əsasən fiskal xarakterini saxlayır; büdcə vəsaitlərinin xərclənməsində səmərəsizliyə səbəb olur; regionların vergitutma bazasının genişləndirilməsinə təkan vermir; vergidən yayınma üçün əhəmiyyətli imkanlar qaldığından rəqabət üçün qeyri-bərabər şərait yaradır. Azərbaycanın maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas vəzifəsi yüksək keyfiyyətli, suveren maliyyə və bank sisteminin yaradılması olan bir sistem qurmaq lazımdır ki, onun əsas funksiyası da maliyyənin özünü təmin etməsi olmalıdır.

2020-ci ilin mart ayından başlayaraq ölkəmizdə karantin rejimi elan edilmiş və bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Pandemiyanin ölkəyə vurduğu mənfi iqtisadi və sosial təsirə qarşı çıxmaq üçün hökumət işsizlərə (2019-cu ildə 5,5%), o cümlədən kiçik və orta biznesə böyük dəstək göstərmiş, banklara dövlət zəmanətləri verilmişdir. Pandemiyanın mənfi təsirinə məruz qalan sektorlarda çalışan 300 min fərdi (mikro) sahibkara milyon manat (47 milyon ABŞ

dolları) vəsait ayrılmışdır. Bundan əlavə gəlir vergisi ödəyiciləri üçün də 75% güzəşt nəzərdə tutulmuş, ərzaq və tibbi təhlükəsizlik malları Əlavə Dəyər Vergisindən (ƏDV) azad edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan maliyyə təhlükəsizliyini belə bir mövqe ilə təmin edə biləcək unikal imkanlara malikdir. Əvvəla, bu, onun böyük sərvətidir. Amma bu böyük sərvət zəruri qanunvericilik bazası və infrastruktur olmadığından iqtisadi münasibətlər prosesinə cəlb olunmur və əlavə dəyər yaratmır ki, bu da milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini bütünlüklə əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Ümumilikdə isə dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı və mədənçilik işğaldan azad edilmiş regionlarda da inkişaf etdirilməli, qeyri-neft sektoru və turizmin inkişafına güclü təkan verilməli, ölkədə kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə daha aktiv şəkil almalı, vergidən yayınmaların aradan qaldırılması və şəffaflıq məqsədilə nağdsız ödənişlərə keçid geniş şəkildə vüsət almalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Ağıllı şəhər" (Smart city) və "Ağıllı kənd" (Smart village) konsepsiyalarının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 19 aprel 2021-ci il

2. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 7 iyul 2021-ci il.

3. Bağırova, F. Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu işğaldan azad edilmiş torpaqların inkişaf və tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymasının rəmzi kimi. 07/04/2022. https://1news.az.

4. Əliyev, Ş.T. Pandemiya və postpandemiya şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin aktual məsələləri // AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, № 05, 2020.

5. İbadoğlu, Q.A , Əhmədov İ.N, (2018), Dövlət büdcəsinə nəzarət. Bakı, "Elm", -123 səh

6. Əkbərova S. D. (2018), Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri . Bakı, UNEC, -167 səh

7. Hacıyev .R.İ (2017), Təftiş və nəzarət, Bakı, "Azərşər",-311 səh.

8. Səbzəliyev S. M. Rzayev Q.M, Abbasov Q. Ə. (2017), Nəzarət və təftiş, Bakı "Elm",- 261 səh.

9. Дробозина Л.А (2012) Финансы. Учебник. М. ЮНИТИ, - 521 с.

10. Елисеева И.И., Юзбашев М.М (2014) Общая теория статистики, М. ЮНИТИДАНА, -415

11. Поляка. Г.Б (2015) Финансы и кредит М.: Волтерс Клувер, - 412 с

12. vergiler.az/news/international/590.html, 04.05.2022

13. cnbc.com/2017/09/27/japanese-banks-cryptocurrency-j-coin.html, 01.02.2022

14. investopedia.com/terms/i/initial-coin-offering-ico.asp#citation-5, 01.02.2022

15. reuters.com/article/egypt-bitcoin-idUSL4N1L33NK, 10.03.2022

Тунзала Тофиг кызы ГУРБАНОВА
Амалия Ильгар кызы АЛЛАХВЕРДИЕВА

ВОПРОСЫ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА И ПОСТПАНДЕМИИ

РЕЗЮМЕ

В постсоветской экономике сложный процесс трансформации под влиянием объективных рыночных экономических законов и исторических факторов со временем значительно замедлился и сопровождался глубокими кризисами, значительно снизившими экономический рост в последние годы. Целью исследования является проведение комплексного научного исследования особенностей системы экономической и финансовой безопасности страны в условиях пандемии и постпандемии и разработка методологии обеспечения экономической безопасности государства в условиях трансформационной экономики. были определены основные направления.

Ключевые слова: *финансы, социально-экономические, постпандемические, безопасность.*

Tunzala Tofig gizi GURBANOVA
Amalya Ilgar gizi ALLAHVERDİYEVA

ISSUES OF FINANCIAL SECURITY IN THE PERIOD OF CORONAVIRUS PANDEMIA AND POSTPANDEMIA

SUMMARY

In the post-Soviet economy, the complex process of transformation under the influence of objective market economic laws and historical factors will be significantly slowed down over time and has been accompanied by deep crises that have significantly reduced economic growth in recent years. The purpose of the study is to conduct a comprehensive scientific study of the characteristics of the country's economic and financial security system during pandemic and postpandemia and to develop a methodology to ensure economic security of the state in a transformational economy. The assessment was carried out, the main directions were identified.

Keywords: *finance, socio-economic, postpandemic, security.*

Daxil olub: 22.04.2022

Ərəbiyə Ənvər qızı MUSTAFAYEVA, h.f.d., dos, UNEC
Leyla Xəqan qızı İSAYEVA, UNEC, magistr

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİ

Xülasə
2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində düşmən təxribatlarına cavab olaraq işğalçı Ermənistana qarşı başlanılan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən işğalındakı torpaqlar azad edilmiş və ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında və inkişafında hazırlanmış layihələrin tətbiqi ilə sosial-iqtisadi inkişafa, məşğulluğun təmin edilməsinə, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə nail olmaqdır. Araşdırmada birbaşa xarici investisiyaların Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının bərpa və inkişafında rolu araşdırılır və müəyyən edilir ki, bu regionun investisiya mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsində vacib məsələdir. İnvestisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılması, vergi tətilləri, bürokratiyanın zəiflədilməsi vacib hesab olunur.Əldə edilən nəticələr regiona birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsində faydalı ola bilər.
Açar sözlər: *Qarabağ, investisiya, iqtisadiyyat, maliyyə*

UOT: 339
JEL: M17

Giriş

Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunun yeni işğaldan azad edilmiş ərazilərinə edilən xarici investisiyalar bölgənin inkişafı və sürətli bərpasında misilsiz rol oynayır. Qarabağ iqtisadi zonasının yeni işğaldan azad edilmiş ərazilərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyası ölkəmiz üçün ən vacib prioritetlərdən biridir. Ölkəmizə yatırılan sərmayələr həmçinin bizi beynəlxalq arena ilə də yaxınlaşdırır və bu da iqtisadiyyatımızın yüksələn tendensiya ilə davam etməsində mühüm rol oynayır. Qarabağ ərazisinə cəlb edilən BXİ-nin (Birbaşa Xarici İnvestisiyalar) miqdarını artırmaq üçün ölkəmiz tərəfindən bir sıra tədbirlər görülür. Nəqliyyat infrastrukturunun, göstərilən xidmətlərin və s. komponentlərin sürətli bərpa və inkişafı əraziyə yatırılan BXİ miqdarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Nəqliyyat infrastrukturunu xüsusi qeyd etməyimizin səbəbi, ölkəyə və ya regiona yatırım edəcək investorun bu faktora xüsusi diqqət yetirməsidir. Çünki nəqliyyat infrastrukturu yetərli səviyyədə olmasa, ölkədə daşınma, çatdırılma kimi problemlər ortaya çıxar ki, bu da xarici investiisiyaların cəlb edilməsi səviyyəsində xoşagəlməz hadisə olar. . Xidmət sektorunu vurğulamağımızın səbəbini isə belə açıqlaya bilərik: Hər bir investor ölkəyə ilk ziyarət etdiyi andan investisiya etmək qərarına gəlmir. Fərz edək ki, hər hansı bir investor ilk öncə turist kimi ölkəmizə səfər edir və göstərilən müəyyən xidmətlərdən yararlanır, əgər bu turist xidmət səviyyəsindən razı qalmasa, necə investor kimi ölkəyə və ya regiona yatırımlar edəcək? Bu sualın cavabı ölkədə xidmət sektorunun inkişafından keçir. Beləliklə, təqdim etdiyimiz misal əsasında xidmət sektorunun investisiya cəlbində necə vacib faktor olduğunun birgə şahidi olduq. Nəticə olaraq,

ölkədə xidmət sektoru yüksək səviyyədə təşkil olunarsa, ölkəni bir o qədər turist və ya investor ziyarət etmək qərarına gələcək, bunun da nəticəsində ölkəyə cəlb edilən Xİ miqdarının artırılmasına nail ola bilərik. Bunu da qeyd edək ki, izah etdiyimiz iki faktorla yanaşı investisiya mühitinə təsir edən bir sıra məqamlar mövcuddur və bu iki faktor nə dərəcədə önəmli olsa da, bir investor hər hansı ölkəyə investisiya etmək qərarına gəldikdə, qeyd etdiyimiz iki faktorla yanaşı bir sıra amillərə də nəzər salır və ölkədə mövcud investisiya mühitini yaxından izləyir. Qeyd etdiyimiz bir sıra faktorlara ölkədə mövcud bürokratiya səviyyəsini, siyasi sabitliyi, iqtisadi azadlığı və s. amilləri aid etmək mümkündür.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin iqtisadi əhəmiyyətinin təhlili

Son illərdə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyalar

	2019-cu il		2020-ci il	
Dövlətlərin adı	**Məbləğ,min $**	**Xüsusi çəkisi,%**	**Məbləğ, min $**	**Xüsusi çəkisi,%**
CƏMİ	**4,275,241**	**100.0**	**4,527,706**	**100.0**
Birləşmiş Krallıq	1,187,442	27.8	1,680,899	37.1
Türkiyə	570,993	13.4	577,993	12.8
Amerika Birləşmiş Ştatları	379,951	8.9	475,245	10.5
Yaponiya	267,427	6.3	343,651	7.6
Malayziya	257,879	6.0	311,799	6.9
Kipr	193,428	4.5	227,476	5.0
İran İslam Respublikası	165,872	3.9	200,571	4.4
Norveç	152,133	3.6	195,170	4.3
Rusiya Federasiyası	156,828	3.7	158,626	3.5
Niderland	141,431	3.3	77,809	1.7
Hindistan	47,876	1.1	61,529	1.4
İsveçrə	50,961	1.2	35,545	0.8
Gürcüstan	34,621	0.8	29,109	0.6
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	63,362	1.5	26,852	0.6
Almaniya	140,451	3.3	17,919	0.4
Latviya	31,658	0.7	11,225	0.2
Çin	12,078	0.3	7,707	0.2
Ukrayna	287	-	5,957	0.1
İspaniya	854	-	5,894	0.1
Fransa	3,199	0.1	3,731	0.1
Koreya Respublikası	5,862	0.1	3,285	0.1
Sinqapur	1,208	-	3,028	0.1
Polşa	607	-	2,948	0.1
Danimarka	1,032	-	2,328	0.1
Belçika	5,633	0.1	1,878	0.1
Lüksemburq	2,100	0.1	1,841	-
İsrail	1,901	-	1,442	-
Digər dövlətlər	388,012	9.1	20,034	0.4

Mənbə: https://uploads.cbar.az/assets/084c72398bd19dfa59887ae0b.xls

Xarici ölkələr hesabına əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin 2535,7 mln. manatı və ya 87,6%-i Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Türkiyə, Yaponiya, İsveçrə, Malayziya, Norveç, Rusiya və İran sərmayədarlarına məxsus olmuşdur.

Vurğulayaq ki, 2020-ci ildə ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin tərəqqisinə 7588,3 milyon manat ayrılıb və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,6% çox olub.

Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərpa işləri sürətləndirilmiş templə aparılır - yollar, o cümlədən Şuşaya tarixi Qələbə yolu çəkilir, dağılmış infrastruktur yenidən qurulur, elektrikləşdirmə və su təchizatı problemləri həll edilir. Bütün bunların həyata keçirilmə məqsədlərindən biri işğal zamanı öz doğma yurdundan didərgin salınmış soydaşlarımızın tez bir zamanda öz yurd -yuvalarına qayıtmasını təmin etməkdən ibarətdir.

İşğaldan azad edilmiş rayonların mənzərəli yerlərinin, bu diyarın zəngin təbiətinin - şəfalı sularının, sıx meşələrinin, şəffaf bulaqlarının, ucsuz-bucaqsız çöllərinin, uca dağlarının seyr edilməsi zamanı onların nə qədər yüksək iqtisadi və turizm potensialına malik olduğunu anlamaq heç də çətin deyildir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqların bir çox ərazilərində işlər qızğın şəkildə həyata keçirilir, məsələn, kəlbəcərli arıçılar artıq burada öz təsərrüfatlarını yaradıblar.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli üzrə Əlaqələndirmə Qərargahı yanında İqtisadi Məsələlər üzrə İşçi Qrupunun pilot layihəsi çərçivəsində Qoçdaş yaylağına Kəlbəcər rayonundan olan fermerlərə məxsus xırdabuynuzlu mal-qara və arı ailələrinin heyvandarlıq təsərrüfatları köçürülmüşdür. Hazırda burada 10 min baş damazlıq qoyunçuluq təsərrüfatı və 500 arı ailəsi yerləşir. Bundan başqa, artıq otlaqlarda Kəlbəcər balının ilk süzülməsinə, , arıçılıq təsərrüfatlarında bol məhsul yığımına başlanılıb.

İqtisadiyyatın əsas sahələrinin istehsalında Qarabağın payı ötən il cəmi 0,7 faiz, keçmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun payı isə hətta 0,1 faiz təşkil etmişdir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadiyyatının bərpası istiqamətində işlərin vahid proqram əsasında aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da AR Prezidentinin ölkədə iqtisadi rayonların bölgüsünün yenilənməsi ilə bağlı qərarını gündəmə gətirir. Bu yeni bölgü sayəsində aparılan işlər daha səriştəli yerinə yetiriləcək və ən böyük faydanı verəcək, azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası ümumilikdə iqtisadi planlaşdırmanın və idarəetmənin çevikliyinin artmasına səbəb olacaq.

Bu, Rusiyaya da aiddir - Azərbaycan onun hərbi münaqişəyə qarışmamasını yüksək qiymətləndirir. İnvestisiyalar öz bəhrəsini verəcək və Qarabağ ÜDM-in eyni faizini – neft və qaz istisna olmaqla 20%-ni Azərbaycan ərazisindən hasil edəcək.

Lakin indi geri qaytarılan rayonların iqtisadi vəziyyəti qənaətbəxşdir. İlk növbədə əkin sahələri minalardan təmizlənməlidir. Ermənistan tərəfi hələ də minalanmış ərazilərin xəritələrini təqdim etməyib. Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, regionda turizm və mədən sənayesini də inkişaf etdirmək təklif edilir - müharibədən sonra Azərbaycan Ermənistanla sərhəddə yerləşən Kəlbəcər rayonundakı Zod qızıl yatağının 2/3 hissəsini alıb. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi tapşırıqlar üzrə səfiri Elşad İsgəndərovun qeyd etdiyi kimi, sovet dövründə Ermənistan SSR ilə Azərbaycan SSR arasında bu yataqdan istifadəyə dair müqavilələr olub. İndi Bakı İrəvanla danışıqlar aparma-

dan qızıl mədənini təkbaşına idarə etmək niyyətindədir.

Rayonun yenidən qurulması həm dövlət investisiyaları hesabına, həm də özəl vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə həyata keçiriləcək. Nazir təkid edir ki, investorlar üçün cəlbedici şərait yaradılacaq, Azərbaycan tərəfinin xarici sərmayələrə açıq olması o demək deyil ki, onlarsız edə bilməz. 2021-ci ildə Bakı regionun bərpasına dövlət investisiyaları şəklində təxminən 1,5 milyard dollar xərcləməyi planlaşdırıb. .

1. Naxçıvan nəqliyyat dəhlizinin yenidən qurulması, Azərbaycandan Türkiyəyə Ermənistan və Naxçıvan ərazisindən keçən dəmir yolunun bərpası regionun iqtisadiyyatına da təsir edəcək. Naxçıvanla əlaqənin bərpası bütün region ölkələri üçün faydalıdır.

Azərbaycanda iqtisadi rayonların yeni bölgüsü iqtisadi tərəqqiyə, daha səmərəli investisiya siyasətinə və çevik regional idarəetməyə töhfə verir. Onların yaradılması 44 günlük müharibə zamanı işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı üçün təkan olacaq. Bu addımı işğaldan azad edilmiş ərazilərin çiçəklənməsi üçün vahid plan kimi qiymətləndirmək olar. Bu, həmin ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına reinteqrasiyası baxımından da vacibdir. Çünki iqtisadi rayonların inkişafının planlaşdırılması, idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi və strukturuna yenidən baxılması işinin əlverişliliyinin artırılmasını tələb edir.

Şübhəsiz ki, bərpadan sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi imkanların reallaşması Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərəcək. İşğal nəticəsində Qarabağda 7 minə yaxın müəssisə bağlanıb. Gəlirlərin 24%-ni taxılçılıqdan, 41%-ni şərabçılıqdan, 46%-ni kartofdan, 18%-ni ət məhsullarından, 34%-ni süd məhsullarından təmin edirdilər. Əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə qızıl, mis, civə, xromit, qurğuşun, sink kimi müxtəlif zəngin faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. Həmin yataqlar işğal illərində Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istismara məruz qalıblar. İstehsal güclərinin bərpası iqtisadi sahələrin, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafına mühüm töhfə verəcək. İlkin hesablamalara görə, yaxın illərdə yalnız yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur rayonu sənaye, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və turizm kimi sahələri stimullaşdırmaq üçün yaxşı imkanlara malik olduğundan Azərbaycan iqtisadiyyatında 4 faizlik artım əldə edə biləcək. İşğal zamanı rayonun Azərbaycanın ümumi ÜDM-də xüsusi çəkisi 0,1%-ə qədər azalsa da, yaxın gələcəkdə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarında kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının reallaşdırılması mümkün olacaq və 1,76 milyard dollarlıq kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları istehsal ediləcək .

İşğaldan azad edilmiş ərazilər də əhəmiyyətli dərəcədə bərpa olunan enerji, xüsusən də hidroenergetika potensialına malikdir. . Təxminən 2,56 milyard kubmetr su və ya Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının 25%-i Qarabağda hasil olunur ki, bu da su elektrik stansiyalarının (SES) yaradılmasına böyük imkanlar yaradır. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycan erməni qəsbkarları tərəfindən amansızcasına istismar edilən, sonra isə dağıdılan su elektrik stansiyalarına nəzarəti ələ keçirdi. Bu elektrik stansiyalarının bir çoxunda bərpa işləri aparılıb, digərlərində isə davam etdirilir. Qarabağ günəş və külək enerjisi sənayesində də mühüm potensiala malikdir. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin ilkin hesablamalarına görə, azad edilmiş ərazilər 4000 meqavatdan çox günəş enerjisi və 500 meqavata qədər külək enerjisi potensialına malikdir. Kəlbəcər və Laçın rayonları külək enerjisi,

Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonları isə günəş enerjisi potensialı ilə zəngindir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialını reallaşdırmaq üçün həm də dayanıqlı nəqliyyat infrastrukturuna malik olmaq lazımdır, ona görə də həmin ərazilərin bərpası proqramının əsas istiqamətlərindən biri inteqrasiya olunmuş nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. Artıq Qarabağın ilk hava limanı olan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı tikilib və sınaq uçuşları həyata keçirilib, bu hava limanının uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni 60 metrdir. Bundan başqa, Qarabağın Zəngilan və Laçın rayonlarında daha iki beynəlxalq hava limanının təməli qoyulub, eləcə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerli avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası və genişləndirilməsi işlərinə başlanılıb. Bəzi avtomobil yolları artıq istifadəyə verilib. Onlar Qarabağa həm şimaldan, həm cənubdan, həm də şərqdən getməyə imkan verəcək və bununla da onu Transqafqazın perspektivli iqtisadi yollarından birinə çevirəcəklər.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi perspektivləri göstərir ki, onların həyata keçirilməsi və bölgü yolu ilə səriştəli idarə olunması Qarabağın və Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Deməli, Qarabağın dirçəlişinin əsas məqsədlərindən biri Ermənistanla münaqişədən əvvəl Azərbaycanın iqtisadiyyatındakı payını qaytarmaqdır (Məmmədov M., 2015). Bu regionların inkişafı və sonradan "Şimal-Cənub", "Şərq-Qərb" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştirak Qarabağı Zaqafqaziyanın yaxşı təşkil olunmuş regionu halına gətirəcək. . Bu iqtisadi amil Qarabağımızı erməni işğalı zamanı olduğu kimi çəkişmə yerinə deyil, regional əməkdaşlığın simvoluna çevirəcək. .

2020-ci ildə Qarabağ düşmən tapdağından azad olduqdan sonra bəzi xarici sərmayədarların marağına səbəb olub. Azərbaycanın böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan neft-qaz sektoru həmişə xarici investisiyalar üçün cəlbedici olmuşdur: 2000-ci ildən 2017-ci ilədək olan dövrdə ölkə iqtisadiyyatına 77,8 milyard ABŞ dolları yönəldilmişdir. Ölkəmizə cəlb edilən BXİ-nin 90 faizə yaxını neft-qaz sektoruna məxsusdur. Ölkəmizin qeyri-neft sektoru, başda emal sənayesi olmaqla 2000-2017-ci illər arasında investorlar tərəfindən maraqla qarşılanmırdı, buna görə də bu sahəyə yatırımlar az edilirdi. Ölkəmizin neft sektoruna bu qədər investisiya edilməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektorunda bu aktivliyin müşahidə olunmaması təəccüb doğuran hadisələrdən biri hesab edilir. BXİ-nin bu sektorlara cəlb olunmasının artırılmasına nail olmaq üçün xarici investorların qarşısını alan amilləri müəyyənləşdirmək və onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək vacibdir.

Nəticə

- İşğaldan yeni azad olunan Qarabağ torpaqlarının Xİ-lərə ciddi ehtiyacı vardır. Qarabağda münaqişənin olması, bu regionda investisiya cəlbediciliyinin qarşısını kəsirdi.

- Hazırda Qarabağda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün tədbirlər görülməsi çox vacibdir və orada investisiya cəlbediciliyi baxımından əsas sektorlardan biri tikinti sektorudur. Çünki, işğaldan azad edilən torpaqların ilk növbədə sürətli bərpa edilib ölkənin digər regionlarına inteqrasiyası vacib məsələdir, ona görə də, bu istiqamətdə işlər aparılır.

- Qarabağda tikinti sektoruna bir sıra dövlətlərin maraq göstərməsi və xarici investorlar arasında gizli mübarizənin olduğu da aşkar sezilir.

- Torpaqların bərpasından sonrakı mərhələlərdə, sözü gedən regionun qeyri-neft sektorunun digər sahələrində də inkişafı qarşıya qoyula biləcək vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Qeyri-neft sektorunun digər sahələrinin inkişafı nəticəsində Qarabağın ixrac potensialı artacaq və bu faktor da öz növbəsində tədiyyə balansına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Tədiyyə balansının da yüksək olması investisiya mühitinin inkişafına gətirib çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində xarici investorların cəlbi üçün müsbət tendensiyadır.

- Dövlətimizin Şuşa şəhərində keçirdiyi və bundan sonra keçirəcəyi beynəlxalq tədbirlər də Qarabağın qlobal arenaya tanıdılması və bunun nəticəsində xarici investorların cəlbi üçün atılan müsbət addımlardan biri hesab edilir.

-Qarabağ regionunda investisiya cəlbediciliyini artırmaq və BXİ axınını yüksəltmək üçün sənaye parklarının fəaliyyətinə yaradılan güzəştli vergi – gömrük mühiti bütövlükdə region üzrə tətbiq edilməlidir.

- Qarabag regionunda tətbiq edilən Prezidentin xüsusi nümayəndəsi institutu həm idarəetmə çevikliyinin artırılması, həm də bürokratik əngəllərin zəiflədilməsi baxımından əhəmiyyətlidir və bu da öz növbəsində regiona Xİ axınına pozitiv təsir göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.

2. “Azad edilmiş ərazilərdə metropoliten hazırlığı məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 avqust 2021-ci il tarixli Bəyannaməsi.

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2021-ci il tarixli “Azad edilmiş domenlərdə pul köçürməsinin sürətləndirilməsi” ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında müraciəti.

4. “Azərbaycan Respublikası sahələrinin 2019-2023-cü illərdə maliyyə inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli elanı.

5. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş rayonlarında məsələlərin birgə həlli üçün Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2020-ci il tarixli müraciəti.

6. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” ictimai legitim mahiyyətinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Bəyannaməsi.

7. Abdullayev Ə., Əsgərova M., Siyasi və iqtisadi coğrafiya. Bakı, 2018.

8. Bağırov, F.A Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyalardan istifadənin tarixi aspektləri, //AMEA-nın Xəbərləri: İqtisadiyyat seriyası, .-2019.- №2.- s.75-81.

9. Hacalıyev E.N. Azərbaycan xarici investisiyalar üşün çox cəlbedici ölkədir, //Azərbaycan, 2015.- 21 avqust.- S.5

10. Miriyev A.N.“Sənaye ili”ndə regionlara güzəştli şərtlərlə xarici investisiyalar cəlb edilməlidir, //Palitra.-2020.- 14 yanvar.- s. 4-6.

11. Акполат, Ахмет ве Селим Инанели (2011) Имеют ли значение прямые иностранные инвестиции, Турция, Международный исследовательский журнал финансов и экономики, выпуск 77, стр. 56-68.

12. Алмейда, Рита (2015) Влияние иностранных компаний на рынок труда, DECRG — публикации Всемирного банка, 17 июня.

13. https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2

14. https://www.cbar.az/page-

43/external-sector-statistics
15. https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/azerbaijan/

Арабия Анвар кызы МУСТАФАЕВА
Лейла Хаган кызы ИСАЕВА

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ОККУПИРОВАННЫЕ ТЕРРИТОРИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РЫНОК ТРУДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В результате развязанной 27 сентября 2020 года против оккупирующей Армении 44-дневной Отечественной войны в ответ на вражеские провокации были освобождены оккупированные врагом земли и обеспечена территориальная целостность нашей страны. Основной целью исследования является достижение социально-экономического развития, занятости, инвестиционно-привлекательности за счет реализации разработанных проектов восстановления и развития освобожденных территорий. В исследовании рассматривается роль прямых иностранных инвестиций в восстановлении и развитии экономики Карабахского экономического района и определяется как важный вопрос повышения привлекательности инвестиционного климата в регионе. Улучшение инфраструктуры, налоговые льготы и сокращение бюрократии важны для повышения инвестиционной привлекательности, результаты могут быть полезны для привлечения прямых иностранных инвестиций в регион.

Ключевые слова: *Карабах, инвестиции, экономика, финансы*

Arabiya Anvar gizi MUSTAFAYEVA
Leyla Khagan gizi ISAYEVA

ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENTS TO THE OCCUPIED TERRITORIES AND THEIR IMPACT ON THE LABOR MARKET IN AZERBAIJAN

SUMMARY

As a result of the 44-day Patriotic War launched against the occupying Armenia on September 27, 2020 in response to enemy provocations, the enemy-occupied lands were liberated and the territorial integrity of our country was ensured.The main purpose of the study is to achieve socio-economic development, employment, attractiveness of foreign investment through the implementation of projects developed in the restoration and development of the liberated territories. The study examines the role of foreign direct investment in the recovery and development of the economy of the Karabakh economic region and identifies it as an important issue in increasing the attractiveness of the investment climate in the region. Improving infrastructure, tax breaks, and reducing bureaucracy are important to increase investment attractiveness. The results can be useful in attracting foreign direct investment to the region.

Keywords: *Karabakh, investment, economy, finance*

Daxil olub: 25.04.2022

Айдын Агаали оглу РАФИЕВ к.э.н.
***Лала Ильгар гызы* ТЕЙМУРОВА**

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ КАРАБАХСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

РЕЗЮМЕ

В результате 44-дневной Отечественной войны, развязанной 27 сентября 2020 года против оккупирующей Армении в ответ на вражеские провокации, были освобождены оккупированные врагом земли и обеспечена территориальная целостность нашей страны. Основной целью исследования является достижение социально-экономического развития, занятости населения, привлекательности иностранных инвестиций за счет реализации разработанных проектов восстановления и развития освобожденных территорий. Привлечение, поддержка развития предпринимательства, особенно микро-малого и среднего бизнеса, станет важным этапом современного развития Азербайджанской Республики, а также укрепления основ социально-экономической развития этих направлений в ближайшие годы.

Ключевые слова: Карабах, инвестиции, экономика, финансы

UOT: 336
JEL: M17

Введение

Экономика Азербайджана является неисчерпаемой частью мировой экономики, со своими особенностями, богатыми национальными оттенками. Изучение таких свойств и богатства может помочь определить его место и место в мировой экономической системе. Безусловно, иностранные инвестиции занимают свое место и значение среди этой особенности и богатства. Неожиданно Президент Азербайджанской Республики господин Гейдар Алиев в одном из своих выступлений сказал: «Одним из основных направлений нашей политики является привлечение иностранных инвестиций в Азербайджан. Не препятствуйте иностранным инвестициям в Азербайджан, не препятствуйте им, не создавайте таких условий, помогайте им. В этом случае будет развиваться наша экономика, улучшится благосостояние нашего народа).

Анализ перспектив Карабахского экономического района

Осень 2020 года ознаменовалась важным и историческим событием для Азербайджана. Таким образом, стране удалось военным путем спасти свою территориальную целостность от армянской оккупации. Этот конфликт начался вскоре после обретения Азербайджаном независимости и продолжался до сентября 2020 года. После освобождения оккупированных территорий Азербайджана главной задачей теперь должно стать восстановление этих территорий и возвращение вынужденных переселенцев в свои дома. В этих районах должны быть созданы соответствующие условия, в том числе стабильные и комфортные условия для возвращения ВПЛ. Экономическая составляющая освобожденных

территорий будет играть жизненно важную роль. С этой целью важно пересмотреть экономический потенциал земель, которые сейчас полностью находятся под суверенным контролем Азербайджана.

Земли в юго-западном регионе Азербайджана уже почти 30 лет оккупированы Арменией. Поэтому освобождение этих земель было главным приоритетом как внутренней, так и внешней политики Азербайджанской Республики. Азербайджан долгие годы пытался решить вопрос мирным путем путем переговоров через сопредседателей Минской группы ОБСЕ (Франция, РФ и США), но намеренно затягивая урегулирование армяно-азербайджанского конфликта, пытался сохранить. В то время Армения оккупировала не только территорию бывшей Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО), но и семь прилегающих районов, вынудив все местное население покинуть свои дома и переселиться в свою страну. В то время как армянская армия нанесла исторический ущерб культурному наследию азербайджанского народа, в общей сложности было разрушено 950 библиотек, 44 храма и 9 мечетей. Подсчитано, что финансовые потери, нанесенные региону Арменией, продолжающей оккупацию вопреки международному праву, превышают 320 миллиардов долларов.

Начатое азербайджанской армией контрнаступление в ответ на провокации вооруженных сил Армении на линии соприкосновения 27 сентября растянуло эти территории на 44-дневную национальную войну, именуемую «Отечественной войной» или «Второй карабахской войной». В результате были возвращены ранее занятые земли. Согласно трехсторонней декларации, подписанной президентами Армении, Азербайджана и России 10 ноября, следующим этапом станет возвращение вынужденных переселенцев на родину.

Таблица 1

Перечень действий, которые необходимо предпринять для экономического развития Карабаха

№	Список дел
1	Распределение разминированных сельскохозяйственных земель посредством земельной реформы среди переселенных домохозяйств
2	Строительство новых агропарков и одновременно холодильных хранилищ
3	Предоставление государством льготных кредитов крестьянским хозяйствам
4	Строительство новых промышленных центров
5	Строительство объектов с использованием природных возобновляемых источников энергии
6	Создание индустриальных парков
7	Выделение средств из государственного бюджета муниципалитетам на формирование местных муниципалитетов
8	Применение налоговых льгот к предприятиям, работающим на освобожденных территориях

Источник: составлено в результате исследований, проведенных автором

Также известно, что в этих регионах имеются определенные запасы нефти и природного газа. Короче говоря, их предполагаемые запасы в освобожденных районах оцениваются в 200 млн т и 250 млрд м3 соответственно. Хотя эти

районы являются сложными, гористыми, их удаление может стать возможным и экономически оправданным благодаря новым технологиям, которые создадут новые рабочие места, обеспечат регион дополнительными энергоресурсами и увеличат экспорт углеводородов. Для экономического развития Карабаха целесообразно провести следующую работу (таблица 1).

Экономический потенциал освобожденных территорий огромен. Учитывая, насколько они важны для экономики Армении, кажется, что Азербайджан будет максимально использовать возобновляемые возможности. По некоторым оценкам, эксплуатация природных ресурсов на ранее оккупированных Арменией территориях позволит Азербайджану производить более 30% ВВП. Теперь эти ресурсы дадут большой толчок экономике Азербайджана, а также будут способствовать скорейшему возвращению местных жителей (бывших вынужденных переселенцев).

В соответствии с рельефом города Шуша также планируется строительство зеленого коридора с целью сохранения и развития зелени и ландшафта. Наличие исторических памятников в Шушинском, Физулинском, Джебраильском, Губадлинском, Зангиланском районах обеспечит развитие здесь туризма.

В Шуше и других городах планируется построить и сохранить новые исторические здания и памятники:

➢ все музыкальные школы будут реставрированы;

➢ будут созданы сервисные центры «АСАН» и «ДОСТ» в городах с выгодным положением;

➢ также возможно создание Карабахского государственного университета в одном из центральных городов, а также в стране филиалов государственных, частных, высших и средних специальных учебных заведений и профессиональных.

Таблица 2

Рынок труда Карабахского экономического района

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Численность экономически активного населения, доб. человек	399,1	406,8	411,3	415,1	418,0	422,0
Численность занятого населения, тыс. человек	379,2	386,3	391,4	394,9	398,2	392,0
Численность работников, тыс. человек	70,7	70,3	68,4	68,7	69,5	67,7
Средняя номинальная заработная плата, манат	242,0	238,8	242,2	279,5	344,9	409,9

Источник: https://www.stat.gov.az/source/regions/#

Из государственного нефтяного фонда выделенны средства для финансирования предпринимательства на освобожденных территориях, единовременных безвозмездных пожертвований международных организаций, льготных банковских кредитов, страховых фондов, благотворительных и незапрещенных средств.

В 2021 году Президент Ильхам Алиев заложил первый камень в основание первого индустриального парка на площади около 200 га на освобожденных территориях Агдама. Организация и управление Агдамским индустриальным парком возложены на Агентство экономического развития при Министерстве экономики.

Индустриальный парк – наиболее выгодная и удобная форма организации нового предприятия для предпринимателей и инвесторов. Им будут предоставлены готовые инфраструктурные скидки для резидентов других индустриальных парков страны. Таким образом, они будут освобождены от налога на прибыль на 10 лет, налога на землю и имущество, НДС на ввоз автомобилей, оборудования и технологического оборудования, ввоза для производственных целей и ввоза автомобилей, таможенных пошлин и таможенных пошлин.

Согласно плану, Агдамский индустриальный парк будет разделен на зоны – пищевой промышленности, сферы обслуживания, крупных промышленных предприятий, а также социально-технические зоны, автостоянки, зоны реализации строительных материалов.

Таблица 3

Прямые иностранные инвестиции в экономику Азербайджана

	2019		2020	
Название штатов	**Сумма, тыс.$**	**Особый. кишки, %**	**Сумма, тыс. $**	**Удельный вес,%**
ОБЩЕЕ	**4 275 241**	**100,0**	**4 527 706**	**100,0**
Объединенное Королевство	1 187 442	27,8	1 680 899	37,1
Турция	570 993	13,4	577 993	12,8
Соединенные Штаты Америки	379 951	8,9	475 245	10,5
Япония	267 427	6.3	343 651	7.6
Малайзия	257 879	6,0	311 799	6,9
Кипр	193 428	4,5	227 476	5,0
Исламская Республика Иран	165 872	3,9	200 571	4.4
Норвегия	152 133	3,6	195 170	4.3
Российская Федерация	156 828	3,7	158 626	3,5
Нидерланды	141 431	3.3	77 809	1,7
Индия	47 876	1.1	61 529	1,4
Швейцария	50 961	1,2	35 545	0,8
Объединенные Арабские Эмираты	63 362	1,5	26 852	0,6
Германия	140 451	3.3	17 919	0,4
Латвия	31 658	0,7	11 225	0,2
Демон	12 078	0,3	7707	0,2
Украина	287	-	5957	0,1
Испания	854	-	5894	0,1
Франция	3199	0,1	3731	0,1
Корейская Республика	5862	0,1	3285	0,1
Сингапур	1208	-	3028	0,1
Польша	607	-	2948	0,1
Дания	1032	-	2328	0,1
Бельгия	5633	0,1	1878	0,1
Люксембург	2100	0,1	1841	-
Израиль	1901	-	1442	-
Другие штаты	388 012	9.1	20 034	0,4

Источник: https://uploads.cbar.az/assets/084c72398bd19dfa59887ae0b.xls

Планируется создать 33 предприятия по производству строительных материалов, упаковке сельхозпродукции, консервированных овощей и фруктов, мясной и молочной продукции, производству, переработке, переработке, обработке, переработке, переработке и переработке.

По предварительным расчетам, для реализации всех этих планов потребуется 110 миллионов манатов, что позволит создать 330 рабочих мест.

Следует еще раз отметить, что хотя это первый запланированный промышленный кластер в Карабахе и Восточном Зангезуре, он не будет последним промышленным кластером. В кратчайшие сроки будут созданы новые предприятия и парки в ответ на спрос и интерес инвесторов, как это предусмотрено для экономического развития каждого населенного пункта.

В последние годы в стране реализован ряд мер, направленных на социально-экономическое развитие.

Следует отметить, что на развитие экономической и социальной сфер страны в 2020 году было выделено 7588,3 млн. грн. манатов или на 2,6% больше, чем в соответствующем периоде прошлого года.

Война в Нагорном Карабахе вскоре заложит основу для тайной борьбы иностранных инвесторов за инвестиции в наши освобожденные территории. Однако, несмотря на то, что это очаг конфликта, за эти годы в нашей стране было достаточно иностранных инвесторов, и этот интерес привел к реализации очень крупных инвестиций.

За 1995-2017 годы в экономику страны поступило 125,5 млрд долларов иностранных инвестиций, из них более 95% всех иностранных инвестиций в стране в 2000-2017 годах составили 29,2 млрд долларов. - прошло. 77,8 миллиарда долларов США составили прямые инвестиции, в том числе финансовые кредиты от правительства Азербайджана и международных финансово-кредитных учреждений, а также от различных государственных и частных учреждений.

Выводы

Привлечение иностранных инвестиций является одним из приоритетов для каждой страны. Иностранные инвестиции их положительная роль в экономике является неоспоримым фактором. Конфликт в Карабахе снизил инвестиционную привлекательность региона. Но теперь, когда эти земли уже освобождены, будет легко восстановить инвестиционную привлекательность региона. Следует отметить, что во время конфликта в Карабахе наша страна смогла привлечь значительный объем инвестиций, который может измеряться миллиардами долларов.

К факторам повышения инвестиционной привлекательности относятся развитие транспортной сети, повышение качества услуг, снижение бюрократических факторов, повышение уровня политической стабильности и экономической свободы и др. Деятельность в этих и других сферах, в свою очередь, сыграет беспрецедентную роль в восстановлении Карабаха и экономическом развитии нашей страны, так как развивает инвестиционный климат.

В настоящее время очень важно принять меры по развитию ненефтяного сектора Карабаха, а одним из ключевых секторов с точки зрения инвестиционной привлекательности в Карабахе является строительный сектор. Потому что важно быстро восстановить освобожденные

земли и интегрировать их в другие регионы страны, поэтому в этом направлении ведется работа.

Привлечение иностранных инвестиций в строительную отрасль на освобожденных территориях будет способствовать повышению конкурентоспособности района и снижению себестоимости строительства. Необходимо разработать единую базу данных на всех уровнях для создания единой информационной сети в этих регионах. Предлагается разработать единую информационную систему по привлечению иностранных инвестиций в строительную отрасль и создать национальную информационную сеть по условиям иностранных инвестиций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуррахманов С.А. "Расширение доступа к финансам для малых и средних предприятий в Азербайджанской Республике" Известия Академии Наук, серия "Экономика", Баку - 2000

2. Баранова А. Оценка эффективности функционирования предпринимательских структур в индустрии гостеприимства, Москва: Изд-во ИНФРА-М, 2011. - 142 с. - ISBN 978-5-16-004986-1: Б. ц..

3. Гасымлы, В. Карабах обладает большим экономическим потенциалом. 23.10.2020.https://azertag.az/ru/xeber/Vusal_Gasymly_Карабах_обладает_большим_экономическим_потенциалом-1621969

4. Гусейнова Н.Е., Яхьяева А.Ю., Алиев Ш.Т. Проблемы повышения инвестиционной привлекательности Карабахского региона Азербайджана и пути их решения / II Международная научно-практическая конференция «Актуальные вопросы и перспективы развития научных исследований во Франции», «Исследования XX и XX веков». 13-19.https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/7-8.05.2021/534.

5. Институционально-экономический механизм обеспечения конкурентоспособности предпринимательства [Текст]: монография / ПО С. Белокрылова. - Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального университета (ЮФУ), 2008. - 320 с. - ISBN 978-5-9275-0458-9: Б. ц.

6. Карабах обладает большим экономическим потенциаломhttps://iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabagin_boyuk_iqtisadi_potentiali_var-1050.

7. Ларионов Г. В. Комплексные товары в инновационно-творческом предпринимательстве – Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2015. – 176 с. - ISBN 978-5-394-02552-5: Б. ц.

8. Малое предпринимательство: организация, управление, экономика [Текст]: Учеб. - Моск

9. Портякова, Н. Территория размышлений: какое будущее представлял Азербайджан для Карабаха. И почему от восстановления территории может выиграть и Армения. 15 февраля 2021 г.https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha.

10. Руденко Л.Г. Социально-экономическая роль малого предпринимательства в развитии

11. https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf

12. https://www.macrotrends.net/countries/AZE/azerbaijan/inflation-rate-cpi

Aydın Ağaəli oğlu RƏFIYEV, Ph.D.
Lalə İlqar qızı TEYMUROVA

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN İNVESTİSİYA CƏLBİYYƏTİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

XÜLASƏ

Düşmən təxribatlarına cavab olaraq işğalçı Ermənistana qarşı 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanmış 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində düşmən tərəfindən işğal olunmuş torpaqlar azad edilib, ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilib. Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə hazırlanmış layihələrin həyata keçirilməsi yolu ilə sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin məşğulluğuna, xarici investisiyaların cəlbediciliyinə nail olmaqdır. Sahibkarlığın, xüsusən də mikro-kiçik və orta sahibkarlığın cəlb edilməsi və inkişafının dəstəklənməsi Azərbaycan Respublikasının müasir inkişafında mühüm mərhələyə çevrilməklə yanaşı, bu sahələrin sosial-iqtisadi inkişafının əsaslarının 2012-ci ildə daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. gələn illər.

Açar sözlər: *Qarabağ, investisiyalar, iqtisadiyyat, maliyyə.*

Aydin Agaali RAFIEV, Ph.D.
Lala Ilgar TEYMUROVA

WAYS TO INCREASE THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE KARABAKH ECONOMIC REGION

SUMMARY

As a result of the 44-day Patriotic War launched against the occupying Armenia on September 27, 2020 in response to enemy provocations, the enemy-occupied lands were liberated and the territorial integrity of our country was ensured. The main purpose of the study is to achieve socio-economic development, employment, and attractiveness of foreign investment through the implementation of projects developed in the restoration and development of the liberated territories. According to the scientific and practical results of the research, in addition to increasing the cost of large-scale construction and rehabilitation work in the liberated territories, at the same time effective use of competitive economic sectors, including investment potential, public investment, foreign and local investment Involvement and support of entrepreneurship, especially the development of micro, small and medium-sized businesses, will be an important stage in the modern development of the Republic of Azerbaijan, as well as strengthening the foundations of socio-economic development of these areas in the coming years.

Keywords*:* *Karabakh, investment, economy, finance.*

Daxil olub: 05.05.2022

Şahin Şükür oğlu ƏKBƏROV b/m,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)

İlkin Elmar oğlu MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) magistrantı
E-mail: ilkinmemmedli68@gmail.com

ÜNSİYYƏTİN İSTEHLAKÇININ RASİONAL VƏ İRRASİONAL DAVRANIŞINA TƏSİRİ: COVİD-19 QAVRAYIŞININ MODERATOR ROLU

XÜLASƏ

COVID-19 böhranı son onilliklərin ən dağıdıcı hadisələrindən biridir. Onun dərin nəticələri istehlakçı davranışı da daxil olmaqla, müxtəlif sahələr üzrə bir çox tədqiqatların marağına səbəb oldu. İstehlakçıların COVID-19 pandemiyasından irəli gələn səbəblərə fərqli reaksiya verməsi araşdırma mövzusuna çevrildi. COVID-19 pandemiyasının nəzarətsiz yayılması bütün gözləntiləri üstələmişdir. Millətlər öz sərhədlərini bağladılar; iqtisadiyyat tənəzzülə doğru gedir və bütün dünya ortaya çıxan pandemiyadan əziyyət çəkir. Pandemiyanın iqtisadi və sosial cəhətdən təsirləri ölçülə və təxmin edilə bilsə də, müştərilərin satın alma davranışındakı dəyişiklikləri asanlıqla proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Tədqiqat hazırkı böhran zamanı ünsiyyətin istehlakçıların ehtiyat yığımı və impuls alış davranışına təsirini izah etmək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqatın məqsədi xüsusilə Azərbaycanda, Bakıda Covid-19 dövründə ünsiyyətin müştərilərin alış qərarlarına, davranışlarına təsirini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *ünsiyyət, rasional istehlak, irrasional istehlak, Covid-19 anlayışı*

UOT: 331
JEL: G30

Giriş

COVID-19 pandemiyası son onilliklərin ən aktual hadisələrindən biridir. Onun qlobal səviyyədə sosial və iqtisadi nəticələri çox böyükdür. Sosial səviyyədə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) COVID-19 (ÜST, 2021a) səbəbiylə dörd milyondan çox qlobal ölüm olduğunu bildirdi. İqtisadiyyatlar da ciddi şəkildə təsirləndi. Pandemiyanın bu diqqətəlayiq sosial və iqtisadi nəticələri və onun unikal xüsusiyyətləri istehlakçı davranışı da daxil olmaqla müxtəlif fənlərdən bir çox araşdırmalara ilham verdi.

Əvvəlki pandemiyalarda sosial və davranış elmi tədqiqatları profilaktika və sağlamlıq davranışına diqqət yetirirdi, istehlakçı davranışına isə daha az diqqət yetirilirdi (Laato et al., 2020). COVID-19 pandemiyası üçün vəziyyət fərqli idi; COVID-19 və istehlakçı davranışı araşdırmaları ədəbiyyatı çoxaldır. Ağlabatan olaraq, sürətlə inkişaf edən sahələrdə əldə edilən bu cür biliklərin parçalanmış vəziyyətdə qalmaması üçün belə sürətlə yığılan bilik kütlələri təşkilatlanma və sistemləşdirmə tələb edir (Snayder, 2019).

Əvvəlki nəzəri çalışmalar COVID-19 pandemiyası zamanı istehlakçı davranışının qlobal və ümumi perspektivi üzərində fokuslanırdı. Bu cür çalışmalar köhnə və yeni istehlak vərdişlərini müqayisə edərək davranışın mümkün mərhələlərini təklif etməyə və ya digər pandemiyalar, müharibələr və ya təbii fəlakətlər kimi digər böhranlar və pozucu hadisələrlə oxşarlıqlara əsaslanan davranışları izah etməyə çalışmışdır (məsələn, Kirk və Rifkin, 2020; Sheth, 2020;

Zwanka və Buff, 2020). Bu araşdırma isə, COVID-19 və istehlakçı davranışı arasındakı əlaqə üzərində fokuslanacaq.

Müvafiq olaraq, hökumət qaydaları və texnologiyası makro səviyyədə əsas qüvvələr kimi önə çıxır. Mikro səviyyədə sosial media və biznes platformaları, sosial qrup və ailə təzyiqi və marketinq strategiyaları kimi xüsusi texnoloji tətbiqlər önə çıxır. Eyni zamanda, bir çox şəxsi və psixoloji xüsusiyyətlər istehlakçıların xarici təsirləri necə emal etdiyini və istehlakçı səviyyəsində qərarlar qəbul etdiyini anlamağa kömək edir. Nəhayət, satınalma davranışları ilə əlaqədar olaraq, e-ticarət platformaları kimi texnologiyaların istifadəsi və mənimsənilməsi pandemiya zamanı istehlakçı davranışında mühüm yer tutmuşdur.

Ünsiyyətin istehlakçı davranışı üzərindəki təsirini izah etməmişdən qabaq, ünsiyyətin nə olduğuna baxaq. Ünsiyyət məlumat vermək, almaq və paylaşmaq - başqa sözlə danışmaq və ya yazmaq, dinləmək və ya oxumaqdır. Yaxşı ünsiyyətçilər diqqətlə dinləyir, aydın danışır və yazır və fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşırlar.

Güclü ünsiyyət bacarıqları uşaqların həm üz-üzə, həm də onlayn dünyada ünsiyyət qurmasına kömək edə bilər. Mesajlaşmaq, söhbət etmək və məsuliyyətlə göndərmək sözlərin və şəkillərin başqalarına necə təsir etdiyini anlamaqdan asılıdır. Sosial medianı məsuliyyətlə istifadə etməyi, müsbət ünsiyyəti modelləşdirməyi və sağlam ünsiyyətin dəyərini vurğulayan filmlərə və TV şoularına baxaraq uşaqların ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsinə kömək edə bilərsiniz.

Bu ümumi ünsiyyət modeli ilk dəfə 1949 - cu ildə C.E. Shannon və W. Weaver tərəfindən irəli sürülmüş və texniki vasitələrdən heyvanlara və insanlara qədər müxtəlif məlumat cihazlarını əhatə edir. Shannon-Weaver modeli elementar bir ünsiyyət növünü təmsil edir və buna görə də bir sıra məhdudiyyətlərə malikdir: ciddi mexanikdir və birbaşa məlumat əldə etmək imkanından irəli gəlir; ötürülən məlumatların məzmunundan, mənasından, yalnız miqdarına diqqət yetirməkdən; bu modeldəki ünsiyyət prosesi xətti, bir istiqamətlidir, əks əlaqə yoxdur və ya nəzərə alınmır. Bu model ilə təmsil olunan ünsiyyətin formal təbiəti riyazi ünsiyyət və məlumat ötürülməsi nəzəriyyəsində (həmçinin ünsiyyət nəzəriyyəsi adlanır), kibernetika və sistem nəzəriyyəsində, eləcə də dilçilik və analitik fəlsəfədə sintaktik-semantik və qismən qəsdən aspekt vurğulanır və bununla da perspektiv informasiya nəzəriyyəsi genişlənir.

İstehlakçıların əksəriyyəti, istər radio, istərsə də Dövlətlərarası magistral yollar boyunca fasiləsiz reklam lövhələrindən olsun, bütün gün ərzində ünsiyyətə məruz qalırlar. İş və ya məktəb üçün İnternet axtarışları belə onları pullu ünsiyyətdən təcrid etmir. Bu ardıcıl ifşa şüurlu olmasa da şüur yaradır. Bir iş sahibi olaraq, istehlakçılara təsir adının tanınmasının və ardıcıl, təkrarlanan ünsiyyətin və ünsiyyət imkanlarınızdan ən yaxşı şəkildə istifadə etməyin yollarından xəbərdar olmalısınız.

Bir iş sahibi olaraq, istehlakçılarınızla ünsiyyət qurmaq və istənilən effekti əldə etmək üçün vacib bir ilk addım onları başa düşməkdir. İşiniz ilk növbədə qadınlara aiddirsə, ünsiyyət mesajlarınızı məntiqi deyil, emosional səviyyədə cazibədar etmək üçün dizayn etməyi düşünün. Digər tərəfdən, dəyərlərdən çox praktikliyə müraciət etmək kişi müştərilər üçün daha təsirli ola bilər. Auditoriya araşdırması ünsiyyətin vacib bir hissəsidir; tamaşaçılarınız sizi və işinizi onlar kimi qəbul etdikcə, ünsiyyətiniz daha təsirli olacaq.

İstehlakçıların problemləri və davranışları

marketinqdə ən dinamik sahələrdən birini təşkil edir və strateji qərar qəbul etmə prosesində ən vacib fəaliyyətlərə aiddir.

İstehlakçı davranışları ilə bağlı araşdırma aparmaq müştərilərin ehtiyaclarını anlamağa kömək edir, fərdi bazarları daha yaxşı başa düşmək və marketinq strategiyalarının sonrakı inkişafını dəstəkləyən qabiliyyət və meylləri xəritələyir. Nəzarət edilə bilən amillərin sayını və qarşılıqlı təsir meylini və qarşılıqlı təsirini nəzərə alsaq, bu, nisbətən mürəkkəb bir prosesdir. (Kusa, Hrabackova 2012, ilə müqayisə: Fašiang, 2012; Suchanek, Kralova, 2018). Buna görə də, bu fenomenlə əlaqədar olaraq, müəyyən məhsul kateqoriyalarının seqmentlər arasında necə dəyişdiyi, istehlakçıların hansı markalarla yaşlandığı və marketinq ünsiyyətinə yanaşmasının necə olacağı sual altındadır.

Beləliklə, istehlakçı davranışları və onların inkişafı, əsasən biznes, ticarət və marketinqdəki müxtəlif dinamik qlobal dəyişikliklərdən təsirlənir (Bialynicka-Birula, 2018; Horecký, 2018; Olczyk, Kordalska, 2018; Ajaz Khan, Çera, Netek, 2019), bundan ziyadə yeni keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat üsulları, interaktiv məlumat axtarışının texnoloji imkanları, rəqəmsallaşdırmanın və süni intellektin artması, marketinq ünsiyyətinə olan yeni yanaşmalar, xüsusən də onlayn yanaşmalar da yeksək səviyyədə təsir göstərir.

Rəqəmsal texnologiyalar bu günkü cəmiyyəti formalaşdıran əsas fenomendir və 2010 -cu ildən bəri yaşadığımız dünyanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. (Musová, 2015; Kljucnikov, Belas, Smrcka, 2016; Tomcik, Rosenlacher, 2018).

Etibarlılıq inandırmanın əsaslarından biridir. İşgüzar ünsiyyətdə, qəzet hekayələri kimi ictimaiyyətlə əlaqələrin reklamdan daha təsirli olduğu düşünülməsinin səbəblərindən biridir: istehlakçılar ödənilməmiş reklamı pullu reklamdan daha obyektiv və beləliklə daha etibarlı hesab edirlər. Nə qədər inandırıcı olduğunuzu qəbul etsəniz, ünsiyyətinizin istehlakçılar üzərində arzuolunan təsiri olacaq. Məhsullarınızı dəqiq bir şəkildə təqdim etmək və yaxşı bir nüfuz qazanmaq etibarlılığa təsir etməyin bir yoludur. Başqa bir şey, digər istehlakçılardan və ya yüksək səviyyəli şəxslərdən məhsullarınız üçün təsdiq almaqdır.

Əlaqənizi istehlakçının ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq istənilən effekti əldə etmək üçün bir strategiyadır. Məsələn, işinizə girən biri ilə söhbət edərək məhsulunuzun və ya xidmətinizin ehtiyacını ödəyə biləcəyini və ya onlara əlavə bir məhsul sata biləcəyinizi təyin edə bilərsiniz. Bir problemin həllinə əsaslanan reklam kimi işgüzar ünsiyyətlərinizi də dizayn edə bilərsiniz - məsələn, zərərvericilərə qarşı mübarizə aparan bir şirkət, termitlərin minlərlə dollar zərər verə biləcəyini və ya bir evin və ya işin struktur təhlükəsizliyini poza biləcəyini vizual və şifahi şəkildə nümayiş etdirə bilər.

2019 -cu ilin dekabr ayının sonunda, media Çinin paytaxtı Hubei əyalətinin Wuhan şəhərində sürətlə fövqəladə xəstəliklərə və ölümlərə səbəb olan yeni bir virus pandemiyası haqqında məlumat verdi. 30 Yanvar 2020 -ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), yeni koronavirus epidemiyasını dünyanın hər bir ölkəsinin narahat etməsi lazım olan bir sağlamlıq fövqəladə haldır ki, beynəlxalq narahatlıq yaradan bir ictimai sağlamlıq təcili elan etdi.

Koronavirus (COVID-19) qlobal pandemiyası, reklam, marketinq, tanıtım və media xərclərində dəyişikliklərlə nəticələndi və müəssisələri və markaları sabit bir gəlir axını saxlamaq üçün cari və gələcək reklam və marketinq kampaniyaları haqqında düşüncələrini yenidən qiymətləndirməyə məcbur etdi. Hal -hazırda markalar qlobal bir sağlamlıq fövqəladə vəziyyətdə doğru

tonu vurmağa çalışsa da, gələcək bazar dəyişikliyini, artan rəqabəti və yaradıcı və aqressiv marketinq təcrübələrinə olan tələbatı göstərir.

Bir çox marketinq və reklam şöbəsi bu problemin öhdəsindən gələ biləcək: yaradıcı və yenilikçi marketinq strategiyaları ilə düşünmək və bu yeni normadan keçməklə işin gedişatını həyata keçirəcək təcrübələrlə. Markalar üçün bu, bütün sənaye sektörlarına iqtisadi təsir göstərdiyindən bazar dəyişikliyi ilə məşğul olmaq deməkdir; istehlakçı və sosial "yeni norma" nəzərə alınmaqla artan rəqabətlə üzləşmək; dayanıqlılığın təmin edilməsi; qeyri -müəyyənlik şəraitində strateji planlaşdırmanın təqdim etdiyi əməliyyat variantlarını və çətinliklərini qiymətləndirmək; marka nüfuzu məsələlərini təhlil etmək; istehlakçıların ehtiyac və gözləntilərini ödəmək üçün lazım olan potensial yeni məhsul və xidmətlərin müəyyən edilməsi; yaradıcı və strateji marketinq kampaniyalarına və hədəflənmiş reklamlara diqqət; və sosial mediadan səmərəli istifadə.

Pandemiyadan əvvəl belə, bütün istehlakçıların 87% -i məhsullarını onlayn olaraq axtarmağa başladılar. İndi bir çox vitrin qapalı və ya məhduddur və fərdi tədbirlər, konfranslar və istifadəçi qrupları gözlədikdə, rəqəmsal marketinqdə müstəsna olmaq həmişəkindən daha vacibdir və fərqlənməyinizə imkan verəcəkdir. Bunu yaxşı etmək üçün müştərinizin rəqəmsal xüsusiyyətləri, onlayn xidmətləri və məhsulları arasında rəqəmsal davranışları haqqında məlumat topladığınızdan əmin olmalısınız. Daha tutarlı bir dəyər təmin etmək üçün müştəri cəlb etmə strategiyalarınızda bu kritik məlumatlardan istifadə edin. Bunu yaxşı etmək müştəri bazanızı sevdirəcək və özünüzü rəqabətdən uzaqlaşdırmağa kömək edəcək.

Customer Life Cycle boyu həfəfyönlü və böyük təcrübələr təqdim etməyə yönəlmiş sadə və mürəkkəb vasitələrdən istifadə edərək bunu təkrarlayın. Büdcələr və işçi qüvvəsi azaldıqca kiçik komandaların asanlıqla və yaxşı nəticələr əldə etməsi üçün çevik və asan bir texnologiyaya ehtiyacınız var. Həddindən artıq xüsusiyyət dəstləri ilə müəssisə həllini avtomatik olaraq yerinə yetirmək əvəzinə, məqsədlərinizə necə səmərəli və büdcəniz daxilində miqyas almağa imkan verən bir qiymət nöqtəsində necə nail ola biləcəyinizi düşünün.

COVID-19 böhranı istehlakçı davranışını və marketinqdən istifadə üsulunu təsir edir. COVID-19 böhranı zamanı (və sonra) marketinqdən istifadə, iqtisadi böhranlar zamanı marketinqin aparılması ilə oxşarlıqlar göstərir (və göstərməyə davam edəcək). Dekimpe və Deleersnyder (2018), tənəzzül və yüksəliş dövründə marketinq səylərinin səmərəliliyinə dair ən uyğun araşdırmaları ümumiləşdirdi. Ancaq tənəzzül (daralma) ilə davam edəcək bu xüsusi böhran, tənəzzüllə əlaqəli olanlardan fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Məsələn, istehlakçı güvəninin aşağı olması səbəbindən istehlakın azalması, gəlirlərin azalması, istehlakçıların kredit üzrə gecikmələri və səhmlərin qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində maliyyə imkanlarının azalması, istehlak kateqoriyaları arasında da dəyişikliklər baş verir. Bu iqtisadi inkişaflara paralel olaraq, sosial uzaqlaşmanın tətbiq edilməsi də istehlakçı davranışının hərəkətvericilərinə təsir göstərir.

Covid-19 pandemiyasının iqtisadiyyata uzunmüddətli təsirini kəşf etmək üçün hələ gözləməli olsaq da, əksər proqnozlar, COVID-19 sonrası dövrdə (HBR 2020) əlbəttə bir tənəzzül olacağını göstərir. Marketinq ədəbiyyatı göstərir ki, istehlakçılar bir ER (economic recession) zamanı qiymətə

və riskə qarşı daha həssas olurlar və xüsusilə uzunmüddətli mallar üçün xərclərindən qənaət edirlər (Deleersnyder və s. 2009). Digər tərəfdən, ER-nin dayanıqlı olmayan sənaye sahələrinə təsiri, istehlakçı qablaşdırılmış mallar (CPG) kimi, davamlı olmayan istehlak mallarını azaltmağın daha çətin olduğunu nəzərə alsaq, hətta müsbət ola bilər (Van Heerde et al. 2013; Lamey və digərləri 2007). Bu səbəbdən, CPG sektorunda istehlakçıların daha ucuz alternativlərə (Lamey et al. 2007), endirimli, daha ucuz mağazalara keçmələri və ya xüsusi məhsullar axtarmaları ehtimal olunur (Lamey və digərləri 2012).

Nəticə

COVID-19 dünyanın demək olar ki, hər tərəfinə, o cümlədən insanların fiziki və psixi sağlamlığına, eləcə də iqtisadiyyata böyük təsir göstərmişdir. Buna görə də, yeni istehlakçı davranışı (çıxış və ya nəticələr) pandemiyadan əvvəlki şərtlərə tədricən qayıtmağa başlamayacaq. Əksinə, istehlakçının texnoloji bilik səviyyəsi, məhsul satın alarkən (üz-üzə və ya online) zəifləmiş çəkinmə davranışı inkişaf etmişdir. Alıcının COVID-19-dan əvvəlki davranışları yeni texnologiyaya əsaslanan davranışlarla (məsələn, elektron bankçılıqdan istifadə, e. -öyrənmə, e-ticarət və sosial media) və alınacaq məhsulla bağlı maksimum məlumatın alınmasına səy göstərilməsi ilə əvəz olunmuşdur. İnsanlar hər gün COVID-19 haqqında yeni yeniləmələr üçün xəbərləri və hesabatları izləyir və insanlarla ünsiyyətdə olur və onların emosiya və davranışlarına həmin mesajlardan ünsiyyətlərdən əldə edilən məlumat, xüsusi tövsiyələr və təlimatlar təsir edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. С. А. Азаренко. Г. И. Рузавин. А. Я. Флиер. В. С. Бернштейн. А. В. Александров, Коммуникация (латинское слово: communication— связь, сообщение; образовано от латинского слова: communicare— делать общим, связывать, сообщать), 18.01.2021.
2. Kotler,P., Armstrong,G.: Principles of Marketing. Harlow : Pearson Education Limited ; 17th edition. 2018. 736 p. ISBN-13: 978-0134492513. ISBN-10: 013449251X
3. Kotler, Ph., Kartajaya,H., Setiawan, I.: Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital. John Wiley and Sons, 2016. 208 p. ISBN 978-111 9341208
4. Kusa, A., Piatrov, I.: Perception of global environmental problems by Generation C and its marketing communication preferences. In: Globalization and its socio-economic consequences: sustainability in the global-knowledge economy: Žilina. 2020. s. 1-7.
5. Oancea Olimpia, E.M.: The Influence of the Integrated Marketing Communication on the Consumer Buying Behaviour. [2020-01-17]
6. Pelsmacker,P., Geuens, M.,Van Den Bergh, J.: Marketing Communications: A European Perspective. 2013. 615 p. Harlow: Pearson Education Limited. ISBN 978-0-273-77322-1.
7. Yazdanifard, R., Hun, T.K.: The Impact of Proper Marketing Communication Channels on Consumer´s Behavior and Segmentation Consumers. Asian Journal of Business and Management. Vol 02- Issue 02, April 2014.
8. Simon, Herbert A. (1957). Models of Man: Social and Rational; Mathematical Essays on Rational human Behavior in Society Setting. New York: JohnWiley.
9. Li Sha, Dai Jianhua, Yu Yaying. Experimental Research on Irrational Purchasing Behavior in Network Environment [J]. Business Economics Research, 2016 (2): 33-36.
10. Du Wei. Study on Irrational Consumption Behavior of Real Estate [J]. Enterprise Herald, 2014 (1): 76-77.
11. Fang Chong. Current Research Situations and Countermeasures of Ideological and Political Education on Internet-based Irratio-

nal Purchasing Behavior [J]. Modern Marketing: Chuangfu Information Edition, 2019 (7): 216-217.

Шахин Шукур оглы АКБАРОВ ст/п,
Илькин Эльмар оглы МАМЕДЛИ

ВЛИЯНИЕ КОММУНИКАЦИИ НА РАЦИОНАЛЬНОЕ И ИРРАЦИОНАЛЬНОЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ: СДЕРЖИВАЮЩАЯ РОЛЬ ВОСПРИЯТИЯ COVID-19

РЕЗЮМЕ

Кризис COVID-19 — один из самых разрушительных за последние десятилетия. Его подробные результаты вызвали интерес многих исследований в самых разных областях, включая поведение потребителей. Потребители по-разному отреагировали на причины пандемии COVID-19, ставшей предметом исследования. Неконтролируемое распространение пандемии COVID-19 превзошло все ожидания. Народы закрыли свои границы; экономика в рецессии и весь мир страдает от пандемии. Хотя экономические и социальные последствия пандемии можно измерить и оценить, предсказать изменения покупательского поведения клиентов непросто. Исследование направлено на то, чтобы объяснить влияние коммуникаций на сбережения потребителей и импульсивное покупательское поведение во время текущего кризиса.Цель этого исследования — изучить влияние коммуникации на решения и поведение клиентов о покупках, особенно в период Covid-19 в Баку, Азербайджан.

Ключевые слова: *коммуникация, рациональное потребление, нерациональное потребление, концепция Covid-19.*

Shahin Shukur oglu AKBAROV,
Ilkin Elmar oglu MAMMADLİ

INFLUENCE OF COMMUNICATION ON RATIONAL AND IRRATIONAL CONSUMER BEHAVIOR: THE MODERATING ROLE OF COVID-19 PERCEPTION

SUMMARY

The COVID-19 crisis is one of the most devastating in decades. Its in-depth results have attracted the interest of many studies in a variety of areas, including consumer behavior. Consumers reacted differently to the causes of the COVID-19 pandemic has become the subject of research. The uncontrolled spread of the COVID-19 pandemic has exceeded all expectations. The nations closed their borders; the economy is in recession and the whole world is suffering from a pandemic. Although the economic and social effects of a pandemic can be measured and estimated, changes in customer purchasing behavior are not easily predicted. The study aims to explain the impact of communication on consumer savings and impulse buying behavior during the current crisis. The purpose of this study is to examine the impact of communication on customer purchasing decisions and behavior, especially during the Covid-19 period in Baku, Azerbaijan.

Keywords: *communication, rational consumption, irrational consumption, Covid-19 concept.*
Daxil olub: 22.04.2022

Nail Ibrahim GASIMZADE
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
E-mail: nail.qasimzade@gmail.com

RESTORATION OF ECONOMIC RELEASEDAREAS AND ISSUES OF ECONOMIC ZONING

SUMMARY

The main purpose of the article is to achieve socio-economic development through the implementation of projects developed in the restoration and development of the liberated territories. The difficulty of investigating the processes that took place during the occupation of our lands is one of the limitations of the research. The fact that the research conducted so far, the statistical data belong to the pre-occupation period and the lack of resources make it necessary to use modern research and evaluation mechanisms.As a result of the 44-day Patriotic War launched against Armenia on September 27, 2020, in response to enemy provocations, the enemy-occupied lands were liberated and the territorial integrity of our country was ensured. These decrees and orders signed in connection with the priorities of the country are related to the current state and assessment of the socio-economic development of the Karabakh economic region and are of great importance.

Keywords: Karabakh, economy, investment, region

UOT: 334.021: 330.1
JEL: O 17

Introduction

Economic region is an area of the country that differs in terms of specialization of the economy. Each economic region has its own economic geographical location, natural conditions, natural resources, economic structure and national composition of the population.

Only in a certain part of the country is it more efficient to produce one product or another and to develop a service sector than in other areas. As a result, a territorial-labor division is formed. During the separation of economic regions, the specialization of the economy created as a result of territorial-labor division is taken as the main factor.

According to the economic zoning carried out in Azerbaijan in 1995, 10 economic regions are divided in the republic. Absheron, Guba-Khachmaz, Sheki-Zagatala, Mountainous Shirvan, Ganja-Gazakh, Upper Karabakh, Kalbajar-Lachin, Aran, Lankaran-Astara and Nakhchivan are the economic regions of the country. They are united in 5 natural-economic zones. Natural-economic zones correspond mainly to physical-geographical regions. [2]

Outlook for socio-economic development

The Upper Karabakh economic region, which is our research object, includes Aghdam, Tartar, Khojaly, Khojavend, Fizuli, Jabrayil, Shusha administrative regions. The republican cities of Khankendi and Shusha are also located here. Upper Karabakh is located in the south-east of the Lesser Caucasus natural-economic zone, between the Kalbajar-Lachin and Aran economic regions. In the south, the economic region's border with Iran runs along the Araz River. The economic geographical position of the economic region is favorable. Polymetallic ores (in the Mehmana field), oil, natural gas, various construction materials (marble, cement raw materials,

building stone) are the main underground resources in Upper Karabakh. Mineral springs (Turshsu, Shirlan), climatic and balneological conditions, forests, other natural and historical-architectural monuments were used for recreation and treatment. Viticulture in Upper Karabakh, Grain-growing, tobacco-growing, cotton-growing and cattle-breeding were the main branches of agriculture. Fruits, potatoes, melons and vegetables were also grown in the region. Winemaking, canning and processing of other agricultural products were the main areas of the food industry.[4]

Successive targeted reforms and large-scale measures have further strengthened the economic and military-defense power of our country and laid a solid foundation for a brilliant victory in the 44-day Patriotic War. At present, large-scale measures are being taken to restore the liberated territories, ensure their future development, create the necessary infrastructure and return the population to their native lands. The expediency of carrying out all the work on the basis of a single program to ensure their equal development through the effective use of the rich economic potential, natural resources and extensive tourism opportunities of these territories conditioned the division of the liberated territories into economic regions.

The new division of economic regions in Azerbaijan, in particular, will contribute to increasing the effectiveness of measures taken to restore and develop Karabakh. It will serve to ensure flexibility in economic management in the country and to carry out institutional reforms. It will increase the efficiency of planning, especially in economic regions. The program of socio-economic development of the regions, as well as the development strategy of Karabakh will be adapted to the new division of economic regions.

The redistribution of economic regions serves the rapid development of the Karabakh region. The Karabakh economic region (Khankendi, Agjabadi, Agdam, Barda, Fizuli, Khojaly, Khojavend, Shusha and Tartar regions) and the East Zangazur economic region (Jabrayil, Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan regions) were created for it. In general, the number of economic regions reaches 10 to 14. Azerbaijan's economy has more than tripled, the regional and sectoral structure of the economy has changed, and the prospect of Karabakh's return to economic circulation and the opening of regional communications, including the Zangazur corridor, has created new realities.

Surrounded by the Zangazur mountain range and occupying a large area from Lachin and Kalbajar to Nakhchivan, in the eastern part of the Zangazur plateau, on the border with Armenia, in the same geographical area, historically together, as well as the Zangazur district established in 1861 and traditional socio-economic, Historical and cultural ties make it necessary to unite Zangilan, Gubadli, Jabrayil, Lachin and Kalbajar districts in a single economic region [6].

The establishment of the East Zangazur economic region is also a restoration of historical justice. The decree also states that they are located in the eastern part of the Zangazur plateau, which is surrounded by the Zangazur mountain range and covers a large area from Lachin and Kalbajar to Nakhchivan, on the border with Armenia and in the same geographical area. and traditional socio-economic, historical and cultural ties make it necessary to unite Zangilan, Gubadli, Jabrayil, Lachin and Kalbajar districts in a single economic region. The decree also has a unified approach to Karabakh, ie mountainous and lowland Karabakh is taken together. It is noted that Aghdam, Shusha, Fizuli, Tartar,

Khojavend, Khojaly regions and the city of Khankendi, It is also important to create a new Karabakh economic region to ensure the restoration and rapid development of the ancient Karabakh region, which has its own rich historical and cultural heritage, including the Agjabadi and Barda regions of the Karabakh region. The area of the Karabakh economic region is 7330 km. At the beginning of 2020, the population of the Karabakh economic region was 900.3 thousand people, which is 8.94% of the total population of Azerbaijan. The main natural resources of the Karabakh economic region are polymetallic ores, oil, natural gas, various construction materials (marble, cement raw materials, building stone). Different types of wood found in forests contribute to the development of wood processing enterprises. It is based on the processing of local agricultural raw materials. The main branches of the food industry are winemaking,

Fields of agriculture: viticulture, grain growing, fruit growing, cotton growing and tobacco growing. Fruits, potatoes and horticultural crops are also grown in the region. Mulberry orchards, which contribute to the development of silkworm breeding, are widespread in the region. Livestock is particularly developed, mainly meat and dairy livestock, meat and wool livestock in the highlands.

Tourism: natural balneological resources, forests, mineral springs (Sour, Shirlan) suitable for recreation and treatment

Try to summarize the arguments for the strong development of the newly created economic regions of Azerbaijan and this development:

- Azerbaijan is a victorious country and fascist Armenia, which occupied our lands for almost 30 years, was humiliated and forced its leadership to surrender;

- The revival of the liberated territories and the construction of modern villages and cities on the basis of high technologies, including "smart" technologies, will turn this region into a dynamic and rapidly developing country not only in our country but also in the world;

- The establishment of the Karabakh and East Zangazur economic regions increases Azerbaijan's strategic role by one-fifth, as there are strategic goals in reviving the two new economic regions, accelerating the integration of Turkic-speaking countries through the Zangazur corridor, increasing the intensity of cargo between West and East, North and South. Due to the expansion of operations, significant development of the transport and logistics sector, a real potential will be formed to increase the competitiveness of our country, as well as its political and economic power, etc.

Reference

1. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 7, 2021 on the new division of economic regions in the Republic of Azerbaijan.
2. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 15, 2021 on the establishment of the "Mine Action Agency of the Republic of Azerbaijan".
3. Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021 on the approval of "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development".
4. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated August 12, 2021 “On issues of urban planning in the liberated territories”.
5. Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 10, 2021 on some measures related to "Acceleration of economic development in the liberated territories".

Nail İbrahim QASIMZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI VƏ İQTİSADİ RAYONLAŞMA MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalənin əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında və inkişafında hazırlanmış layihələrin tətbiqi ilə sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. Torpaqlarımızın işğal altında olduğu müddətdə baş verən prosseslərin araşdırılmasının çətinliyi tədqiqat işinin məhdudiyyətlərindən biridir. Bu vaxta qədər aparılan araşdırmaların, statistik məlumatların işğaldan öncəki dövrə aid olması və resursların kifayət qədər olmaması müasir tədqiqat və qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə olunmasını gərəkli edir.2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində düşmən təxribatlarına cavab olaraq işğalçı Ermənistana qarşı başlanılan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən işğalındakı torpaqlar azad edilmiş və ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir. Ölkənin prioritet istiqamətləri ilə bağlı imzalanan bu fərman və sərəncamlar Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli olub, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Qarabağ, iqtisadiyyat, investitisiya, region*

Наиль Ибрагим ГАСЫМЗАДЕ

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННО-ВЫСВОБОЖДАЕМЫХ ТЕРРИТОРИЙ И ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Основной целью статьи является достижение социально-экономического развития за счет реализации разработанных проектов восстановления и развития освобожденных территорий. Сложность исследования процессов, происходивших во время оккупации наших земель, является одним из ограничений исследования. Проведенные до сих пор исследования, статистические данные дооккупационного периода и нехватка ресурсов требуют использования современных механизмов исследования и оценки. В результате были освобождены оккупированные врагом земли и нарушена территориальная целостность нашей страны обеспечено. Эти указы и распоряжения, подписанные в связи с приоритетами страны, связаны с текущим состоянием и оценкой социально-экономического развития Карабахского экономического района и имеют большое значение.

Ключевые слова: *Карабах, экономика, инвестиции, регион*

Konul Asaf AGHAYEVA Ph.D., Assoc. Prof.
Zahra Mirzayeva ROVSHAN

THE WAYS OF İNVESTMENT ATTRACTİON TO THE REGİONS LİBERATED AS A RESULT OF THE PATRİOTİC WAR

SUMMARY

As a result of the 44-day Patriotic War launched against the occupying Armenia on September 27, 2020 in response to enemy provocations, the enemy-occupied lands were liberated and the territorial integrity of our country was ensured.The main purpose of the study is to achieve socio-economic development, investment attractiveness through the implementation of projects developed in the restoration and development of the liberated territories.According to the scientific and practical results of the research, in addition to increasing the cost of large-scale construction and rehabilitation work in the liberated territories, at the same time effective use of competitive economic sectors, including tourism, public investment, foreign and local investment involvement and support of entrepreneurship, especially the development of micro, small and medium-sized businesses, will be an important stage in the new development process of Azerbaijan.

Keywords: *Karabakh, investment, economy, finance, state*

UOT: 334
JEL: L 22

Introductıon

The revival and development of our liberated lands is the most important strategic task facing the Azerbaijani state today.

After the end of the Patriotic War and the liberation of Karabakh, Azerbaijan has accumulated considerable economic potential.

Analysis of direct investments in Karabakh during the post-war period by sector means the implementation of primary infrastructure projects to ensure the resettlement of the population to the regions, and the second issue is the investment in various areas to implement economic activity in the region.

Taking into account the current geological position, climatic conditions and potential resources of Karabakh, it is possible to determine that the following areas are priorities for investment:

1) Tourism sector - The location of Karabakh in the Lesser Caucasus Mountains of the region, its special potential geographical location can be an impetus for the significant development of tourism potential.

2) Agrarian sector - The fact that the region belongs to favorable climatic conditions, as well as lands suitable for agriculture, will give a great impetus to the development of agriculture, crop production, vegetable generation, as well as the improvement of animals.

3) Mining industry - non-metallic mineral deposits in Karabakh, mining and decorative stones, as well as sawdust, facing and construction stones with a total reserve of ten million cubic meters, cement raw

materials, astringents, mineral paints, raw materials for construction bricks, concrete are represented by building materials such as aggregates and road-building raw materials. The development of this industry also creates a special basis for the production of different types of products in parallel.

4) Energy production - There are abundant rivers and reservoirs of special importance in the Karabakh region. The power plants to be built here will take over a certain share of the country's energy supply, as well as energy exports.

Assessment of the current situation in Azerbaijan affecting investment

Because of the triumph in the tactical struggle in the fall of 2020, Azerbaijan recovered control of various domains recently constrained by the Armenian military, both in and around the previous Nagorno-Karabakh Independent Area. From that point onward, Baku confronted the issue of reestablishing framework and fostering these regions.

The principal area of the economy in the returned domains ought to be agribusiness and the travel industry, which will make a huge commitment to the whole Azerbaijani economy. However, this is hampered by the mining of important areas in the region. A complete mine clearance can take about 10 years. The government, in turn, is ready to invest in the development of the region. Baku can spend about $ 60 billion on the reconstruction of Karabakh in 10 years(Aksenova N.I., 2006).

Azerbaijan promises a favourable regime for companies that support its position on Karabakh, including companies from Turkey, Hungary and the Baltic states during the war. This also applies to Russia - Azerbaijan appreciates its non-interference in the military conflict. The investments will bear fruit and Karabakh will produce the same percentage of GDP - excluding oil and gas - 20% from the territory of Azerbaijan.

However, now the economic situation of the returned regions is very satisfactory. The Armenian side has already submitted maps of the mined areas. Along with agriculture, it is proposed to develop tourism and mining in the region - after the war, Azerbaijan acquired two-thirds of the Zod gold deposit in the Kalbajar region on the border with Armenia. According to the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan Elshad Isgandarov, during the Soviet era, there were agreements between the Armenian SSR and the Azerbaijani SSR on the use of this field. Now Baku intends to manage the gold mine on its own without negotiations with Yerevan (Aksenova N.I., 2016: p.201).

Recreation of the locale will be completed both to the detriment of public speculation and with the association of private assets. The Priest demands that alluring circumstances will be made for financial backers, and the way that the Azerbaijani side is available to unfamiliar speculation doesn't imply that it can't manage without them. In 2021, Baku plans to spend about $ 1.5 billion in open interest in the remaking of the area.

Recreation of the Nakhchivan transport hall and the reclamation of the railroad from Azerbaijan to Turkey through Armenia and Nakhchivan will likewise influence the area's economy. Rebuilding of binds with

Nakhchivan is gainful for all nations in the area (Shevtsova T.P, 2017: p.116-118).

The new division of monetary areas in Azerbaijan adds to financial advancement, more effective speculation strategies and adaptable provincial administration. Their creation will give force to the reclamation and advancement of the domains freed during the 44-day war. This progression can be considered as a brought together arrangement for the flourishing of the freed regions. It is likewise significant for the reintegration of the freed domains into the Azerbaijani economy, as it requires expanding the effectiveness of arranging the advancement of financial locales, guaranteeing the productivity of administration and rebuilding.

Without a doubt, the acknowledgment of monetary open doors in the freed domains after the reclamation will truly affect what is happening in Azerbaijan. Because of the occupation, around 7,000 undertakings were shut in Karabakh. 24% of pay came from grain, 41% from wine, 46% from potatoes, 18% from meat and 34% from dairy items. The previously involved regions are plentiful in different minerals like gold, copper, mercury, chromite, lead and zinc. During the long periods of occupation, they were unlawfully taken advantage of by Armenia. The rebuilding of creation limit will make a significant commitment to the advancement of financial areas, particularly farming. As per primer appraisals, before very long, just the recently made East Zangazur area will actually want to accomplish 4% development in the Azerbaijani economy, as it has great chances to animate ventures like industry, horticulture, animals and the travel industry. Albeit the portion of the area in the absolute Gross domestic product of Azerbaijan diminished to 0.1% during the occupation, soon it will be feasible to acknowledge farming and rural creation in Jabrayil, Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan locales and $ 1.76 billion in horticulture. what's more, modern items will be created (Kinugasa, Tomoko, and Andrew Mason, 2017: p.1-23).

The freed regions additionally have huge sustainable power potential, particularly hydropower. Around 2.56 billion cubic meters of water, or 25% of Azerbaijan's nearby water assets, are delivered in Karabakh, which sets out open doors for the development of hydropower plants (HPPs). During the 44-day war, Azerbaijan assumed command over hydroelectric power establishes that were savagely taken advantage of and afterward obliterated by Armenian intruders. A considerable lot of these power plants have been reestablished, while others are being reestablished. Karabakh additionally has huge potential in the sun powered and wind energy ventures. As per primer evaluations of the Global Sustainable power Organization, the freed regions have a capability of in excess of 4,000 megawatts of sun oriented energy and up to 500 megawatts of wind energy. Kalbajar and Lachin areas have extraordinary potential for wind energy, while Zangilan, Jabrayil and Fizuli districts are wealthy in sun powered energy potential.

To understand the monetary capability of the freed domains, it is likewise important to have a reasonable vehicle framework, so one of the primary headings of the program for the rebuilding of the freed regions is the formation of an incorporated

vehicle foundation. Fuzuli Worldwide Air terminal, the main air terminal in Karabakh, has previously been assembled and practice runs have been completed. The runway of this air terminal is 3,000 meters in length and 60 meters wide. Also, two additional worldwide air terminals have been laid out in the Zangilan and Lachin regions of Karabakh. Azerbaijan has likewise started work to reestablish and grow the nearby street and rail network in the freed regions: a few streets have proactively been placed into activity. They will permit Karabakh to go from the north, south and east, making it one of the most encouraging financial courses in the Transcaucasus.

This large number of monetary possibilities of the freed lands in agribusiness, energy, transport and different regions show that their execution and capable administration through circulation will make a significant commitment to the financial advancement of the economy of Karabakh and Azerbaijan. In this way, one of the fundamental objectives of the recovery of Karabakh is to return its portion in the economy of Azerbaijan before the contention with Armenia. The improvement of these locales and resulting support in the North-South and East-West global vehicle hallways will transform Karabakh into an efficient area of the Caucasus. This monetary element will turn into an image of territorial participation, not a position of dispute, as during the Armenian occupation(Shevtsova T.P, 2017: p.116-118).

Analysis of factors affecting investment activity in Azerbaijan

At the side the advancement of by and large acknowledged generation ranges of the non-oil industry (light industry, chemical industry, metallurgy, building, electrical designing, gadgets, nourishment industry, etc.)and increasing their export potential, the formation of new production areas will stimulate competitive productive industries. Back components are being utilized to fortify the fascination of capital ventures by neighborhood and outside ventures within the country's non-oil division, and to extend export-oriented non-oil exercises (Toyne, B. Walters, P, 2021: p.614).

In 2021, some non-oil deposits (copper ores and concentrates, silver, salt, gypsum and anhydride) were observed in the mining industry. In January-September, items worth 6 billion 482.3 million manat were created, which is 0.7 percent more than a similar period last year. Because of the steady execution of food security undertakings set by President Ilham Aliyev as one of the needs of financial improvement of the country, food items, which are quite possibly the main region of the non-oil area, expanded by 4.3% in the initial multi month. In 2021, the country's material items will increment 2.7 times, clothing 34.6 percent, furniture 16.3 percent, wood handling and wood items 32.2 percent, printing items 12.7 percent, electrical gear 2.6 times, PCs and Electronic and other significant items were delivered by 14.9%.

Measures have been taken to back the comes about of mental action, to form positive conditions for drawing in venture in development and inventiveness, to ceaselessly extend the non-standard economy based on mental property, and to extend the country's share in GDP(Babanov A.V., 2012: p.88-95).

Figure 1

Product structure of the non-oil industry

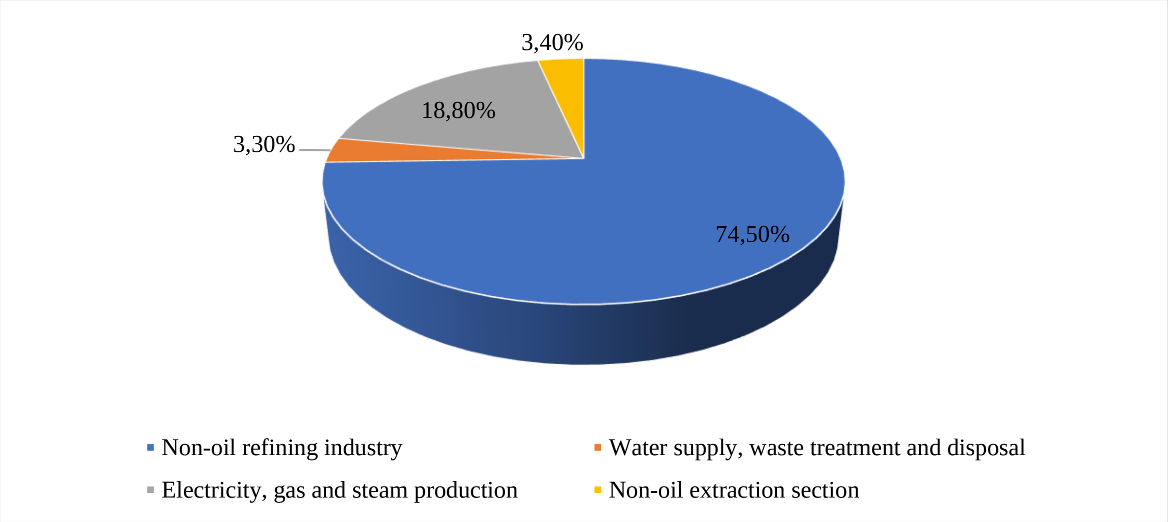

Source:https://www.researchgate.net/figure/Product-Structure-and-Value-of-Azerbaijan-Non-oil-Exports_tbl3_338584925, 01.01.2022

Inside the system of the concept, the development of tourism foundation, the improvement of tourism administrations that meet worldwide measures, the increment within the competitiveness of this segment and the increment in its share in GDP are calculated. Laws and benchmarks in this run have been advanced for the headway of the tourism industry, crucial measures have been taken to create full utilize of the tourism potential of the Caspian Sea, the tourism division has been maintained inside the areas, and awareness-raising works out have been strengthened. The course of action of appropriate guest courses, taking beneath thought national, irrefutable, social, socio-economic and ordinary characteristics, will fortify particular sorts of tourism. At appear, cultivation, tourism, information and communication advancements, and the planning industry are the foremost needs inside the headway of the non-oil division in Azerbaijan. As a result of the application of inventive innovations for the handling of agrarian items and the arrangement of modern undertakings, comprehensive measures have been taken to move forward the generation capacity of existing rural preparing organizations, as this range plays an imperative part in improvemen. Choices on government motivations to bolster the seriously and effective extension of agrarian exercises will be proceeded in understanding with worldwide hone. Additional measures have been taken by private banks and credit organizations to create an environment that further stimulates the allocation of loans in this area, and the agricultural insurance mechanism has been improved. In the end, agricultural productivity will increase, and the rural population will learn more about international best practices.

CONCLUSION

Based on the system analysis, we believe that it will contribute to achieving the following organizational, technical and socio-economic advantages in increasing the

attractiveness of investment in the liberated territories:

- Joint solution of problems and interests within the framework of sustainable competitiveness;
- Rational use of property;
- Expanding the role of municipalities in production and services;
- Creating favorable conditions for the application of new equipment, technology and ICT;
- Joint implementation of targeted innovation projects;
- Minimize production, energy and transportation costs;
- Application of the principle of economy in the process of production and logistics;
- Expanding financial opportunities and export potential;
- Wide application of advanced methods of innovation management;
- Implementation of a combination of agro-technical, sanitary and phytosanitary services in a single space and area;
- Stimulation of labor taking into account the final result of production, processing and sale of the product;
- Organization of foreign and joint ventures, territorial clusters, regional business associations, financial and industrial groups, business incubators, startups, etc. in the regions, including the development of women's entrepreneurship, opportunities to expand the production of a wide range of branded products; products and non-profit cooperation.

When developing a development strategy for the regions of the Republic of Azerbaijan, it is important to identify the following:

- strengthening the territorial, economic and social unity of the region;
- raising the level of education and innovation potential of the economy;
- ownership
- development of the environment;
- effective use of the region's potential

REFERENCES

1. Aliyev S.T. Actual issues of economic security of Azerbaijan in the conditions of pandemic and postpandemic // "Izvestia", ANAS, Institute of Economics, № 05, 2020.- p. 5-12.
2. Bagirova F. East Zangazur economic region as a symbol of entering the stage of development and progress of the liberated lands. 07/07/2021.https://1news.az.
3. Eyvazova L., Mahmudova L., Aliyev S. Actual issues of intensification of development of non-oil sectors of the Azerbaijani economy in the post-pandemic period. / International Forum: Problems And Scientific Solutions Melbourne, Australia, 25-26.04.2021, (53). - p. 85-91.
4. Guliyev A. Expert: Logistics will take a special place in the new economic reality of Azerbaijan. 07.22. 2021.
5. Huseynova N.E, Yaxyayeva A.Y., Aliyev, S.T. Problems of increasing the investment attractiveness of the Karabakh region of Azerbaijan and their solutions / II International Scientific and Practical Conference current issues and prospects for the development of scientific research held on May 7-8, 2021 in Orléans, France. – p.13-19.
6. Khoshtaria N., The economic potential of Karabakh after the de-occupation - an expert's opinion. 01/30/2019.
7. Qasimly V., Karabakh has great economic potential. 23.10.2020.
8. Mamedov R.M., Analysis and assessment of economic complexes of economic regions of Azerbaijan // Russian Journal of Entrepreneurship. - 2011. -

Volume 12. - No. 10. - p. 169-174.

9. Nuriev G., Agrarian potential of Karabakh and Eastern Zangezur. July 31, 2021

10. Nuriev G., Industrial potential of Karabakh and East Zangezur. August 2, 2021.

11. Petrovich N.K. Fundamentals of small and medium-sized businesses, Moscow., Infra-M., 2012 -446s

12. Portyakova N., Territory of thoughts: what future does Azerbaijan have in mind for Karabakh. And why Armenia can also benefit from the restoration of territories. February 15, 2021.

13. http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3010

14. https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2

15. https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics

Ph.D., dos. **Könül Asəf AĞAYEVA**
Zəhra Mirzəyeva RÖVŞƏN

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ NƏTİCƏSİNDƏ AZAD OLUNAN BÖLGƏLƏRƏ İNVESTİSİYA CƏLBİYYƏTİNİN YOLLARI

XÜLASƏ

2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində düşmən təxribatlarına cavab olaraq işğalçı Ermənistana qarşı başlanılan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən işğalındakı torpaqlar azad edilmiş vəölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında və inkişafında hazırlanmış layihələrin tətbiqi ilə sosial-iqtisadi inkişafa, nvestitisiya cəlbediciliyinə nail olmaqdır. Tədqiqatın elmi-praktiki nəticələrinə əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə geniş miqyaslı quruculuq və bərpa işlərinin həyata keçirilməsi xərcləri artırmaqla yanaşı, eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sahələrin, o cümlədən turizm potensialından səmərəli istifadə edilməsi, dövlət investisiyaları, xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın, xüsusilə də mikro, kiçik və orta biznesin inkişafının dəstəklənməsi növbəti illərdə həmin ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının əsaslarını daha da möhkəmləndirməklə yanaşı, Azərbaycanın yeni inkişaf prosesində mühüm mərhələ olacaqdır.Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti olduqca böyükdür, belə ki, dissertasiyanın əsas müddəaları, əldə edilən nəticə və təkliflər turizm cəlbediciliyinə dair nəzarət plan və proqramının və hesabatlarının tərtib edilməsində, auditor fəaliyyətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsind istifadə edilə bilinər.

Açar sözlər: *Qarabağ, investisiya, iqtisadiyyat, maliyyə, dövlət*

Кёнуль Асаф АГАЕВА
Захра Мирзаева РОВШАН

ПУТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕГИОНЫ, ВЫСВОБОЖДЕННЫЕ В РЕЗУЛЬТАТЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

В результате 44-дневной Отечественной войны, развязанной против Армении 27 сентября 2020 года в ответ на вражеские провокации, были освобождены оккупированные врагом земли и обеспечена территориальная целостность нашей страны. Основной целью исследования является достижение социально-экономического развития и инвестиционной привлекательности за счет применения разработанных проектов восстановления и развития освобожденных территорий. Согласно научно-практическим результатам исследования, помимо удорожания масштабных строительно-восстановительных работ на освобожденных территориях, эффективное использование конкурентоспособных отраслей экономики, в том числе туризма, государственных инвестиций, иностранных и местных инвестиций, предпринимательства, особенно Поддержка развития микро-, малого и среднего бизнеса станет важным шагом в новом развитии Азербайджана в ближайшие годы, а также дальнейшем укреплении основ социально-экономического развития этих сфер.Результаты и предложения полученные могут быть использованы при разработке планов и программ контроля и отчетов по привлекательности туризма, для улучшения организации аудиторской деятельности.

Ключевые слова: *Карабах, инвестиции, экономика, финансы, государство*

Minurə Hacı qızı KƏRİMOVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

MADDİ-TEXNİKİ RESURSLAR BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

XÜLASƏ
Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin maddi-texniki resurslarla təchiz olunması, aqroservis xidmətinin keyfiyyəti, onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi kimi məsələlər hazırda aqrar sahənin modernləşdirilməsinin ən mühüm problemlərindən hesab olunur. Bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr yüksək göstəricilərə nail olmaq üçün müxtəlif istiqamətli iqtisadi əlaqələr yaratmağı əsas hədəflər kimi müəyyən edir. Ona görə də, istehsal-texniki xidmət sistemində mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi, rəqabətqabiliyyətli xidmət müəssisələrinin ən vacib vəzifələrindən hesab edilə bilər.
Açar sözlər: tənzimləmə, innovasiya, infrastruktur, tələbat, təklif.

UOT: 338
JEL: G30

Giriş

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi həlledici səviyyədə fəaliyyət göstərən istehsal və aqroservis xidməti müəssisələri arasında iqtisadi münasibətlərin düzgün qurulmasından əhəmiyyətli dərcədə asılıdır. Bazar münasibətlərinin inkişafı sürətləndikcə milli iqtisadiyyatda aqrar bölmənin rolu artır. Aqrar bölmə əhalinin tələbatının fizioloji normalara uyğun olaraq ödənilməsi ilə yanaşı bir çox emal sənaye sahələrinin xammalla təmin edilməsində başlıca sahədir.

Maddi-texniki resurslarla təchizat göstərilən aqroservis xidrnətinin keyfiyyəti, onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəidilməsi kimi məsələlər hazırda aqrar sahənin modernləşdirilməsinin ən mühüm problemlərindən hesab olunur [1, s.26]. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində istehsal və xidmət sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onların arasındakı əlaqə və münasibətlər müqavilələrlə tənzimlənməli, müqavilə öhdəliklərinin və onlara nəzarətin həyata keçirilməsinə ciddi yanaşılmalı, bununla əlaqədar olaraq iqtisadi sanksiyaların rolu və əhəmiyyəti yüksəldilməlidir.

Keyfiyyətsiz texnika, mineral gübrə, kimyəvi-zəhərli maddələri təchizat etdikdə, onlarla təchizat vaxtında həyata keçirmədikdə, təmir işlərini, istehsal təyinatlı xidmət işlərini keyfiyyətsiz yerinə yetirdikdə və s. istehsalçıya dəyən zərər xidmət müəssisələri tərəfindən ödənilməlidir. Qeyd edilən əməliyyatların dəyərini vaxtında və müəyyən edilən dövrdə vermədikdə isə xidmət müəssisəsinə dəyən zərər istehsalçı müessisələr tərəfindən ödənilməlidir.

Müasir dövrdə məhsul istehsalı ilə məşğul olan xüsusi təsərrüfat və sahibkarlar öz fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə

aparmaq məqsədi ilə aşağıdakı ixtisaslaşmış xidmət sahələri ilə əlaqə və münasibətlər qurmalıdır:

– şum işi, səpin, becərmə, məhsul yığımı, məhsulun daşınması və s. işlərlə əlaqədar mexanikləşmə xidmət sahələri ilə;

– istehsal resursları, xüsusilə gübrə, maşın-mexanizm ehtiyat hissələri, yem, kimyəvi dərmanlar, yanacaq-sürtkü məhsulları, tikinti materialları və s. ilə əlaqədar olaraq müvafiq təchizat və xidmət müəssisələri ilə [5, s.74];

– kənd təsərrüfatı maşın-mexanizmlərinin təmiri, tikintı işiərinin aparılması, yol-körpü üzrə tələb olunan işlər, xammal, son məhsul, ehtiyat hissələri, maddi-texniki resursların saxlanılması və s. ilə əlaqədar olaraq müvafiq xidmət sahələri ilə;

– aqrokimyəvi, zoobaytar, iqtisadi, hüquqi, rabitə, elmi-tədqiqat, informasiya, xammal və son məhsulun satışı və s xidmətlərlə əlaqədar aidiyyatı xidmət sahələri ilə.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan xüsusi təsərrüfat və sahibkarlar yüksək göstəricilərə nail olmaq üçün olduqca müxtəlif istiqamətli və çox sayda iqtisadi əlaqə yaratmalı və onların səmərəli fəaliyyət göstərməsini həyata keçirməlidirlər. Bu əlaqə və münasibətlərin formalaşdırılması istehsalın modernləşdirilməsinin başlıca şərti hesab edilir [2, s.23].

Belə ki, kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümiliyi obyektiv olaraq, hər bir kənd təsərrüfatı texnikasından ilin ayrı-ayrı dövrlərində, qısa müddətdə istifadə edilməsini tələb edir. Odur ki, yeni yaradılan təsərrüfatlarda, istehsal kooperativlərində, səhmdar cəmiyyətlərində və digər təsərrüfat formalarında əkin yerinin azlığı, becərilən əkmələrin kiçik həcmdə olması baxımından, müxtəlif növ texniki vasitələrin əldə edilməsi və istismarı mümkün olmur. Bütün bunları almaqla, kənd, rayon və respublika səviyyələrində özəl texniki təmir və xidmət işlərinin təşkilinə dair kompleks tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Araşdırmalar göstərir ki, istehsal vasitələri bazarının yaranması və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi kompleks tədbirlərin işlənib hazırlanmasını və idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, maddi-texniki vasitələrin idarə edilməsinə kompleks yanaşmağın həyata keçirilməsi üçün əmtəə bazarını tənzimləyən vahid təşkilatın yaradılması məqsədəuyğundur [6, s.18]. Bu təşkilat aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

- bazarın təşkilati strukturunun inhisarsızlaşdırılması, rəqabət başlanğıcı əsasında inkişaf etdirilməsi, bazar tipli infrastrukturun tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlər hazırlamaq;
- bazar tipli təşkilati strukturun fəaliyyətinə və inhisar əleyhinə qanunçuluğa əməl edilməsi, əmtəə bazarlarında topdansatış-vasitəçilik fəaliyyətinin tənzimlənməsi;
- bazar tipli infrastrukturun kompleks təhlilinin həyata keçirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər işləyib hazırlamaq və s.

Ölkədə bazar münasibətlərinin yaranması, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına xas olan bütün istiqamətlərin, o cümlədən maliyyə bazarı, investisiya bazarı, istehsal vasitələri bazarı və s. bu kimi sahələrin inkişafına tam təminat verir. Istehsal vasitələri bazarı - müəssisə və təşkilatlar arasmdakı pul-əmtəə münasibətlərinə və

subyektlər arasındakı rəqabətə əsaslanan iqtisadi əlaqələr sistemidir.

Tədavül sferasında bazar münasibətlərinin inkişafı kəsilməz şəkildə təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Yəni istehsal vasitələri bazarının təkmilləşdirilməsi və normal fəaliyyəti üçün lazımi təşkilati-iqtisadi şərait yaradılmalıdır [3, s.51]. Bu məqsədlə aşağıdakıların həyata keçirilməsi yaxşı olardı:

- təsərrüfat dövriyyəsində kifayət qədər rəqabətçi müəssisələrin inkişafının formalaşdırılması;
- təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə uyğun olaraq iqtisadi subyektin məsuliyyətinin artırılması;
- tələb və təklif» balansını təmin edən sərbəst qiymətqoymanın tətbiqi və s.

Təsərrüfatçılıqla məşğul olan subyektlərin qarşılıqlı münasibət prinsiplərinin dəyişməsində üfüqi təsərrüfat əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də rəqabəti gücləndirmək məqsədilə tədbirlər sistemi həyata keçirilməlidir. Madrli-texniki təchizat sisteminin əmtəə daşıyan şəbəkəsinin genişlənməsi məqsədəuyğun olardı.

İstehsal vasitələri bazarının formalaşması üzrə olan kompleks tədbirlər sistemi iki əsas məsələyə yönəldilməlidir: bir tərəfdən, əmtəə istehsalçıları ilə sərbəst mübadilə üçün əlverişli şəraitin yaradılması, digər tərəfdən ümumdövlət məqsədlərinin təminatı. Buna görə də istehsal vasitələrinin tədavül sferasında istehsal-texniki təyinatlı məhsulların reallaşdırılmasının aşağılakı üsullarının tətbiqi məqsədəuyğun olardı:

- inhisar şəraitində istehsal olunmuş vacib məhsulların mərkəzləşdirilmiş şəkildə bölgüsünün həyata keçirilməsi;
- istehsalın yerləşdirilməsinin və məhsulun bölgüsünün dövlət sifarişlərinə uyğun aparılması;
- vasitəçi-topdansatış təşkilatları və satış-təchizat müəssisələrinin köməyi ilə, çatışmayan malların qismən mərkəzləşdirilmiş bölgüsünün [4, s.38];
- topdansatış ticarət vasitəsilə məhsulların reallaşdırılmasının və s.

Yeni iqtisadi şəraitdə kənddə istehsal-texniki xidmətin təşkili, idarə edilməsi, təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Odur ki, bu işə diqqətlə yanaşılmalıdır. Nəzərə alsaq ki, respublikada kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası zəifdir, texniki resurslar çatışmır, onların qiyməti də baha olduğundan kənardan gətirmək çətindir. Həmçinin, istehsal-texniki xidmət sistemindəki istehsal potensialından səmərəli istifadə edilmir, deməli, respublikada rəqabətqabiliyyətli bir çox aqroservis xidməti müəssisələri təşkil edilməlidir.

İstehsal vasitələrindən birgə istifadə etmək hüququna malik olan kooperativlər istehsal-texniki xidmət işlərini iki və çoxtərəfli müqavilələr bağlamaqla yerinə yetirirlər. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının konkret şəraitini, maddi-texniki resurslarla təchizat vəziyyətini və yaradılmış müxtəlif növ təsərrüfat qurumlarının istehsal-texniki xidmətlərə tələbatının ödənilmə vəziyyətini nəzərə almaqla, aşağıdakı variantlar üzrə istehsal-texniki xidmət işini təşkil etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Mülkiyyət münasibətlərini nəzərə almaqla, birinci, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan istehsal-texniki xidmət müəssisələri; ikinci dövlət mülkiyyətinə əsaslanan istehsal-texniki xidmət müəssisələri. Bununla belə hesab edirik ki, ixtisaslaşdırılmış iri, mürəkkəb kənd təsərrüfatı

texnikasını əsaslı təmir etdirmək imkanları olan texniki təmir zavodları və texniki təmir emalatxanaları bazar münasibətbrinə keçidin ilk mərhələsində qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri formasında yenidən təşkil edilməlidir. Onlar mülkiyyət münasibətlərinə görə də iki formada olurlar: xüsusi mülkiyyət formasına əsaslanan istehsal-texniki xidmət səhmdar cəmiyyəti və dövlət mülkiyyətinə əsaslanan istehsal-texniki səhmdar cəmiyyəti. İşin bu qaydada təşkilində istehsal-texniki xidmət müəssisələri arasında rəqabət üçün şərait yaranar ki, bu da, bazar mexanizminin normal fəaliyyətinə şərait yaradar, digər tərəfdən istehsal-texniki xidmət müəssisələrinin monopolıst hərəkətlərinin qarşısını alar.

Son illər qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı texnikalarının satışına xüsusi diqqət yetirilir. Cədvəldən göründüyü kimi, əksər kənd təsərrüfatı texnikalarının güzəştli satışı, 2016-2020-ci illər üzrə azalma dinamikasına malikdir. Belə ki, 2016-cı ilə nisbətən, traktorların satışı, 2020-ci ildə 77.9% azalaraq 266 ədəd təşkil etmişdir. Qeyd olunan dövr ərzində, kotanların satışında 80%, kultivatorların sayında 61.4%, səpici aqreqatlaırn sayında 73.9%, pambıqyığan kombaynların sayında 87.2%, gübrə səpən maşınların sayında 96.8%, ot dırmıqlarının sayında 82.4%, traktor yedəklərinin sayında 60.6% azalma müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı, satılmış maşın və avadanlıqların ümumi dəyəri 2016-cı ilə nisbətən, 2020-ci ildə 62.3% azalaraq, 52.3 mln.manat təşkil etmişdir. Bundan əlavə, 2016-2020-ci illər üzrə, əksər kənd təsərrüfatı texnika və maşınlar üzrə ən yüksək satış göstəricisi 2017-ci il üzrə müşahidə edildiyini qeyd etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, məhz 2017-ci ildən başlayaraq, güzəştli satış göstəriciləri azalmağa meyl göstərmişlər. Burada, ümumi azalma tendensiyasından əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, 2017-ci ildə, traktorların güzəştli satışı 36.63%, kotanların satışı 25.07%, kultivatorların satışı 5.36 dəfə, səpiciaqreqatların satışı 70.08%, pambıqyığan kombaynların satışı 90.4%, çiləyici və tozlayıcı maşınların satışı 70.6%, digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının satışı 4.9 dəfə artmışdır. Satış dinamikasının artımı, dövlətin kənd təsərrüfatı texnikalarının əldə edilməsi üzrə güzəştli şərtlərin tətbiq edilməsi və əlverişli qiymətlər ilə əlaqədardır. Belə ki, güzəştli şərtlərə əsasən kənd təsərrüfatı texnikasının əldə edilməsi zamanı, texnikanın ilkin dəyərinin 40% həcmində güzəşt edilir. Satılmış maşınların və avadanlıqların dəyəri, 2017-ci ildə 94.2% artaraq, 269.4 mln.manat təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Araşdırmalar göstərir ki, maddi-texniki resurslar bazarının inkişafında kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye məhsulları qiymətlərinin paritet nisbətini təmin etmək əsas məsələlərdəndir. Bunu təminatlı qiymətlərin yaradılması yolu ilə həyata keçirmək olar. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında maddi-texniki resursların qiymət artımının kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət artımını üstələməsi problemi mövcuddur. Bizim araşdırmalarımızda bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət artımının sənaye məhsullarının qiymət artımını üstələməsi müşahidə edilir, özü də, eyni bir məhsulun qiymət artımı bir resurs vahidinin qiymət

artımını üstələyirsə, digərininkindən geridə qalır. Bu ziddiyyət maddi-texniki resurslara qeyri-real qiymətlərin qoyulması və s. ilə izah edilməlidir.

Cədvəl 1

Dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının satışı, ədəd [7]

Texnika və avadanlığın adı	İllər				
	2016	2017	2018	2019	2020
Traktorlar	1204	1645	1346	662	266
Kotanlar	670	838	692	197	134
Kultivatorlar	140	751	259	188	54
Səpici aqreqatlar	565	961	652	180	147
Otbiçənlər	8	95	89	64	10
Otpresləyənlər	24	34	60	21	34
Pambıqyığanlar	94	179	101	45	12
Taxılyığan kombaynlar	126	2	118	225	54
Gübrəsəpən maşın	187	92	65	64	6
Çiləyici və tozlayıcı maşınlar	231	394	212	77	88
Yumşaldıcılar	1	-	21	2	133
Taxıl-toxum təmizləyənlər	15	33	30	28	12
Malalar	226	343	219	80	131
Ot dırmıqları	51	29	32	29	9
Bağarası frezerlər	23	31	25	13	71
Traktor yedəkləri (qoşquları)	292	1370	588	180	115
Kombayna qoşulan biçici aqreqatlar	14	12	27	20	14
Digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları	216	1066	626	260	479
Satılmış və verilmiş maşınların dəyəri, milyon manat	138,7	269,4	197,9	130,6	52,3

Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, maddi-texniki resursların əsas istehlakçıları olan kooperativ və başqa formada fəaliyyət göstərən təsərrüfatların iqtisadi inkişafının təmin edilməsində və satış bazarda onların alıcılıq qabiliyyətlərinin artırılmasında kənd təsərrüfatı müəssisələrinə güzəştli kreditlərin verilməsinin genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Güzəştli kreditlərin verilməsində təsərrüfatların yerləşdiyi təbii-iqlim şəraiti, onların təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqaməti nəzərə alınmalıdır. Yaxşı olardı ki, respublikada ayrı-ayrı bölgələr üzrə təsərrüfatların iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq verilən kreditlərdə güzəştlərin səviyyəsini təyin edən normativlər müəyyən edilsin. Bundan əlavə verilən kreditlərin ilk növbədə əsas istehsal vasitələrinin alınmasına yönəldilməsi işlərinə baxılsın. Xüsusilə bu kreditlər hesabına uzun müddətə ucuz qiymətə texniki vasitələrin satılması təşkil edilsin.

Maddi resurslardan, eləcə də əsas istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə edilməsinə nail olunması üçün kreditlərin verilməsi və istifadə edilməsinə nəzarətin güclənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda bu sahədə aparılan işlərin təcrübəsi göstərmişdir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə verilən kreditlər heç də öz təyinatına görə düzgün istifadə olunmamış, bəzi hüquqi və fiziki

şəxslər bu kreditləri başqa fəaliyyət növlərinə, hətta kiçik biznesə yönəltmişlər. Bütün bunlar yeni formada təşkil olunan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə mənfi təsir göstərməklə onların inkişafına mane olur, respublikamızda maddi resurslar bazarının formalaşması genişlənməsinə əks təsir edir.

Nəticə

Beləliklə, maddi resurslar bazarının formalaşması eyni zamanda texniki xidmət bazalarının və məntəqələrinin, hərəkət edən mexanikləşdirilmiş yanacaqdoldurma aqreqatlarının, hərəkət edən təmir və təmir diaqnostika qurğularının tədricən yaranıb inkişaf etməsini nəzərdə tutur. Təbiidir ki, texniki xidmətin və xidmət istehsalat bazasının geniş şəbəkəsinin bazar münasibətlərinə uyğun inkişafı kənd təsərrüfatında tətbiq olunan texnikanın vaxtlı-vaxtında təmirini təşkil etməyə və mövcud texnikadan istifadə əmsalını yüksəltməyə, boşdayanma hallarını azaltmağa geniş şərait yaradır. Mövcud texnikadan istifadə əmsalını artırmaqla kəmiyyətcə kənd təsərrüfatı texnikasına olan tələbatı azaltmağa və bununla da, satış bazarında texnikanın qiymətinin aşağı düşməsinə xeyli təsir göstərmiş olar.

Maddi-texniki resurslar bazarının formalaşmasının ikinci halında bu resursların həcmi istehlakçıların bu resurslara olan tələbatı səviyyəsində olur. Belə olan halda satıcı ilə alıcılar arasında olan sövdələşmələr bərabər rəqabət səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Bu zaman maddi-texniki resursları təklif edənlərin, istərsə də əsas istehlakçılar olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi durumunda bərabərlik yaranır.

Əlbəttə, istər maddi resurslar bazarında təklif edilən vasitələrin, istərsə də istehlakçıların iqtisadi çəhətdən alıcılıq qabiliyyətinin olmaması ilə əlaqədar bazarın bu formasında fəaliyyət göstəməsi mümkün deyil. Fikrimizcə, maddi resurslara bərabər təklif və tələbat respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçid və onun formalaşdığı xüsusilə də istehlakçılarla satıcıların lazımi inkişaf səviyyəsində mövcud ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alıyev İ.H., Soltanlı İ.Q. "Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri". Bakı; "Avropa" - 2017, 428 s., s. 61-63, 117.
2. Qurbanzadə A. "Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri", "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı-2017, 192 s.
3. Барикаев, Е.Н. Проблемы экономической безопасности материально-технического обеспечения в системе МВД России. Монография / Е.Н. Барикаев. - М.: Юнити-Дана, 2013. - 662 с.
4. Степанов В. И. Материально-техническое снабжение / В.И. Степанов. - М.: Академия, 2009. - 192 с.
5. Литвишков Е. Материальные ресурсы предприятия: анализ использования / Е. Литвишков. – Москва : Лаборатория книги, 2010. – 49 с.
6. Кормаков Л. Рынки материально-технических ресурсов для села: проблемы и решения / Леонид Кормаков. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. - 196 с.

Minura Haji gizi KARİMOVA
Azerbaijan Technology University

The role of the state in the regulation of the market of material and technical resources

RESUME

Equipping the enterprises operating in the agricultural field with material and technical resources, the quality of agroservices, and increasing the efficiency of their use are currently considered to be the most important problems of the modernization of the agricultural field. In this regard, enterprises engaged in the production of agricultural products define the creation of multi-directional economic relations as the main goals to achieve high performance. Therefore, effective use of the existing potential in the production and technical service system can be considered one of the most important tasks of competitive service enterprises.

Key words: *regulation, innovation, infrastructure, demand, supply.*

Минура Хаджи кызы КАРИМОВА
Азербайджанский Технологический Университет

Роль государства в регулировании рынка материально-технических ресурсов.

РЕЗЮМЕ

Оснащение предприятий аграрной сферы материально-техническими ресурсами, качество агроуслуг, повышение эффективности их использования в настоящее время считаются важнейшими проблемами модернизации аграрной отрасли. В связи с этим предприятия, осуществляющие производство сельскохозяйственной продукции, определяют создание разнонаправленных экономических отношений в качестве основных целей для достижения высоких результатов деятельности. Поэтому эффективное использование имеющегося потенциала в системе производственно-технического обслуживания можно считать одной из важнейших задач конкурентоспособных сервисных предприятий.

Ключевые слова: *регулирование, инновации, инфраструктура, спрос, предложение.*

Daxil olub: 23.04.2022

Şahin Şükür oğlu ƏKBƏROV i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

Şərəfnisə Faiq qızı ƏLƏKBƏROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Beynəlxalq Magisratura və Doktorantura Mərkəzi,
E-mail: sherefnise.elekberova@yahoo.com

DİJİTAL İSTEHLAKÇI PROFİLİ VƏ YAŞAM TƏRZİ: COVİD 19 QAVRAYIŞININ MODERATOR ROLU

XÜLASƏ

Dünyada qısa müddətdə bir çox sahədə dəyişikliklərə səbəb olan Covid-19 pandemiya prosesi istehlak təcrübələrinə və istehlakçı davranışlarına da təsir edib. Bu prosesdə ölkələr həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə müxtəlif tədbirlər görərək, yoluxmaların sayını və ölüm nisbətlərini azaltmağa, pandemiya prosesinin sosial təsirlərini nəzarət altında saxlamağa çalışdılar. 2021-ci ildə qlobal pandemiya nisbətən nəzarət altına alınsada insanların həyatına gətirdiyi dəyişiklik öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Pandemiya ilə bərabər dijital sahəyə maraq sürətlə artdı. Sosial mediada var olmayan şirkətlər sürətlə dijital sahəyə keçdilər. Bu dəyişikliklər təbii olaraq dijital sahədə istehlakçı profilinidə öz təsirini göstərmişdir. Bununla yanaşı, Marketinq fəaliyyətini səmərəli həyata keçirmək və istehlakçılara məhsul və xidmətləri istədikləri kimi təqdim etmək üçün istehlakçı davranışlarını araşdırmaq və təhlil etmək vacibdir. Pandemiyanın həyat şərtlərinə gətirdiyi dəyişikliklər, öz növbəsində istehlakçılarında davranışlarında əsaslı dəyişikliklər yaratmışdır. Artıq bu dəyişikliklərə uyğun yeni strategiyalar qurulur və bazarın tələbinə uyğun hərəkət edilir. Beləliklə, pandemiyanın gətirdiyi yeniliklərin yaratdığı dəyişiklikləri öyrənmək və təhlil edib, günə uyğun strategiyalarla irəliləmək hər bir müəssisənin günün tələblərinə uyğun bazarda var olması üçün vacibdir.

Açar sözlər: Pandemiya, istehlakçı profili, sosial media, marketinq stategiyası

UOT: 336
JEL: L56

Giriş

Çində başlayan və qısa müddətdə bütün dünyaya yayılan Covid-19 virusu 2020-ci ildən etibarən bütün dünyada qlobal sağlamlıq mübarizəsinə səbəb oldu. Karantina tədbirləri iş dünyasında sürətli dəyişikliyin baş verməsinə səbəb oldu. Pandemiyadan əvvəl üz- üzə fəaliyyət göstərən bir çox şirkət artıq onlayn fəaliyyət göstərmək üçün uyğunlaşdı. Artıq işçilər vəzifələrini masabaşında deyil, evlərindən icra edirdilər. Baş verən dəyişikliklər həm də istehlakçıların davranışlarına da təsir etdi. İnsanlar sürətli bir şəkildə yerində deyil internet üzərindən alış –veriş etməyə alışdılar. Karantin və təcrid səbəbindən dünya üzrə fiziki olaraq alış-veriş edə bilməyən insanlar ehtiyaclarını e-ticarət saytları vasitəsilə qarşılamağa başlayıblar. Onlayn alış-verişin artdığı Covid-19 pandemiya prosesinin e-ticarət tətbiqlərinin artmasına və bu sahəyə qoyulan investisiyalara ciddi təsir göstərdiyini söyləmək olar.

Dijital marketinqin həyatımızda rolu, üstünlükləri və çatışmazlıqları

İnternet istifadəçilərinin sayının və onların istifadə nisbətlərinin artması elektron ticarət bazarının günü-gündən böyüməsinə səbəb olur. İstehlakçılar evlərindən rahatlıqla alış-veriş edə, əlavə xüsusi səy göstərmədən sifarişlərini verə bilirlər, sifarişləri isə qısa müddətdə ünvanlarına çatdırılır. Dünyanın istənilən yerində onlayn mağaza və ya onlayn xidmət şəbəkəyə qoşulduğu müddətcə alış-veriş məsafəsi proqram və ya brauzerin ünvanı məsafəsindədir. Onlayn alış-veriş asanlıq, rahatlıq və məxfilik kimi bəzi üstünlükləri təmin edir. (Alev K.A. və Ebru T.K, 2018)

İlk olaraq dijital marketinq ənənəvi marketinqin, onun strategiyaları və vasitələrinin internet üzərindəki proyeksiyası olaraq dəyərləndirilirdi. Lakin dijital marketinqin ənənəvi marketinqdən fərqli xüsusiyyətləri, onlayn istifadənin rahatlığı və yaratdığı imkanlar bu sahənin sürətlə inkişafına təkan yaratdı.

Bu gün dijital marketinq, ənənəvi marketinqin internet üzərindəki qolu deyil, marketinq məqsədlərinə çatmaq üçün istifadəçilərə yeni imkanlar yaradan müasir marketinqin ən vacib qoludur. Texnologiyanın inkişafı marketinqin yeni bir qolu olan – istifadəçi mərkəzli, interaktiv, daha ölçülə bilən dijital marketinqin yaranmasına səbəb oldu. (Alev K.A. və Ebru T.K, 2018)

Dijital marketinq məhsul və xidmətinizi elektron şəkildə təbliğ edə biləcəyiniz müasir texnologiya dünyasında ənənəvi mediadan daha sərfəli və çox üstünlük verilən marketinq üsuludur. Dijital marketinq metodu bir şirkət və ya markanın dijital mühitdə marketinq prosesinə verilən addır. Bu gün ən yeni və ən inkişaf etmiş açıq marketinq üsuludur. Dijital kanallardan istifadə edən bu səmərəli marketinq metodunun qabaqcılları internet, sosial media və mobil platformalardır.

Dijital marketinq planı, müəyyən bir təşkilatın mövcud vəziyyətini əks etdirən, gələcəklə bağlı hədəflər təyin etməyi və onları həyata keçirməyin strategiyasını təyin edən strateji sənəddir. Bu sənəd həm də məsuliyyətləri, vaxtı və monitorinq üçün nəzarət vasitələrini təsvir edir.

Dijital marketinq, e-mail, veb saytlar və simsiz kimi media texnologiyalarından istifadə edən insanların dijital hədəflənməsi adlanır. Dijital marketinq özündə bir çox marketinq kanalını birləşdirir və hamısı fərqli məqsədlərə xidmət edir. Effektiv dijital marketinq strategiyasına başlamazdan əvvəl dijital marketinq kanallarının imkanlarını və aralarındakı fərqləri bilmək lazımdır. Hədəflərinizə çatmaq üçün hansı marketinq kanalının daha yaxşı işləyəcəyinə qərar verməyiniz və seçdiyiniz kanalda hansı reklam modellərindən istifadə edəcəyinizi müəyyənləşdirmək strategiyanız üçün çox vacibdir. (Furkan B, 2017)

Dijital marketinq kanallarını idarə edən hər bir marketinq mütəxəssisinin məqsədi, minimum xərclə maksimum səmərəliliyi hədəf alaraq ən təsirli kanalı seçməkdir.

Dijital marketinqin üstünlükləri:

1. Məlumatlara ətraflı və daha sürətli çatma imkanı. Dijital dünyada baş verən dəyişiklik - dijital, sosial, mobil və yeni texnologiyalardan istifadə edərək müştərilərə dəyər verən, iş proseslərinin inkişafına imkan verən və şirkətlərə bacarıqlarını artırmağa imkan verən yeni iş və düşüncə tərzinə keçid mərhələsindədir. Sürətlə inkişaf edən texnologiya sayəsində günümüzün dijital dünyası, keçmişə nəzərən bir çox kanal sayəsində məlumatlara, məhsullara və xidmətlərə daha sürətli səviyyədə daxil olmaq imkanı təqdim edir. Ağıllı telefonlar və planşetlər insanların həyatında əhəmiyyətli

bir sahəni tutduğu dövrdə, bu vasitələrin sosial media, mobil tətbiqlər və qabaqcıl analitik qabiliyyət kimi tətbiqlərlə birləşməsi istehlakçıların satın alma və sifariş vermə fəaliyyətlərini həyata keçirərkən istifadə edə biləcəkləri məhdudiyyətsiz məlumatları əldə etməyə imkan verir. (Smith, 2011)

2. Qlobal marka olmaq imkanı. Şirkətlərdə ənənəvi bir marka olmaqla yanaşı, dijital marka imicini yaratmaq və marka dəyərini artırmaq səyləri cari dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dijital mühitin verdiyi imkanlardan faydalanan şirkətlər, bu kanallar vasitəsilə geniş auditoriyaya çatır, məhsul və xidmətlərini tanıdır, satış və sifarişlər yerinə yetirir, satış sonrası müştəri əlaqələrini idarə edir və müştərilərə fikirlərini asanlıqla çatdırmaq imkanı verir. (Wymbs, 2011).

Dijital marketinqin çatışmazlıqları:

1. Müəllif hüququ. Bunlardan birincisi və müəssisə baxımından ən vacibi müəllif hüququ olaraq qeyd olunur. Müəssisələr tərəfindən hazırlanan dijital marketinq kampaniyaları asanlıqla kopyalana bilər, rəqib müəssisələr tərəfindən təqlid edilə bilər, hətta marka adları və loqotiplər də kopyalana bilər. (Safko, 2009)

2. Fasilələr. İnternetə əsaslanan bir marketinq fəaliyyəti olduğundan, internetdəki fasilələr və əlaqələr bəzən müştərinin çox vaxt itirməsinə və dijital marketinqin əyləncəli quruluşunu pozmasına səbəb olur. (Tudor, 2016)

3. Məhsulu görə bilməmə. Təəssüf ki, dijital kanallar, məhsulları almadan məhsullara toxunmağa və əllə araşdırmağa icazə vermədiyindən, xüsusən ənənəvi kanallar vasitəsilə alış -veriş etməyi sevən yaşlı nəsillər üçün cəlbedici bir kanal deyil. (Taken, 2012)

4. Məxfiliyin qorunmasının çətinliyi. Digər bir çatışmalzıq, elektron mühitdə edilən pul köçürmə əməliyyatlarının təhlükəsizlik və məxfilik problemləri (kart məlumatlarını kopyalamaq, oğurlamaq, satmaq və s.) səbəbiylə fərdlərdə tam etibar hissi yarada bilməməsi və dijital pul köçürmə nöqtəsində şəxsləri qorxutmasıdır. (Wind və Mahajan, 2002)

İstehlakçının yaşam tərzi

Marketinq fəaliyyətini səmərəli həyata keçirmək və istehlakçılara məhsul və xidmətləri istədikləri kimi təqdim etmək üçün istehlakçı davranışlarını araşdırmaq və təhlil etmək vacibdir.

İstehlakçı davranışı, bir şəxsin məhsul və xidmətlərin seçimi, alışı, istifadəsi və verdiyi qərarlar ilə əlaqəli fəaliyyətləri olaraq təyin edilə bilər. İfadədən başa düşüldüyü kimi, istehlakçı davranışının əsası satın alma qərarı prosesidir. Satınalma qərarı prosesi satın alma qərarından əvvəl başlayır və qərar qəbul edildikdən sonra davam edir. İstehlakçı, daxili və xarici stimulların təsiri altında bir məhsula və ya xidmətə ehtiyacı olduğunu hiss edir. Bu ehtiyacın ödənilməsi mövcud vəziyyətində müsbət bir dəyişikliyə səbəb olarsa, məhsul alternativlərini təyin etməyə başlayır. Təyin etdiyi alternativləri dəyərləndirərək, satın almaq istədiyi məhsulu təyin edir və satın alma mərhələsini reallaşdırmaq üçün hərəkətə keçir. Bununla birlikdə, mağazanın fiziki şərtləri, məhsulun olmaması və satıcıya olan mənfi münasibət səbəbiylə satın alma zamanı təyin etdiyi məhsuldan fərqli bir məhsul ala bilər. Son addım olaraq aldığı məhsuldan ya razıdır, ya da razı deyil. (Aysel, Sevtap, Polat, 2007)

Satın alma qərarına təsir edən amillər 4 ümumi başlıq altında toplanır: mədəni, sosial, şəxsi və psixoloji. Şəxsi amillər

arasında yer alan "yaşam tərzi" anlayışı, istehlakçı davranışını başa düşmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Şəxsi və psixoloji faktorlar - alıcılıq davranışını izah etməkdə, marka sadiqliyinin səbəblərini müəyyən etməkdə, istehlakçıların yeni məhsullara münasibətini öyrənməkdə, satın alma motivasiyasında demoqrafik dəyişənlərin qeyri -kafi olması nəticəsində son illərdə istehlakçı davranış araşdırmalarının əhəmiyyətli dəyişənlərinə çevrilmişdir. (Erdal, 2001)

Yaşam tərzi, bir insanın vaxt və pul xərcləməsində əhəmiyyətli bir faktordur. Fərdlərin yaşam tərzi keçmiş təcrübələrindən, demoqrafik xüsusiyyətlərindən, inanc və münasibətlərindən və şəxsiyyətlərindən təsirlənir. Eyni gəlir və təhsil səviyyəsinə malik olan və eyni mədəniyyətdə tərbiyə alan fərdlərin də fərqli yaşam tərzi var. Bu səbəbdən yaşam tərzi qrup xüsusiyyətlərini təyin etməyə kömək edir. Çünki oxşar yaşam tərzi qrupundakı fərdlərin münasibətləri, inancları, həyat tərzləri, həyat baxışları, ehtiyacları və istəkləri oxşardır. (Lin, 2003)

Həyat tərzi ideyası ilk dəfə Max Weber tərəfindən irəli sürülmüşdür. Weber araşdırmasında bu konsepsiyanı sosial qruplar arasındakı fərqlər və status olaraq təyin etdi. Həyat tərzi araşdırmalarında istifadə olunan beş ölçü metodu var. Bunlar: Fəaliyyətlər, Maraqlar və Fikirlər, Rokeach Dəyərlər Sistemi, Dəyərlər Siyahısı, Dəyərlər və Həyat tərzləri və Dəyərlər və Həyat tərzləri 2. (Kesiç ve Rajh, 2003)

VALS2 metodunun hazırlıq mərhələsində istehlakçı davranışını proqnozlaşdırmaq üçün 400 sual hazırlanmışdır. Bu sualların birinci hissəsi bazarın seqmentləşdirilməsi məqsədi ilə, ikinci hissəsi isə satınalma və media istifadəsinin ölçülməsi üçün hazırlanmışdır (Lin, 2003). Bu inkişaf etmiş miqyas sayəsində 8 həyat tərzi qrupu təyin edildi. VALS2 həyat tərzi qrupları iki faktora əsaslanaraq hazırlanmışdır. Bu amillər istehlakçının qaynaqları və şəxsi istiqamətidir (Hoyer və Maclnnis, 1997). Mənbələrə - gəlir, təhsil, özünə inam, sağlamlıq, satın alma həvəsi, zəka və enerjinin səviyyəsi daxildir (Witchel, 2002). Şəxsi oriyentasiya isə üç hissədən ibarətdir: prinsip, status və fəaliyyət harmoniyası. Birincisi, müvəffəqiyyət qazananlar və inanan insanlar həyat tərzi qruplarını əhatə edən və öz bilik və təcrübələrinə əsaslanaraq satın alma qərarları verən prinsiplərə uyğundur. İkinci hissə, müvəffəqiyyətli olan və qərar verərkən digər şəxsləri istinad və nümunə götürənlərdən ibarət statusa uyğundur. Üçüncüsü, təcrübəli və konstruktor qruplarından ibarət fəaliyyətin əlaqəli bölümüdür. Bu bölmədə olan istehlakçılar sosial fəaliyyətlərə önəm verirlər və alışlarında riskli davranırlar (Riche, 1989).

İstehlakçı davranışları (əsasən dijital məkanda)

Bu gün istehlakçılar bir məhsul və ya xidmət almağa qərar verməzdən əvvəl onlayn olaraq daha çox araşdırma aparırlar (Kim və Ko, 2012). Sosial media marketinqi, istehlakçıların maraqlandıqları markaya, məhsula və ya xidmətə daxil olmasına imkan verən bir çəkmə strategiyasıdır. Onlayn auditoriya qrupu hədəf qrupu olaraq istifadə olunur. Onlayn auditoriya bloglar, qarşılıqlı yazışmalar və sosial şəbəkələrdən ibarətdir. Müəssisələr, sosial medianı düzgün və davamlı şəkildə idarə etmək üçün sosial media marketinq proseslərinə diqqət yetirirlər. Müəssisələr sosial media marketinq prosesini dörd əsas mərhələdə saxlayır. Bunlar: dinləmək, birləşdirmək, ölçmək və optimallaşdırmaq.

Dinləmək müştərilərin məhsul və ya xidmətdən məmnunluğunu, marka sadiq-

liyini, məhsul inkişaf etdirməsini və yeni məhsul fikirlərini, rəqiblərin fəaliyyətini və bazar imkanlarının vəziyyətini ortaya qoyur. Bu da müəssisələrə müştərilərini daha dərindən anlamağa imkan verir (Dholakia və Bagozzi, 2001). Dinləyərkən, müştərilərin söhbətlərini keyfiyyət baxımından araşdırmağın üstünlüklərindən biri, bütün əlaqədar onlayn söhbətlərin səbəb -nəticə əlaqəsi quraraq öz kontekstlərində araşdırılmasıdır (Miranda və digərləri, 2016).

Bu gün istehlakçılar marka seçimlərini edərkən bir çox seçimlə qarşılaşırlar. Markalar arasında seçim edərkən, onlara ən çox fayda təmin edəcək markanı seçməyə çalışırlar. İstehlakçıların ehtiyaclarını, istək və gözləntilərini ödəməklə yaradılan məmnunluq səviyyəsi də markaya loyallığı artırır. Müəssisələr, sosial şəbəkələrdə markaları üçün yaratdıqları səhifələrdə müştəri loyallığını artırmağa yönəlmiş fəaliyyətlərdə çox diqqətli olmalıdırlar. Sosial mediadakı fəaliyyətlər istehlakçılar üçün sadiqlik yaratmaqda təsirlidir (Hacıefendioğlu, 2014). Müəssisələr, istehlakçıların şüuruna girərək qərar qəbul edərkən xatırlanmağı və emosional bağlar qurmağı hədəfləyir. Bu səbəbdən müəssisələr yeni metod və vasitələrdən istifadə edirlər.

COVİD 19 qavrayışı

Qlobal bir ictimai sağlamlıq problemi olan Covid-19 pandemiya prosesi, ölkələrin şəhər və bölgələrə görə gördüyü tədbirlər ilə yeni qaydalara əlavə olaraq bəzi məhdudiyyətlər çərçivəsində həyata keçirildi. Hər şeydən əvvəl, ölkələr beynəlxalq arenada "səyahət maneələri" olan müxtəlif ölkələrdən virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirmişlər. Vəziyyət şəhərdəki karantinlər, festivalların, tədbirlərin, idman yarışlarının təxirə salınması, daxili səyahət məhdudiyyətləri, bütün ictimai yerlərdə (restoran, ticarət mərkəzləri, əyləncə yerləri) xidmətlərin müvəqqəti dayandırılması, məktəblərin və dini mərkəzlərin bağlanması ilə davam etdi. Həm ənənəvi (televiziya), həm də dijital əsaslı platformalarda (müxtəlif tətbiqlər vasitəsi ilə) uzaqdan təhsilə davam etmək, bank fəaliyyətinin elektron mühitdə davam etdirilməsini təşviq etmək, ictimai və bir çox özəl müəssisələrdə əvəzlənən iş sistemi, sosiallaşma ehtiyaclarının internetə əsaslanan bir şəkildə köçürülməsi - Covid-19 zamanı dünyanın bir çox ölkəsi tərəfindən həyata keçirilən oxşar tədbirlər sırasında idi. (Merve, 2020)

Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar onlayn xərclərin artması e-ticarətə və dijital reklam investisiyalarına da təsir etdi.

Müasir istehlak nəzəriyyələrinin yetərli olmadığı bu dövrdə fərdlər dəyişən alış davranışları və istehlak praktikaları ilə yeni bir dövrün siqnallarını verirlər. Yeməyə yönəlmiş tələblər, ehtiyac duyulduğundan daha çoxunu alaraq, saxlayaraq və satın alaraq təhlükəsiz hiss etmək və rahatlaşmaq kimi müxtəlif nəticələr yaratmışdır. Xüsusilə qida istehsalında "kənd məhsullarının" əhəmiyyətinin artdığı görülür. Epidemiya dövründə ölkələrin qapalı sərhədləri idxal və ixrac həcminə təsir etsə də, istehlakçının yerli ehtiyacının artmasına səbəb oldu. 2020-ci ilin aprel ayında Amerika, Kanada, İngiltərə, Fransa və Almaniyada istehlakçı davranışlarının dəyişməsi sahəsində 4.859 istehlakçının iştirakı ilə aparılan bir araşdırmada, Covid-19-dan sonra dörd fərqli istehlakçı profilinin ortaya çıxdığı bildirildi (Rogers & Cosgrove, 2020)):

- Yığıma meyilli istehlakçılar (35%): Pandemiya zamanı ailələri üçün narahat olanlar və uzun müddət ərzində proses haqqında bədbin düşünənlər. Bu isteh-

lakçılar bazar sektorunda ən çox pul xərcləyənlərdir.

- Ehtiyatlı istehlakçılar (27%): Pandemiya prosesində ən çətin anları yaşayan və gələcəyə ən bədbin yanaşan istehlakçılar. Adətən 45 yaşdan yuxarı olan bu istehlakçılar, bütün kateqoriyalarda ən az xərc çəkənlərdir. İşlərini müvəqqəti və ya daimi tərk etməli olan və yalnız "lazım olanı", xüsusən də 33 faizini satın almağa meylli olan istehlakçıların təxminən dörddə biri, epidemiya dövründən sonra markaların özləri üçün daha az əhəmiyyətli olduğunu düşünür.
- Sabit istehlakçılar (26%): İstehlak vərdişlərində ciddi dəyişikliklər etməyən, pandemiya dövründən çox təsirlənməyən və ehtiyat yığanlardan narahat olan istehlakçılardır.
- Dəqiq istehlakçılar (11%): Bu, 18-44 yaş arası və pandemiyadan narahat olan istehlakçı profilidir. "Gələcəyə" nikbin baxan bu istehlakçıların yüzdə 42-si, bu prosesin öhdəsindən gələ biləcəyini söyləsə də, aldıqları məhsullar Covid-19-dan sonra əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi, 46 faizi isə markaların onlar üçün daha vacib olduğunu söylədi.

Nəticə

Rəqəmsal marketinqin yüksəlişdə olduğu Covid-19 dövrü reklam investisiyalarına da təsir etdi. Bir çox sektorların müvəqqəti olaraq xidmət göstərə bilməməsi reklam investisiyalarının azalmasına səbəb olmaqla yanaşı, yeni marketinq strategiyalarının da ortaya çıxmasına səbəb oldu. Fərdlərin evdə keçirdikləri vaxt bəzi sahələrdə reklam xərclərinin artmasına səbəb olub. İlin ilk dörd ayında xüsusilə turizm sektorunda (səyahət və yerləşdirmə) reklam xərclərində 17% -ə qədər əhəmiyyətli bir azalma yaşandı. Digər tərəfdən qlobal səviyyədə davam edən mübarizədə bəzi markaların reklam məzmunlarına prosesi dəstəkləyən mesajlar daxil etdiyi, bəzi markaların isə loqolarını yeniləyərək maarifləndirmək üçün hərəkətə keçdiyi görüldü.

Pandemiya dövründə ən çox diqqət çəkən məsələlərdən olan "sosial məsafə" mövzusunda loqo yeniləmələri edən şirkətlər arasında; Böyük avtomobil markaları (Volkswagen, Audi, Mercedes, Hyundai kimi), fast food sənayesinin mühüm lokomotivlərindən olan McDonalds və dünyanın məşhur içkilərindən biri olan Coca Cola markası kimi bir çox şirkət var. Brend kimliyinin mühüm bir hissəsi olan loqoların Covid-19 pandemiyası dövründə sürətlə yenilənərək istifadəsi, marka strategiyası olaraq markanın görünürlüyünü, dəyərini və tanınmasını artırmaqla yanaşı, diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyır. Sosial məsafəni vurğulayaraq markalar əslində istehlakçıların şüurunda müsbət təəssürat yaratmağa çalışırdılar. Buna görə də prosesi dəstəklədiklərini ifadə edən məzmunlar paylaşırdılar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Merve Gençyürek Erdoğan. Covid-19 Döneminde E-Ticaret ve Dijital Reklam Yatırımları. "Selçuk Üniversitesi İletişçim Fakültesi Akademik dergisi". 2020.
2. Hüseyin Koçarslan, Halime Kılıç. Dijital Pazarlamada Tüketici Algısı, İnternette Alışveriş Üzerine Bir Araştırma. "Avrupa bilim ve teknoloji dergisi". 2019
3. Ahmet Batur Hacıalioğlu, Sağlam Mehmet. Covid-19 pandemi sürecinde tüketici davranışları ve e-ticaretteki değişimler. "Medya ve Kültürek Çalışmalar dergisi". 2021.
4. Menekşe Cömert, Büşra Yeşilyurt. Covid-19 Salgınının Tüketici Davranışları

Üzerinde Neden Olduğu Değişikliklerin Yiyecek İçecek İşletmelerine Etkisi. Journal of Tourism and Gastronomy Studies. 2021.

5. Machado, Carolina Feliciana, Davim, J. Paulo. Theory and Application of Business and Management Principles. Springer. 2016.

6. Alev Koçak Alan, Ebru Tümer Kabadayi, Tuğbay Erişke. İletişimin Yeni Yüzü: Dijital Pazarlama Ve Sosyal Medya Pazarlamasi. 2018.

7. Aysel Erciş, Sevtap Ünal, Polat Can. Yaşam Tarzlarinin Satin Alma Karar Süreci Üzerindeki Rolü. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler dergisi". 2010.

8. Jiang, L. (A.), Yang, Z. & Jun, M. Measuring consumer perceptions of online shopping convenience, Journal of Service Management, 2013

9. Forsythe, S., Liu, C., Shannon, D. & Gardner, L. C. Development of a scale to measure the perceived benefits and risks of online shopping, Journal of Interactive Marketing, 2006

10. Rogers K., Cosgrove A, How Covid-19 is changing consumer behavior?. 2020

Шахин Шукур оглы АКБАРОВ PhD
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),

Шарафниса Фаик АЛЕКПЕРОВА
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),
Международный магистерский и докторский центр,
sherefnise.elekberova@yahoo.com

ЦИФРОВОЙ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЙ ПРОФИЛЬ И ОБРАЗ ЖИЗНИ: МОДЕРАТОРСКАЯ РОЛЬ ВОСПРИЯТИЯ COVID 19

РЕЗЮМЕ

Пандемический процесс Covid-19, который за короткий период времени привел к изменениям во многих областях по всему миру, также повлиял на практику и поведение потребителей. В этом процессе страны приняли различные меры, как на национальном, так и на международном уровне, для снижения числа инфекций и уровня смертности, а также для контроля социальных последствий процесса пандемии. Хотя глобальная пандемия будет относительно под контролем в 2021 году, изменения, которые она привнесла в жизнь людей, остаются актуальными. Вместе с пандемией стремительно вырос интерес к цифровой сфере. Компании, которых нет в социальных сетях, стремительно переходят в цифровое поле. Эти изменения, естественно, повлияли на профиль цифрового потребителя. В то же время важно исследовать и анализировать поведение потребителей, чтобы эффективно проводить маркетинговые мероприятия и представлять товары и услуги потребителям так, как они того желают. Изменения условий жизни во время пандемии, в свою очередь, привели к кардинальным изменениям в поведении потребителей. Новые стратегии уже разрабатываются в соответствии с этими изменениями и внедряются в соответствии с рыночным спросом. Таким образом, изучение и анализ изменений, вызванных инновациями, принесенными пандемией, и продвижение вперед в соответствии со стратегиями дня важно для каждого предприятия, чтобы существовать на рынке в соответствии с требованиями дня.

Ключевые слова: *пандемия, профиль потребителя, социальные сети, маркетинговая стратегия.*

Shahin Shukur oglu Akbarov PhD
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),

Sharafnisa Faiq ALAKBAROVA
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
International Master's and Doctoral Center,
sherefnise.elekberova@yahoo.com

DIGITAL CONSUMER PROFILE AND LIFESTYLE: THE MODERATOR ROLE OF COVID 19 PERCEPTION

SUMMARY

The Covid-19 pandemic process, which has led to changes in many areas around the world in a short period of time, has also affected consumer practices and consumer behavior. In this process, countries have taken various measures, both nationally and internationally, to reduce the number of infections and mortality rates, and to control the social impact of the pandemic process. Although the global pandemic will be relatively under control in 2021, the changes it has brought to people's lives remain relevant. Along with the pandemic, interest in the digital field has grown rapidly. Companies that do not exist on social media are rapidly moving to the digital field. These changes have naturally affected the digital consumer profile. At the same time, it is important to research and analyze consumer behavior in order to effectively conduct marketing activities and present products and services to consumers as they wish. Changes in the living conditions of the pandemic, in turn, have led to fundamental changes in the behavior of consumers. New strategies are already being developed in line with these changes and are being implemented in line with market demand. Thus, studying and analyzing the changes caused by the innovations brought by the pandemic and moving forward with the strategies of the day is important for every enterprise to exist in the market in accordance with the requirements of the day.

Keywords: *Pandemic, consumer profile, social media, marketing strategy*

Daxil olub: 21.04.2022

Çap evinin direktoru: Toğrul Abasov

Üz qabığının tərtibatı: Ariz Babayev

Kitab "STAR"çap evində səhifələnmiş və çap edilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.06.2022
Format: 60x90 1/16.
Həcmi: 11.4 ç.v. Tiraj: 50, Sifariş № 111

Gəncə, Cavadxan küç., 43
+994 55 624 34 44, +994 22 266 06 63
+994 55 930 06 63
e-mail:6243444@mail.ru